

81.2(қаз)

А. 31.

Ғ. АЙДАРОВ

ҚОНЕ ТҮРКІ
ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ
ТҮНІ

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

: 10 11 12 : 13 14 15 : 16 17 18 : 19 20 21

909

(2)

(3)

(4)

(3)

1

(6)

12

11

Ғ. АЙДАРОВ

КӨНЕ ТҮРКІ
ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ
ТІЛІ

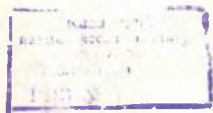

м/д 10070

Алматы «Мектеп» 1986

Танымал ғалым Ғ. Айдаров өзінің бұл еңбегінде көне түркі жазба ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктеріне жан-жақты, кеңінен тоқталады. Әр ескерткіштің өзіндік өзгешелігі мен тілдік айырмашылықтарына ғылыми тұрғыдан талдау жасайды.

Оқу құралы университеттер мен педагогикалық институттардың студенттеріне және көне түркі жазба ескерткіштерінің тылсым сырларын жете білгісі келетін зерделі жастарға арналған.

A 4602000000—030 131—85
404(05)—86

© Издательство «Мектеп», 1986 г.

АЛҒЫ СӨЗ

Дүние жүзіндегі халықтар сияқты түркі халықтарының да өздеріне тән даму, қалыптасу тарихы бар. Ешбір тайпа, халық және ұлт тарихсыз болмайды. Әрбір халық ұлт болып қалыптасу үшін талай тарихи кезеңдерді басынан өткізеді.

Түркі тайпалары халық ретінде дүние жүзіне біздің дәуіріміздің VI ғасырының орта кезінен бастап-ақ белгілі бола бастады. Түркі тайпалары туралы құнды деректерді біз Батыс Европадағы Византия материалдарынан көбірек кездестіреміз. Бұлармен қатар түркі халықтары жөніндегі қыруар мәліметтерді біз сол түркі тайпаларының өздері жасап, артында өшпес мұра етіп қалдырған жазба нұсқалар арқылы білеміз. Мұндай жазба нұсқалар түркі халықтары үшін баға жетпес тарихи және мәдени мұра болып есептеледі. Оған ешқандай шүбә келтіруге болмайды. «Адамзаттың бүкіл дамуы туғызған мәдениетті,— деп жазды В. И. Ленин,— құнттап білумен ғана, соны қайта қорытумен ғана пролетарлық мәдениетті жасауға болатындығын анық ұғынбасақ, мұны жете ұғынбасақ, бұл міндетті біз орындай алмаймыз»¹.

Түркі халықтарының тарихи мұраларын шын мәнінде бағалай білу, олардың тарих, мәдениет және тіл тұрғысынан алғанда баға жетпес қазына екендігін көпшілікке, оқушылар қауымына жеткізу — кезек күттірмейтін негізгі міндеттердің бірі. Біз көне жазба нұсқаларынан тасқа қашалған мынандай сөздерді кездестіреміз: «Түркі бектері мен халық, мұны естіндер. Қандай сөздерім бар болса, соларды мәңгі тасқа жаздырдым. Оларды көріндер, ұғындар». Бұл сөздер, арнаулар түркі халықтарының кейінгі ұрпақтарына арналған. Мұндай ескерткіштер туралы жазылған деректер аз емес, бірақ жоғары оқу орындарына арналып жазылған оқу құралдары мен оқулықтар жоктың қасы дерлік. Біздің бұл ұсынып отырған оқу құралымыз сол қажеттілікті өтеу мақсатымен жазылды. Мұнда көне түркі жазулары, Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің табылу тарихы, мәні, тілдік ерекшеліктері біршама сөз болады. Құрстың алға қойған негізгі міндеті VI—VIII ғасырлар-

¹ Ленин В. И. Шығармалар, 31-том, 288-бет

дағы көне түркі ескерткіштері мен көне ұйғыр жазба нұсқаларының тілдік ерекшеліктерінен студенттер қауымына жүйелі білім беру. Сондықтан да еңбекте ескерткіштер тілінен қыруар фактілер келтірілді.

Оқу программасына сәйкес бұл оқу құралы екі саладан — VI—VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілі атты бөліктерден тұрады.

Автор

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖАЙЛЫ ҚЫСҚАША МАҒЛҰМАТ

І. ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖӘНЕ ТАЛАС ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелу тарихы XVII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Ең алғаш рет (1662 ж.) Орхон-Енисей жазуы жөнінде хабар берген адам — Амстердам қаласының бургомистрі Н. Витзен.

1697 жылы Тобыл қаласының бояры С. Ремезовтың «Сібір қалаларының, шөл далалары мен таулы жерлерінің чертежі» атты еңбегі жарық көрді. Сол еңбекте Талас бойындағы «Орхон тасы» деген жер атап көрсетілді. Көне түркі жазба нұсқаларын зерттеуші ғалымдардың пікірі бойынша, осы жер 1896—1898 жылдардағы Талас ескерткіштері табылған тұсқа сай келеді.

Ал Орхон-Енисей ескерткіштері үлгілерінің алғаш жарық көруі Сібірде 13 жыл айдауда болған швед офицері Ф. И. Тауберт-Страленбергтің атымен тығыз байланысты. Оның 1730 жылы Стокгольм қаласында неміс тілінде басылып шыққан «Европа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлімдері» атты еңбегінде көне ескерткіштер туралы көптеген қызғылықты мағлұмат берілді. Сондай-ақ 1721—1722 жылдары Сібір өлкесін аралаған Д. Е. Мессершмидтің күнделік жазбаларында да көне түркі жазбаларының кейбір үлгілері туралы деректер келтірілген.

1793 жылы П. С. Паллас көне түркі жазба нұсқаларының кейбір үлгілерін жариялайды. Міне, осы кезден бастап көне түркі жазуларының жаңа дәуірі туды. Оларды жинау, бастыру мәселелері жедел қолға алына бастайды. «Сібір хабарлары» деген журналда Г. И. Спасскийдің «Сібір естеліктерінің жазбалары» атты еңбегі жарияланады. Бұл еңбек латын тіліне аударылып, шетел ғалымдарына да белгілі бола бастайды. Г. И. Спасскийдің еңбегін сол дәуірдің көрнекті ғалымдары А. Гумбольдт пен А. Ремюза өте жоғары бағалап, ол жөнінде көлемді мақалалар жариялады. Олардың орысша аудармала-

ры 1825 жылы «Азия хабарлары» атты журналда басылып шықты.

1887—1888 жылдары фин елінің көрнекті ғалымы Ж. Аспелин арнаулы экспедициямен Енисей өзені бойындағы жазуларды зерттеп қайтты, экспедицияның қорытынды материалдары 1889 жылы Гельсенфортте «Енисей жазбалары» деген атпен жарық көрді. Бұнда 14 текстік иллюстрация, 32 жазу таңбасы, 8 фотосуреттер қамтылған еді.

1889 жылы Н. М. Ядринцев бастаған Орыс географиялық қоғамының Шығыс-Сібір бөлімі экспедициясы Монғолиядағы Орхон өзені бойынан екі үлкен ескерткіш тауып, тюркология ғылымына елеулі үлес қосты. Оның бірі Күлтегінге, екіншісі — Білге қағанға (Могилянға) арналған ескерткіштер еді. Осыдан көп кешікпей-ақ 1890 жылы Г. Гейкель бастаған фин және 1891 жылы В. В. Радлов басқарған экспедициялар Монғолияға барып, Орхон және Енисей бойындағы ескерткіштерді зерттеп қайтты. Екі экспедицияның қорытынды материалдары өз алдына жеке еңбек болып басылып шықты.

Міне, енді еңбектер дүние жүзі ғалымдарының көз құртына айналды. Ескерткіштердің тылсым сырын ашып, оларды оқу мәселесі күн тәртібіне қойылды. Бірақ ғалымдардың алғашқы ізденістері тым сәтсіз аяқталды. Жазулар жөнінде олардың арасында әрқилы теріс пікірлері мен қате болжамдар өріс ала бастады. Мысалы, бұл ескерткіштерді Т. Байер ескі кельт жазуына, Тихзен гот жазуына, А. Ремюза ұсын, индокот, скандинавия елдері жазуына, Г. Спасский қалмақ, не монғол жазуына, Роммель скиф халықтары жазуына, Ю. Клапрот грек жазуына, Ж. Аспелин фин жазуына, Г. Ксенофонов якут жазулары түріне жатқызды.

Қалай болған күнде де белгісіз жазулардың сырын ашып, оларды оқып, қай халықтікі екенін айыру ғалымдарға үлкен тарихи міндет жүктеді. Жазулардың кілтін тауып оқи кою, әрине, ондай дүние емес еді. Жазуды қалай оқу керек, оннан ба, жоқ керісінше ме, ол буын жазуы ма, жоқ дыбыстық жазу ма, олардың дауысты, дауыссыздары қайсылар деген ойлар ғалымдарды талай зуре-сарсаңға салды.

Белгісіз жазуларды оқып, талдау (расшифровка жасау) Дания елінің ғұлама ғалымы В. Томсеннің үлесіне тиді. Ол ең алдымен ескерткіштердегі кейбір таңбалардың басқа екінші бір таңбалармен қатар келетін және келмейтін ерекшеліктеріне назар аударды. Бұдан ол көне түркі жазуындағы дауысты дыбыстардың қолдануына байланысты жуан және жіңішке айтылатын екі жүйе бар екендігін анықтады. В. Томсен жазуды солдан оңға қарай емес, керісінше оңнан солға оқу керек деген көрегендік қорытындыға келді және ескерткіштердегі таңбаларды салыстырып, онда 38 негізгі таңба бар екендігін анықтады. Сөйтіп, данышпан ғалым 1893 жылы 15 декабрь күні Дания королінің ғылыми қоғамы мәжілісінде жасаған өзінің 15 беттік баян-

дамасында сол күнге дейін белгісіз, құпия болып келген жазулардың кілтін тауып, оның түркі халықтарының төл жазуы екендігін дүние жүзі алдында дәлелдеп берді.

В. Томсеннің бұл еңбегін В. Розен 1894 жылы орыс тіліне аударып, бастырып шығарды. В. Томсеннің тюркология мәселелеріне арнап жазған еңбектері онша көп емес, бірақ тюркология ғылымы алдында оның ашқан жаңалығы, табысы аса ірі жетістік деп бағаланды. Ғалым ежелгі түркі жазуларының сырын ашып, оны оқумен ғана қанағаттанып қойған жоқ, ол сондай-ақ бірсыпыра Орхон ескерткіштерінің аудармаларын жасап, кезінде оны жұртшылықпен кеңінен таныстырды. Оның көне түркі ескерткіштері жөнінде екінші еңбегі 1896 жылы Гельсингфорг қаласында жарық көрді. Ол өз еңбегінде Орхон-Енисей алфавиті, дауысты және дауыссыз дыбыстар туралы, Орхон алфавитінің пайда болуы, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бір-бірінен ажырататын қос нүкте т. б. жөнінде деректер берді. Сонымен бірге ғалымның бұл еңбегінде VI—VIII ғасырлардағы түркі тайпалары мен олардың әдет-ғұрыптары жөнінде қыруар мәліметтер берілді.

Көне түркі жазуларын жете тексеріп, оны зерттеуге айрықша көңіл бөлген ғалымдардың бірі — В. В. Радлов. Ол бірінші болып Күлтегін мен Білге қаған (Могилян) ескерткіштерінің аудармаларын жасады. 1894—1895 жылдары Қошо-Цайдам, Онгин және басқа да бірсыпыра үлкенді-кішілі ескерткіштердің аудармаларын жасап, бастырып шығарды. Оның көптеген еңбектері Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктеріне арналды. Көне түркі ескерткіштерін зерттеу үстінде В. Радловтың оның тілінің біркелкі емес, оның құрамында говорлардың іздері бар екендігін одан әрі анықтай түсті. Ол өзінің 1912 жылғы «Түркі ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінде ескерткіштер тілінде үш диалектілік ерекшеліктер бар деген тоқтамға келеді. Олар:

1. Ежелгі солтүстік диалектісі (Бұған, сірә, түркі тілдерін жатқызады).

2. Ежелгі оңтүстік диалектісі (Оған ұйғыр тілін жатқызады).

3. Аралас диалекті (Бұған батыс және шығыс көне түркі тілдерін жатқызады.)

В. В. Радлов Орхон-Енисей ескерткіштері тілін зерттеуде елеулі еңбек сіңірді. Бұған С. Е. Маловтың «Академик В. В. Радлов дал все, что он мог дать и дал он очень много. Мало того, не всем известно все то, что осталось не печатанным самим Радловым»¹ деген сөзі толық дәлел бола алады. Тюркология тарихында XIX ғасырдың бас кезі Радлов дәуірі деп аталуының да өзіндік сыры бар.

¹ Малов С. Е. Памятник древнетюркской письменности, М., Л., 102-бет.

Орхон-Енисей ескерткіштерін зерттеуге үлес қосқан орыс ғалымдарының бірі — П. М. Мелиоранский. Ол өзінің қысқа ғұмыры ішінде 40-тан аса еңбек жазып қалдырды. Сол еңбектерінің жартысынан көбі тюркология мәселелеріне арналған. Бұлардың ішінде ең шоқтығы биігі — Күлтегін ескерткішін зерттеген еңбегі. Ол 140 беттен тұрады. Оның кіріспе бөлімінде (1—15-беттер, ескерткіштің зерттелуі мен түркі тайпаларының тарихы, этнографиясы жөнінде қыруар деректер берілген. Кіріспеден кейін ескерткіштің дыбыстық ерекшеліктері, дауысты (15—24-беттер) және дауыссыз дыбыстардың (24—25-беттер) қолданылуы, үндестік заңы (18-бет) т. б. жөнінде бірсыпыра мәліметтер келтірілген. Бұдан кейін ғалым ескерткіштің лексикалық (45—60-беттер) ерекшеліктері мен Күлтегіннің орысша аудармасы, транскрипциясына (60—79-беттер) біраз көңіл бөледі. Еңбектің соңғы беттері (129—140-беттер) ескерткішке байланысты ескертпелерге арналған. П. М. Мелиоранскийдің еңбектерін Н. Ф. Катанов өте жоғары бағалады.

Енисей, Орхон және Талас жазу ескерткіштеріне арнап В. Радлов, В. Томсен, П. М. Мелиоранский, В. Бартольд, А. Н. Бернштам, С. Е. Малов, С. В. Киселев, И. А. Батманов, Х. Н. Оркун, В. Банг, В. Л. Котвич, Г. И. Рамстед сияқты ұлы ғалымдар көптеген еңбектер жазды. Бірақ бұған қарап VI—VIII ғасырлардағы Енисей, Орхон және Талас жазу ескерткіштері жан-жақты түгелдей зерттеліп бітті деген ұғым тумауға тиіс. Өйткені өз еңбегінің денін осы ескерткіштерге арнаған С. Е. Маловтың «Мен өз қолымнан келгенін ғана істедім. Ал алда бұл салада істелетін жұмыстар әлі де қыруар»¹ деген сөзі әлі де күн тәртібінен түсе қойған жоқ.

II. ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

Географиялық, тілдік және графикалық ерекшеліктеріне қарай көне түркі ескерткіштері төмендегідей үш үлкен топқа бөлінеді:

1. Енисей ескерткіштері.
2. Талас ескерткіштері.
3. Орхон ескерткіштері.

1. Енисей ескерткіштері

Енисей ескерткіштері қатарына: Енисей өзені, Тува автономиялы республикасы, Алтай, Хакас автономиялы облысымен Краснояр өлкесі территориясынан табылған бірсыпыра ірілі-уақты ескерткіштер жатады. Қазір Енисей ескерткіштерінің жал-

¹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. Изд. АН СССР. М. Л. 1952, 3-бет.

ны саны 145-ке жетіп отыр. Оларды әркімдер әр уақытта жоғарыда аталған территориядан тауып алып отырған. Атап айтқанда, мұндай ескерткіштерді алғаш тапқандардың ішінде Ошурков (тағы басқалары), Мессершмидт (1721 жылы), Кастрен (1847 жылы), Костров (1757 жылы), Қорчаков (1878 жылы), Кузнецов (1885 жылы), Клеменц (1886 жылы), Савенков, Проскуряков, Рамстедт (1900 жылы), Андрианов (1915 жылы) сияқты ғалымдар мен әр түрлі мамандық өкілдері бар. Сондай-ақ ескерткіштерді іздестіріп табуға көптеген елдердің ғылыми қоғамдары ұйымдастырған экспедициялар да елеулі үлес қосты.

Енисей ескерткіштері көлемі жағынан өте шағын, олардың ең үлкені 10—15 жолдан, кішілері бір, екі, үш жолдардан тұрады. Олардың бірқатары Хакас автономиялы облысындағы Минусинск қаласында (М. Мартыанов атындағы музейде), Тува АССР-інің Кызыл қаласындағы өлкетану музейінде, Ленинград қаласындағы антропология және этнография музейінде, Финляндияның Хельсинки музейінде және т. б. жерлерде сақтаулы тұр.

Қолдану мерзімі жағынан Енисей ескерткіштері түркі жазбаларының ең көнесі, ол шамамен V—VII ғасырларды қамтиды.

1887—1888 жылдары Ж. Аспеллин бастаған фин ғалымдары Енисей өзені аңғарына барып, ескерткіштерді өз жерінде зерттеп қайтты. Ол екі экспедиция материалдары 1889 жылдары «Енисей жазбалары» деген атпен жеке еңбек болып жарияланды. Бұдан кейін 1890 жылы Г. Гейкель және 1891 жылы В. Радлов басқарған экспедициялар да Енисей өзендері бойларына барып, ескерткіштерді өз көздерімен көріп, зерттеп қайтты. Экспедиция материалдары да арнайы өз алдына еңбек болып жарық көрді.

Енисей ескерткіштері материалдарын оқып, транскрипцияларын жасап, оларды жариялауда В. Радлов, В. Томсен, П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, Х. Н. Оркун, В. Л. Котвич және тағы басқа ғалымдар елеулі еңбек етті.

1959 жылы И. А. Батманов Енисей ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктеріне байланысты «Енисей көне түркі ескерткіштерінің тілі» атты еңбек жазды.

2. Талас жазу ескерткіштері

Талас жазу ескерткіштері қатарына Талас өзені бойынан табылған 12 ескерткіш жатады.

Талас өзені бойындағы Айыртап-Ой дейтін жерден (қазіргі Жамбыл облысы) 1896 жылы Әулие Ата уезінің бастығы В. А. Қаллаур ғылымға үлкен жаңалық боп енген жазуы бар тас тауып алды. Бұл ескерткішті бұдан кейін Г. Гейкель қарап

шықты. Оның аудармасын В. Радлов (1899), Ю. Немет (1926), С. Е. Малов (1928), Х. Н. Оркун (1930) жасады.

Екінші ескерткіш 1898 жылы Талас өзені бойындағы Дмитриевск селосы маңынан (М. Е. Массонның көрсетуі бойынша бірінші ескерткіштен 500 кадамдай жерден) табылды. Екінші ескерткіштің аудармасын жасап, жариялағандар: П. М. Мелиоранский, Ю. Немет, С. Е. Малов және Х. Н. Оркун.

Үшінші ескерткіш те 1898 жылы осы маңнан табылды. Аудармаларын Ю. Немет (1926), С. Е. Малов (1936) және Х. Н. Оркун (1939) жасады.

Төртінші, бесінші және алтыншы ескерткіштер де осы жылдары табылды. Бұл ескерткіштердің аудармаларын жасап, жариялауда П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, Ю. Немет және т. б. ғалымдар елеулі еңбек етті.

1932 жылға дейінгі табылған Талас ескерткіштерінің бүкіл саны алтау болатын. Кейінгі кездері И. А. Батманов бастаған бір топ қырғыз ғалымдары Талас өзені бойында түрлі ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізді.

1961 жылы археолог-топограф П. Н. Кожмяко Талас өзені бойынан төрт жолдан тұратын жаңа бір ескерткіш тапты. Дәл сол жылы Қырғыз ССР Ғылым академиясы ұйымдастырған экспедиция мүшелері тағы да жаңа үш ескерткіш тауып, Талас ескерткіштерінің санын арттыра түсті.

И. А. Батманов бұрынғы және кейінгі кездерде табылған Талас ескерткіштерін одан әрі арнайы зерттеп, өз алдына кітапша етіп шығарды. Ескерткіштерді зерттеушілердің топшылауы бойынша Талас жазба ескерткіштері VIII ғасырды қамтиды. Талас ескерткіштерінің басқа Орхон, Енисей ескерткіштеріне қарағанда, өзінің кейбір графикалық ерекшеліктері бар екендігі байқалады. Өз еңбектерінің басым көпшілігін осы ескерткіштерге арнаған П. М. Мелиоранский, В. В. Бартольд Талас ескерткіштерін Енисей жазба нұсқаларына жақын деген пікірді қуаттайды. Мұны С. Б. Киселев те жақтап шықты.

3. Орхон ескерткіштері

Орхон ескерткіштері қатарына VII ғасырдың аяғы мен VIII ғасырдың бас кезіндегі Орхон, Селенгі, Тола өзендері мен Минусинск ойпатынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған (Могилян), Құлтегін, Тоникук, Мойын Чор, Күлі Чор, Суджы және т. б. бірқатар ескерткіштер жатады.

Енді төменде сол Орхон ескерткіштерінің кейбіреулеріне қысқаша тоқталып өтелік:

Құтлығ қаған (Онгин) ескерткіші

Ескерткішті 1891 жылы Монғолиядағы Онгин өзені бойынан тапқан — Н. Я. Ядринцев. Жазба нұсқа — Орхон ескерткіштері-

нін ішіндегі ең көне ескерткіштердің бірі. Мұнда екінші Түркі қағанатын қайтадан қалпына келтірген Ілтеріс (Құтлығ) қаған мен оның әйелі Ілбілге қатын жөнінде әңгіме болады.

Ілтеріс (Құтлығ) қаған — аты дүниеге әйгілі болған қолбасшы Құлтегін мен Білге қағанның әкесі. Ескерткіште Құтлығ қағанның, Білге қағанның және Құлтегіннің жорықтары туралы қызықты мағлұматтар беріледі. Бұл ескерткіштің басқа Орхон ескерткіштеріне қарағанда бірсыпыра графикалық ерекшеліктері бар.

Білге қаған (Могилян) ескерткіші

1889 жылы Монғолиядағы Орхон өзені бойындағы көне Эрдени Цэу монастырының жанынан тапқан да — Н. Я. Ядринцев. Ескерткіштегі оқиғалар Құлтегін ескерткішімен дәлме-дәл келеді. Жазба Білге қағанға (Могилянға) арналған. Білге қаған — Қапаған қаған қайтыс болғаннан соң қағандық таққа отырған Құтлығ қағанның үлкен ұлы. Ол 683 жылы туып, 734 жылы қайтыс болады. Жазба нұсқада сол дәуірдегі түркі тайпалары: оғыз, қыпшақ, қарлұқ, чік, чігіл, ұйғыр, татар т. б. жөнінде құнды деректер келтірілген. Білге қаған (Могилян) өз заманындағы ақылды қағандардың бірі болған. Түркі қағанатын нығайтуға елеулі үлес қосқан.

Ескерткіштегі жазуды жазған қағанның туысы — Иоллыг тегін деген кісі.

Құлтегін ескерткіші

Ескерткіш Білге қаған ескерткішімен бір кезде табылған. Құлтегін — Құтлығ қағанның кіші ұлы. Талай жорықты бастан өткерген кәнігі қолбасшы. Білге қағанның ел басқарудағы серігі, оң қолы. Ескерткіште Түркі қағанатын нығайту барысындағы Құлтегіннің атқарған ролі ерекше баяндалған.

Құлтегін 731 жылдың 27 февраль күні 47 жасында қайтыс болды. Оған көңіл айтуға көптеген жерден елшілер келді. Құлтегіннің өлімі ағасы Білге қағанға қатты батты. «Інім Құлтегін қайтыс болды, өзім қатты ойландым. Көрер көзім көрместей, білер білігім білместей болды. Өзім көп ойландым. Уақыт өз дегенін істейді, кісі баласы тек өлгелі жаралған ғой» деп қатты қайғырады.

Тониқұқ ескерткіші

Ескерткішті Д. Клеменц 1897 жылы Селенгі өзені бойынан тапқан.

Тониқұқ — үш қағанның, 692 жылы қайтыс болған Құтлығтың, 716 жылы қайтыс болған Қапағанның және 734 жылы қайтыс болған Білге қағанның әскери кеңесшісі. Тағаш елінде

оқып, тәлім-тәрбие, әскери білім алған кісі. Білге қағанның қайын атасы. Көп жасаған. Бірақ қай жылы қайтыс болғаны белгісіз. Кейбір тарихи деректерге сүйенсек, 716 жылдан кейін қайтыс болды деп шамалауға болады. Ескерткіштегі жазуды жазған Тоникуқтың өзі. Ол жөнінде ескерткіштің соңында сөз болады.

Күлі Чор ескерткіші

Ескерткішті 1912 жылы Монголияның Ихе-Хушоту деген жерінен тапқан — В. И. Котвич. Ескерткіш тәрдіш тайпасының көсемі, Күлтегін мен Білге қағанның замандасы Күлі Чорға арналған. Мұнда да түркі тайпалары жөнінде көптеген құнды деректер бар. Күлі Чордың қашан, қай жерде қайтыс болғаны белгісіз. Бірақ ескерткіште «Ұлы Күлі Чор сексен жасап қайтыс болды» деген сөйлем кездеседі.

Мойын Чор ескерткіші

Ескерткішті 1909 жылы Селенгі өзені бойынан тапқан — Г. И. Рамстедт. Ескерткіш ұйғыр мемлекетінің ең ілкі қағаны Мойын-Чорға арналған. Ол 745 жыл Түркі қағаны Озмыш тегінді өлтіріп, түркі қағанатын біржолата құлатады. Селенгі өзені бойынан тұңғыш ұйғыр қағанатын орнатып, көптеген қалалар мен сарай салдырады. Оның қабырғаларына өз жорықтары туралы жазулар жазып қалдырады.

Орхон ескерткіштері қатарына бұдан да басқа бірнеше ұсақ ескерткіштер кіреді.

І ТАРАУ

ФОНЕТИКА

Ерте заман жазба ескерткіштерінің тілін зерттегенде оның жазуының ерекшеліктері мен тарихын назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл ретте, алдымен жазу қолтума ма, немесе өзге жұрттық па, белгілі бір тілдің дыбыстық жүйесін бере ала ма, қандай тілдік өзгерістерге ұшыраған дегендей мәселелерге ерекше көңіл бөлінеді.

Енисей, Орхон және Талас жазба ескерткіштерінің түрі туралы сөз қозғаудан бұрын, онда қолданылған алфавит жайында айта кеткен орынды. Түркі тілдің тарихындағы ең алғашқы алфавит осы жазулар алфавиті болып есептеледі. Енисей, Орхон және Талас жазуларының тарихи тамыры мен оның таралу жолдары жөнінде күні бүгінге дейінгі бір ізділік жоқ. Орхон-Енисей алфавитінің шығуы, түп-төркіні жөнінде тюрколог ғалымдар арасында бірталай талас пікірлер бар. В. Томсен, В. Радлов, С. П. Толстов, П. Мелиоранский, О. Доннер, Е. Бло-

ше — Орхон-Енисей жазуының әріптерін арамей жазуынан таралған деп қарайды. Онда ол араб жазуымен негіздес болып шығады. Ғалымдардың айтуынша, арамей әріптері көне еврей, сирия алфавитімен бірге финикия жазуының негізінде пайда болған. Осыған орай В. Радлов, С. В. Қиселев және И. А. Батманов жазуды шығыстан емес, батыстан келген болуы керек деп топшыласа, тарихшы С. Г. Кляшторный бұл алфавитті Орта Азияға арамей алфавитін қолданған иран тілді батыс көршілерден ауысуы ықтимал, әсіресе, «Дунхуандық көне соғды» алфавиті негізінде пайда болған» деген пікірді қуаттайды.

Г. И. Спасский, М. А. Кастрен және Г. Вамбери Енисей шатқалдарынан табылған жазуларды Сібір татарларының ру таңбаларымен сөйкес алып қарады.

Бұл пікірді Н. А. Аристов пен Н. Г. Малницкий де қостады.

П. М. Мелиоранский Енисей және Талас жазулары таңбалар негізінде пайда болды деген пікірді сынай отырса да, көне түркі таңбалары осы жазу үлгілерінің негізі болуы мүмкін деген пікірді мүлде теріске шығармайды.

Г. Вамбери Орхон-Енисей алфавитінің ерекшеліктері жөнінде айта келіп: «бұл алфавит ықшамды емес, сондықтан VI—VIII ғасырлардағы түркі тайпалары тілінің дыбыстық ерекшеліктерін зерттеу мүмкін емес» деп қарады.

П. Мелиоранский болса, керісінше, Енисей, Орхон және Талас алфавитін сол кездегі «түркі тайпаларының талабы мен қажетін өтей білген, түркі тайпалары тілінің дыбыстық ерекшеліктерін дәл бере алған» деп бағалады.

Түркі халықтары қолданған ұйғыр, араб жазуларымен салыстыра отырып, В. В. Бартольд түркі тайпаларының Орхон-Енисей алфавитін кең түрде пайдаланғанын, оның үндестік жағынан ұйғыр, араб алфавитінен әлдеқайда тиімді екендігін атап өтеді.

Жоғарыда аталған жазулардың ең ескісі — Талас жазба ескерткіштері. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов сияқты ғалымдар Орхон жазуымен салыстырғанда Енисей жазуы әлдеқайда көне деп есептейді. Бұл жөнінде И. А. Батманов былай деп жазды: «Они имеют лишь стилистические отличия, связанные с тем, что енисейские памятники отражают более архаичную разновидность букв, а орхонские — болсе позднее, характеризуются отработанным изображением, эволюционировавшим около двухсот лет». Енисей, Орхон және Талас жазуы сонау Табғаш іргесінен басталып Орта Азия мен Венгрия жеріне дейін тарап кең жайылған. Осыған орай бұл жазулардың өзара толып жатқан ұқсастық жақтарымен қатар олардың арасында жазылу (графикалық) ерекшеліктері де кездеседі. Солай бола тұрса да, Енисей, Орхон және Талас жазулары қалай болса, солай оқыла беретін жеңіл-желпі жүйесіз жазу емес. Оны кез келген кісі оқи алмайды. Оның өзіндік фонетикалық ерекшеліктері бар: таңбалардың бір-бірімен тіркес келетін де, келмейтін де ерекшелік-

тері болады, жазуда әрбір дыбыс кем дегенде бір, не болмаса
 әлденеше таңбалар арқылы беріледі. К дыбысы **𐰇𐰆𐰄𐰃𐰂**
 таңбалары арқылы берілсе, п дыбысы тек бір-ақ таңба арқылы
 беріледі. Ал керісінше кейбір дыбыс тіркестері бір таңба арқылы
 ғана беріледі. Мысалы, лт — **𐰇**, нч — **𐰆**, нт — **𐰇**, баш —
𐰇𐰆

Кейбір дауыссыз дыбыстардың таңбасы жуан айтылатын да-
 уыстылармен тіркесіп келгенде бір түрлі, жіңішке айтылатын
 дауыстылармен тіркесіп келгенде екінші түрлі болып өзгеріп
 отырады.

Алфавит

Көне түркі жазба ескерткіштері алфавиті төмендегідей таң-
 балардан құралады. Олар мыналар:

Таңбалар		Әріптік мәні
Орхон жазуында	Енисей және Талас жазуында	
𐰇	𐰇𐰇𐰇	Аа Бе
𐰆	𐰆𐰆𐰆𐰆	Бб
𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	Бь бь
𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	Гг
𐰇𐰇	𐰇𐰇	Гг
𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	Дд
𐰇	𐰇	Дь дь
𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	Зз
𐰇𐰇	𐰇𐰇	Ыы Іі
𐰇	𐰇𐰇	Йй
𐰇	𐰇	Иь иь

Таңбалар		Әріптік мәні
Орхон жазуында	Енисей және Талас жазуында	
HHOD↓↑	HHOD↓↑	Кк
ʒʒʏʏBB	ʒʒʏʏBB	Кк
Ј	Ј	Лл
У	У	Ль лъ
М	М	ЛТ лт
⋈	⋈⋈⋈⋈	Мм
)	)	Нн
HHʃ	HHʃ	Нь нь
ʏ	ʏʏ	ң
3	3 ʃ	НИ ни
⊙⊙⊙	⊙⊙⊙⊙⊙	НТ нт
3	3 ʃ ʃ 3	НЧ нч
>>	>> <	Оо Уу
МНН	МНН	Өө Үү
1	1	Пп
ЧЧ	ЧЧ ʏ	Рр
Т	Т ʏ	Рь рь
У	У ʏ	Сс
1	1	Сь сь
⋈	⋈ ⋈ ʏ ⋈ ⋈	Тт
н	н н н	Ть ть

Таңбалар		Әріптік мәні
Орхон жазуында	Енисей және Талас жазуында	
𐰢𐰣	𐰢𐰣	Чч
𐰢𐰣𐰆	𐰢𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆	Шш
𐰢𐰣	𐰢𐰣 𐰆	баш
𐰢	𐰢	Бөлу белгісі

Жоғарыдағы Енисей, Орхон және Талас алфавиті төмендегідей топтағы таңбаларға бөлінеді:

1. Дауысты дыбыстарды көрсететін таңбалар
2. Қос дауыссыздарды (жуан және жінішке дауыссыздарды) көрсететін таңбалар
3. Дара дауыссыздарды көрсететін таңбалар
4. Дыбыс тіркестерін көрсететін таңбалар
5. Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бөлетін таңба

Төменде осы топтағы таңбалардың әрбіріне жеке тоқталамыз.

Дауысты дыбыстарды көрсететін таңбалар

Енисей, Орхон және Талас жазуларындағы төрт таңба түркі тілдеріндегі сегіз дауысты дыбыстардың орнына қолданылады.

Таңбалар		Әріптік мәні
Орхон жазуларында	Енисей және Талас жазуларында	
𐰢	𐰢 𐰢 𐰆	Аа, Ее (Э э)
𐰣	𐰣 𐰣	Ыы, Іі
𐰆	𐰆 𐰆 𐰆	Оо, Уу
𐰆	𐰆 𐰆 𐰆	Өө, Үү

Әрбір дауысты дыбыстың төмендегідей ерекшеліктері бар.

𐰢 𐰢 𐰆

— қазақ тіліндегі екі дауысты: езулік тіл арты «а» және тіл алды «е» дыбыстарының орнына қолданылады.

Текстерде сөз басында және сөз ортасында *а, е* дауыстылары өте сирек кездеседі. Олар тек төмендегідей бірен-саран сөздерде ғана жазылады.

Сөз басында:

НІІІ
НІІІІ

ачсық — аш

атын — оның атын

Сөз ортасында:

НІІ

апам — менің апам

Көпшілік жағдайда *а, е* дауыстылары сөз басында кездеспейді, бірақ оқуда олар ескеріледі.

а сөз басында:

НІІ
НІІІ
НІІІІ
НІІІІІ
НІІІІІІ

адағ, адақ — аяқ

адғыр — айғыр

айғучы — кеңесші

анығ — жаман, қабаған

алп — алып, күшті

а сөз ортасында:

НІІ
НІІІ
НІІІІ
НІІІІІ
НІІІІІІ

қаған — қаған

йағы — жау, дұшпан

тағ — тау

татабы — татабылар

ығач — ағаш

а сөз соңында:

НІІІ
НІІІІ
НІІІІІ
НІІІІІІ
НІІІІІІІ

бунча — осынша

йазықа — жазыққа

йолта — жолда

бұқа — бұқа

азғұна — азғана

е сөз басында:

НІ
НІІ
НІІІ
НІІІІ
НІІІІІ

еб — үй

едгү — игі, жақсы

екінті — екінші

Ертіс — Ертіс

ең ілкі — ең ілкі (алғашқы)

е сөз ортасында:

НІІ

йір, йер — жер

җеҗ
тҗ
җхҗ
җҗ

емгек — енбек
тер — тер
бедіз — ою, өрнек
секіз — сегіз

е сөз соңында:

җеҗҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗҗ
җҗҗ
җҗҗ

білге — білгіш, дана
бірле — бірге
йеме — және, тағыда
кече — кеше, өте
не — не

җҗ

— казак тіліндегі екі дауысты: қысаң езулік, тіл алды «ы» және тіл алды «і» дауысты дыбыстарының орнына қолданылады. Сөздің барлық шенінде келе береді.

ы сөз басында:

җҗҗ
җҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗҗ
җҗҗҗҗ

ыдуқ — қасиетті
ығач — ағаш
ыт, ыд — жібер
ырақ — жырақ, алыс
ычқын — ышқыну

ы сөз ортасында:

җҗҗҗҗҗ
җҗҗ
җҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗҗҗҗ

йыс, йыш — жиі, қалың, ну
йыл — жыл
арыҗ — таза, ару
қырқ — қырқ
қырық аз — қырқ аз

ы сөз соңында:

җҗ
җҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗ

аты — оның аты
азуқы — азығы
йылқы — жылқы
йоры — жүр
алы — алып, ала

і сөз басында:

җҗҗҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗҗҗҗ
җҗ
җҗҗ

іңге — ішке
іңгек — сиыр
іні — іні
іл, ел — ел, мемлекет, халық
іді — не, қожасы

і сөз ортасында:

ҒІӘ
ҒТІӘ
ҒҒӘ
ҒІҒӘ
ҒҒҒ

біз — біз
кісе — кейін, сон
кййік — киік
кісі — кісі
тік — тік

і сөз соңында:

ІӘ
ІТНӘ
ІАТҒ
ІХІ
ІҒТ АІ

екі — екі
бөрі — бөрі
йері — жершіл
іді — не
іңрекі — іштегі

ҒҒҒ — қазақ тіліндегі екі дауысты: жіңішке, тіл алды, ашық еріндік «ө» және жіңішке, тіл алды, қысаң ү дауысты дыбыстарының орнына жұмсалады. Текстерде ө дыбысы тек сөз басында және бірінші буындарда ғана жазылады.

ө сөз басында:

ХН
ҒН
ҒҮҒҮН
ҺТН
ҒҒҒН

өд — уақыт
өз — өз
өлгелі — өлгелі
өрт — өрт
өкүн — өкін

ө сөздің бірінші буынында:

ҮҒҮНА
ҒНӘ
ҮҒНӘ
ҺТНҺ
ҒНТНҺ

чөллиг — шөлдік
көк — көк
көңүл — көңіл, жүрек
төрт — төрт
төрүг — занды, өкіметті

Жоғарғы таңба ү дауысты дыбыс орнына жұмсалғанда жіңішке сөздердің барлық шенінде кездесе береді.

ү сөз басында:

АН
ҒАН
ҒҒН
ҒҒҒ

үч — үш
үчүн — үшін
үгүз — өзен
үзе — үсті, үстіне

ү сөз ортасында:

АҒҒ
ҺҒҒҒ

күн — күн
түпүт — тибет

транслитерациясы:

1. ЕЧУМІЗ аПАМЫЗ ИаМЫН (БуМЫН) ҚаҒАН ТӨРТ БУ-
ЛЫНЫҒ ҚЫСМЫС ИЫҒМЫС ИаИМЫС БаСМЫС ОЛ ҚаН
ИОҚ БОЛТУҚДА КіСРЕ еЛ БІТМІС ЫЧҚЫНМЫС Қа-
ЧЫШМЫС
2. ҚаҒАНЛАДУҚ ҚаҒАНЫН ЫЧҒЫНЫ ІДМІС ТҮРК БУДУН
ӨНРЕ КҮН ТОҚСЫҚЫНА КіСРЕ КҮН БАТСЫҚЫНА ТЕГІ
БЕРІ—Е ТаБҒАЧҚА ИыРАИА ИЫШҚА ТЕГЕ
3. АЛП еРІН БалБал ҚЫСДЫ ТҮРК БУДУН аТЫ ИОҚ
БОЛУ БарМіС еРТІ ТҮРК БУДУН ИіТМЕЗҮН ТеИіН ҮЗЕ
ТеҢРІ ТеР еРМіС
4. ҚаПаҒАН еЛТеРіС ҚаҒАН еЛіНЕ ҚЫЛЫНТЫМ еЛ еТМІС
ИаБҒУ ОҒЛЫ еСБара ТаМҒАН ЧОР (Н/С) БіЛГЕ еС-
Бара ТаМҒАН ТарҚАН ИумҒЫЛЫҒ БеС ИетМіС еЧіМ
аТыМ...
5. БУ ТаБҒАЧДА ИыРАИА Бег ОҒУЗ аРА ИетІ еРен ИаҒЫ
БОЛМЫС ҚаныМ БаҒа ТеҢРіКен ТеИіН анТА ИОРЫ-
МЫС ІсіГ КҮЧІН БерМіС
6. ТеҢРіКенКЕ ІсіГ БерТің ТеИіН ИарылҚаМыС Сад
аТыҒ анТА БерМіС БОЛТУҚДА ТОҚУЗ ОҒУЗ Бег ИаҒЫ
ерМіС БедүК еРМіС ТеҢРіКен ИОРЫМыС
7. ИаБЫЗ БАТ БІЗ аЗЫҒ ҮҚҮСІК КӨРТІГ еРТІ СүЛеТіМ ТеР
ерМіС еМТІ БегЛеРіМЕ ТеР еРМіС БІЗ аз БІЗ ТеИіН
ҚорҚМыС...
8. ҚаныМ Сад анЧА ӨТүнМіС ТеҢРіКен алМаЗун
ТеИіН... анТА БерМеЗіНЕ ТаСЫЛМыС...

Транскрипциясы:

1. Ечүміз апамыз Иамын (Бумын) қаған төрт булынығ қыс-
мыс йығмыс йаймыс бамсыс, ол қан йоқ болтукда кісре
іітміс ычғынмыс качышмыс
2. Қағанладуқ қағанын ыдмыс түрі будун өнре күн тоқсы
қына кісре күн батсықына тегі беріс табғачқа йырайа
йышқа тегі
3. алп ерен балбалы қысды... түрк будун аты йоқ болу берміс
ерте түрк будун йітмезүн тейін йолук ермезүн тейін үзе
теңрі тер ерміс...
4. Қапаған Елтеріс қаған еліне қылынтым. Ел етміс Иабгу
Есбара тамған чор білге Есбара тамған тарқан йумғылығ
бес йетміс еңім атым...
5. бу табғачда йырайа бег оғуз(?) йеті ерен йағы болмыс.
Қаным баға теңрікен тейін анта йорымыс ісіг күчін бер-
міс.
6. теңрікенке ісіг бертің тейін йарылкамыс сад атығ анта
берміс ботукда тоқуз оғуз бег йағы ерміс бедүк ерміс
теңрікен йорымыс...

7. йабыз бат биз азыг үкисіг көртіг ірті сүлетім тер ерміс
емті беглеріме тер ерміс биз аз биз тейін қорқмыс...
8. Қаным сад анча өтүнміс теңрікен алмазун тейіін... будун
анта бермезіңе тасылмыс...

т е к с т :

он жағындағы жазу (Оа):

: H I H H : F K Y F : F I N I : * M : * * J > > ↓ : * x E K : J > J > : ↓ * H (1)
: * * * F ↓ > * . . . > * * J > : A Y J > : F K Y F . . . : F * A H : F E X : * * * Y F
J > > ↓ > J > . . . * * * D D : * * * J > : * * * Y D
: H Y K : H * F A * E K : * J > J > : F Y D E > : J H H F : H * K Y T Y F (2)
: * E I T X : E A N F E I : > > H Y : J H > Y H : J E Y F X : F T Y H : * * H Y
: * B x E K : J > X : * * Y (9) . . . : H A N : H B x E K : > T * T H J >
: J > Y Y >
: J H > Y H : I T K Y : H Y D J H : * x Y H N : J > : J > J > : J > H F : T E K (3)
: * J > J > * : J > Y H : J E Y F X : F T Y H : ↓ * * J > D : ↓ * * J > *
: J E Y X : F * * J > : J > Y H : F T F : * x Y H N : J > : H Y K : * J > H
: F K Y X : E A N F E I : J H > H E Y N : F * * J > . . . : F > * * J > : > > Y H
: J > * * J > H J : E Y A N B : D > F K Y : J H J F Y : F N Y : > H : F T Y H : J H N (4)
: * * Y H N : > Y Y > J : > Y > D : * A > : E Y F X : H Y * * J > : > J > *
: F K Y : T N Y F F : A . . . x N : F T Y H T Y D > >

т р а н с л и т е р а ц и я с ы :

1. ҚаМуқ БаЛыҚА ТеГДІМ ҚУНЛаДым аЛТыМ сүсі КеЛ-
ті ҚаРаСыН ИығДым БеГі ҚаЧДЫ. еРТІ ТаБҒаЧ БУ-
дуН... ТоҚыДым ИығДым БаСДым ИаИДым БУЗ-
кУНЧА... Т
2. КеЛүР еРТіМіз еКіН аРА БеГ ИаҒЫ БолМыС ТеГМе-
чіМін ТеИін СаҚынТым ТеңРІ БіЛГЕ ҚаҒАНҚА Са-
қыНУ КҮЧіГ БерСеГім Бар еРміс еРНіЧ ТекДүКүн
ҮчүН... ИығДым еБКЕ ТеГДүКүМ УРУШ ҚылыП...
3. ТеГіП ІНіМЕ ОҒЛЫМА ӨТЛЕДіМ ҚаЛИУРүІІ еЛТеРіС
ҚаҒАНҚА аДыРылмаДуҚ ИаНылмаДуҚ ТеңРІ БіЛГЕ
ҚаҒАНТА аДыРылМалым ТеИін аНЧА ӨТЛЕДіМ КеРІ
БарыҒМА БарДЫ БіЛГЕ ҚаҒАНЫң БУДУНЫ... БарДЫ
ӨЛүГін аТҚА ІСІГ КҮЧіГ БеРТІ
4. ҮЗЕ ТеңРІ Қан ЛУИ ИЫЛҚА ИетінЧ аИ КҮЧіГ аЛП
ҚаҒАНЫМДА аДыРыЛУ БарДыМыЗ БіЛГЕ аТаЧым
ИоғыН аЛур аҒыңын ҚазҒАНТым СУБ Иер ТеңРІ
ЕД... ТаБҒаЧ КІРүР еРТІ

Т р а н с к р и п ц и я с ы :

1. Камуқ балықа тегдім қунладым алтым сүсі келті қарасын
йығдым бегі қачды... ерті табғач будун... тоқытдым, йығ-
дым басдым йайдым.. бузкунча...

2. келүр ертіміз екін ара бег йағы болмыс тегмечімен тейін сақынтым теңрі білге қағанқа сақыну есіг күчiг берсегім бар ерміс ерінч. Текдүкүн үчүн. йығдым ебкс тегдүкім уруш қылып.
3. тегіп ініме оғлыма анча өтледім қалируп Елтеріс қағантa адырулмадук теңрі білге қағантa адырылмалым азмалым тейін анча өтледім кері барығма берды білге қағаның бу-дуны... барды үлегін атқа ісіг күчiг берті.
4. үзе теңрі кан луй йылка йетінч ай күчлүг али қағанымда адырылу бардыщыз білге атачым йоғың алур ағыңын қаз-гантым суб йер теңрі өд табғач кірүр ерті.

Жоғарыдан төмен (горизонталды) жазу (Об).

текст:

ҰҰᄁ : ӨНГЯ : ЈН(ᄁЛᄁ) (1)
 МЕТЧᄁ : *ᄁ(ЛН) (2)
 *Лᄁ : *ᄁ(ҰН) (3)
 НҮ : *Лᄁ : ЈЕҮГЯ (4)
 ЈЕҮᄁ : ЈНЈГᄁ (5)
 (ᄁ)НМEX : ТЕҮМВ (6)
 ГНҮН' *Лᄁ (7)

транслитерациясы:

1. аТыЧыМҚА БіТiГ ТаШыҒ
2. ҚЫЛДЫМ БеНiГҮ
3. КаҒаНыМ аТаЧыМ
4. БіЛГЕ аТаЧыМ ЛҮ
5. ИЫЛҚА БіЛГЕ
6. КҮЛҮГ еР ЕДГҮ КаН
7. аТаЧыМ ӨЛТІ

Транскрипциясы:

1. атачым бітіг ташығ
2. қылдым бенігү
3. қағаным атачым
4. білге атачым лү
5. йылқа білге
6. күлүг ер едгү кан
7. атачым өлті.

айрықша тастағы жазу (Ос):

текст:

ГЛЛᄁ : ᄁНᄁЧᄁ

транслитерациясы: еСБара ТаРҚаН БалБалы
транскрипциясы: Есбара тарқан балбалы

Көне түркі жазуларындағы барлық дауыстылар қысқа дауыстылар. Созылыңқы дауыстылар онда байқалмайды. Өйткені, жазуда созылыңқы графикалық жақтарынан көрсетілмеген.

Қырғыз ғалымы К. Дыйқанов қазіргі түркі тілдеріндегі созылыңқы дыбыстардың пайда болуын кейінгі кезде жеке тілдердің өз дамуына байланысты жағдай деп қарайды¹. Д. Поливанов ұйғыр мен орхон жазуларынан басқа Махмуд Кашқари сөздігінде қысқа және созылыңқы дауыстыларының бар екендігін атап көрсетті². Шет ел ғалымдарынан О. Н. Туна мен Т. Текин кейінгі кездері көне түркі жазуларындағы созылыңқы дауыстылар туралы мақалалар жазды. А. М. Шербак кейбір жағдайда енисей, орхон жазуларында созылыңқы дауыстыларының бар екендігін графикалық жағынан да байқауға болады деп көрсетті. Ол үшін төмендегі сөздерді мысал түрінде көрсеттік:

йауу
аауу
баай
йааш
тааш
аачсық
аарқада

йаағым — менің жауым
аатым — менің атым
баай — бай
йааш — жас
тааш — тас
аачсық — аш
аарқада — арқада, кейінде

ДАУЫССЫЗДАР

Текстердегі дауыссыздар төмендегідей үш топқа бөлінеді:
Олар:

1. Жалаң дауыссыздар
2. Қос дауыссыздар
3. Дыбыс тіркестері

1. Жалаң дауыссыздар

Жалаң дауыссыздардың қатарына жуан буынды сөздерде де, жінішке буынды сөздерде де таңбалық бейнесі өзгермейтін төмендегідей алты дыбыс жатады.

¹ Дыйқанов К. Қырғыз тіліндегі үндүүлەر. Фрунзе. 1959, 54—63-беттер.

² Поливанов Д. К вопросу о долгих гласных в общетюркском языке. «ДАН СССР», 1927, 151-бет.

Таңбалар		Әріптік мәні
Орхон жазуында	Енисей, Талас жазуларында	
Ч	Ч Н Ч 4 2	Зз
✱	✱ 3 ✱ 4 5	Мм
1	1 1	Н
1	1	Пп
人	人 У	Чч
✱	✱ У Н Ч М 人	Шш

Жалаң дауыссыздардың қолданылуы

Ч Н Ч 4 — ұяң з дыбысының орнына қолданылады. Сөздің басында кездеспейді. Сөздің ортасында және аяғында жиі жазылады:

з сөз ортасында:

5 Н Г Н Д
 3 Ч 3
 Н 3 Ч 4 5
 0 5 Ч Г 2
 ✱ Ч Н

йазықа — жазыққа

узун — ұзын

барзун — барсын

бізінте — бізбен

үзе — үсті, үстіне

з сөз соңында:

Н 3 5
 Н 3 0
 Н Н 9
 Ч Н Н Н В
 Ч Г 4

боз — боз

йабыз — жаман, жауыз

йүз — жүз

күнтүз — күндіз

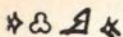
қыз — қыз

Енисей және Талас жазуларында з дыбысының түрлері де кездеседі:

сізе — сізге

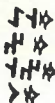
сіз — сіз

атызым — менің игергенім

— мұрын жолды сонор *м* дыбысының орнына қолданылады. Сөздің басында, ортасында және соңында жазыла береді:

м сөз басында:

маңа — маған

мен — мен

менің — менің

му — мы (шылау)

м сөз ортасында:

йымчақ — жұмсақ

йеме — және, тағы

күмүс — күміс

семіз — семіз

м сөз соңында:

елім — елім, менің елім

білігім — менің білігім

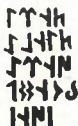
қаным — менің қаным

өзім — менің өзім

— мұрын жолды сонор *ң* дыбысының орнына жұмсалады. Сөздің ортасында және соңында жазылады.

ң сөз ортасында:

теңрі — тәңрі

тыңла — тыңда

өңре — алға

буқаң — мұнай

сүңкүс — соғыс

ң сөз соңында:

булуң — бұрыш

буң — мұң, кайғы

таң — таң, таңертен

йалаң — жалаң

күң — күң

1 — шұғыл қатаң *n* дыбысы орнына жұмсалады. Сөздің басында кездеспейді, тек сөздің ортасында және соңында жазылады.

n сөз ортасында:

51
41

ана — апа, үлкен туыс

апар — аварлар

n сөз соңында:

11
1110

алп — алып, батыр

йаңылып — жаңылып

ΛΥ — қатаң аффрикаттық *ч* дыбысы орнына қолданылады. Орын талғамайды. Сөздің барлық шенінде жазыла береді.

ч сөз басында:

51
ΥNΛ
DΥ>Λ
ЭΥΓΛ
ЭΓΛ
HΛNΛΓΛΛ

чаб — сөз, сөйлеу

чөл — шөл

Чығай — жер аты

чықан — кедей, сараң

чік — чік тайнасы

Чана сеун — елші аты

ч сөз ортасында:

HΓΛΓX
ΓΛNЄHΓ
EΛΓΓ
EΓΛNI
HΛN

бічин — мешін

ітеуші — құрылысшы

кішіг — кішкене

сүшіг — тәтті

үчүн — үшін

ч сөз соңында:

ΛH
ΛN
ΛΥCδ
ΛΥΓ
ΛΓC,

қач — қанша, неше

уч — үш

табғач — табғаш

ығач — ағаш

быч — кес, піш

Текстерде кейде *ч* орнына **Υ** таңбасы да қолданылады. С. Е. Малов бұл таңбаны *ч* дыбысының бір түрі ретінде қарайды. Енді бір топ тюркологтар оны *ич* түрінде оқиды. Біздіңше, С. Е. Маловтың оқуы орынды деп есептейміз.

ҰҮНΛ — қатаң спирант *ш* дыбысының орнына қолданылады. Орын талғамайды, сөздің барлық шенінде келе береді.

Текстерде қатаң спираңт *ш* орнына төмендегідей таңбалар қолданылады:

ш сөз басында:

»Ұ

шад — қағаннан кейінгі шен

»УУ

Шантуң — жер аты

»О

шег — шек (ара), алыс

ш сөз ортасында:

ҰҰ

аша — аса

»УҰ

ашсыз — ассыз

ҰУО

йашыл — жасыл

ҰҰҰ

кіші — кісі

»ОҰҰ

башлайу — бастап

ш сөз соңында:

ҰО

йаш — жас

ҰҰ»

оғуш — тайпа

ҰҰN

үкүш — көп

ҰӘ

таш — тас

Ұ»»УӘ

тардуш — тардуш

Тониқук ескерткішінде *ш* орнына *с* қолданылады.

»УҰУӘ

табусған — қоян

УҰУN

қабысыр — қосылар

»УҰҰҰ

йысғару — тоғайға қарай

Мойын чор ескерткішінде *ш* орнына да, *с* орнына да бір таңба қолданылады:

ҰУӘ

барс — барыс

У»Ұ

суб — су

»NҰ

сақынып — ойланып

»»NҰ

сақынмыс — ойланған

»»»»Ұ

санычдым — шаныштым

»ҰҰҰNҰО

йылқысын — жылқысын

»»ҰУ

басмыл — басмыл тайпасы

ҰУО

йасы — жұмыр, тегіс

»NҰҰ

сықа — сыға

»»ҰҰ

сыңар — сыңар

»»»ҰҰ

сыңару — жартысы, сыңары.

N »»Ұ

соғдақ — соғды халқы.

сөз ортасында:

JJJJ
 HJJJ
 ГЖJJ
 JJJJJJ
 ГЖЖЖ

балбал — кісі тұрпатты тас
 йаблақ — жаман, теріс
 обуты — оның ұяты
 табысған — қоян
 татабы — татабы, тайпасы

сөз соңында:

J
 JJ
 JJJ
 JJJJ

аб — аң
 саб — сөз
 чаб — сөз
 суб — су

Я А Э Ъ Ы — Жіңішке түрі (2) жіңішке буынды сөздердің барлық ішкінінде кездесе береді.

сөз басында:

ЯА
 ЯАА
 ЯААА
 ЯАААА
 ЯААААА

бен — мен
 беңу — мәңгі
 бірле — бірге
 биң — мың
 бітіг — жазу, хат

сөз ортасында:

ЯААА
 ЯАААА
 ЯААААА

ебгеру — үйге қарай
 ебіру — айнала
 тезербіз — қашамыз

сөз соңында:

Я
 ЯАААА

еб — үй
 егіртебі — керуен

F, f — ұяң, ызың дыбыс (3). Сөз басында кездеспейді. Жуан буынды сөздердің ортасында, не соңында жазылады:

сөз ортасында:

F
 FF
 FFF
 FFFF
 FFFFF

ағы — қазына
 йағы — жау
 қаған — қаған
 чықан — кедей
 оғуз — оғыз

сөз соңында:

FF

анығ — жаман, қабаған

ҮҮ
Ү»D
ҮJ>
ҮJ8

арыҕ — таза
йадаҕ — жаяу
улуҕ — ұлық, үлкен
атлыҕ — атты

ЕЛ Г, г — ұяң шұғыл дыбыс. (4). Жіңішке буынды сөздердің ортасында, не соңында жазылады.

сөз ортасында:

ЛЕҮГЯ
ВЕ»Г
ІЕТНН
ЧЕН
І»ТЕҮ

білге — білгіш, дана
інгек — сиыр
түргес — түргеш
үгүз — өзен
йегірмі — жиырма

сөз соңында:

ЕЯ
ЕҮГЯ
ЕЛГЯ
ЕН
ЕҮН

бег — бек
біліг — білік
кішіг — кішкене
тег — қалай, ұқсас
үлүг — үлес, бөлім

»» — Дд: — шұғыл ұяң дыбыс. Жуан (5) және жіңішке (6) түрлерінде кездеседі.

а). Жуан түрі жуан буынды сөздердің ортасында және соңында қолданылады.

д сөз ортасында:

Ү»
МҮ»
Ү»»D
J»Г
Г»»J

адаҕ — аяқ
адғыр — айғыр
йадаҕ — жаяу
ыдуқ — қасиетті
қоды — төмен

д сөз соңында:

»»J
»»J
»»J
»Ү
»Г

бод — дене, бой, организм
қод — қой
тод — той.
шад — жоғарғы шен
ыд — жібер

Бб — Жіңішке түрі (6) сөз басында кездеспейді. Сөздің ортасында және соңында жазылады.

сөз ортасында:

ГХГ
 4x2
 HX4N
 HXx

idi — ие
 бедіз — өрнек, ою
 өңден — алдынан
 едгу — игі, жақсы

сөз соңында:

xN2
 x6Г
 xI
 xN

бөд — так
 игід — жоғары көтер
 есід — есіт
 ед — уақыт, шак, мезгіл

D — И, й — ауыз жолды сонор дыбыс. Жуан (7) және жіңішке (8) түрлерінде кездеседі.
 Жуан түрі (7) жуан буынды сөздердің барлық шенінде келе береді.

сөз басында:

ГГD
 ГD
 J>D
 4D
 >4↓>D

йағы — жау
 йана — және
 йол — жол
 йаш — жас
 йоқару — жоғары

сөз ортасында:

↓4D>J
 >D↓4J
 JND>D
 44DJ
 >D↓J

буйруқ — бұйрық
 башлайу — бастап
 йуйқа — жұқа
 байрағ — байрақ, ту
 улайу — жалғаса

сөз соңында:

DJ
 D4>
 D>J8

бай — бай
 умай — әйелдер құдайы
 талуи — телегей су, теңіз

↓4H

К, қ — шұғыл катан дыбыс (9). Жуан сөздің барлық шенінде келе береді, орын талғамайды.

сөз басында:

ГJH
 J4H
 H4Г4
 Г4H
 JJГ4

қаны — қайда
 қара — кара
 қырқ — қырк
 қары — қары, кәрі
 қылын — қылың

сөз ортасында:

4↓6
>4↓0
4↓6
13↓»»»

тоқуз — тоғыз

йоқару — жоғары

тоқры — тоқар

учидуқда — ұшқанда, өлгенде

сөз соңында:

н43
н430
н»»»
н»»0
»»

барқ — үй

йаблақ — жаман, теріс

соғдақ — соғды

йымчақ — жұмсақ

адақ — аяқ

Текстерде қатаң шұғыл қ дыбысының орнына таңбалары қолданылады. Олар сөз басында, сөз ортасында және сөз соңында келіп, кейде бірінің орнына бірі жұмсала береді. Бірақ олардың дауысты дыбыстармен тіркесуі барлық жерде бірдей емес. Алдыңғы екі таңба «а» дыбысымен тіркессе, үшінші, төртінші таңба және бесінші, алтыншы таңбалар «о, у» дыбыстарымен жиі тіркесіп келеді.

333333 — К, к — шұғыл қатаң дыбыс (10). Жіңішке сөздің барлық буынында келе береді. Орын талғамайды.

сөз басында:

333
333
33333
33333
333

кййк — киік

кісі — кіші

кісре — кейін, сон

күмүш — күміс

кү — хабар

сөз соңында:

3333
3333
333

түрк — түркі

тезік — тәжік

көк — көк

↓ — Л, л — ауыз жолды сонор дыбыс. Жуан (11) және жіңішке (12) түрлерінде кездеседі.

а) жуан түрі (11) жуан сөздердің барлық шенінде келе береді.

сөз басында:

? » 333333

лағзын — шошқа

сөз ортасында:

33

алп — алып, күшті

»8J
Г8>YJ
JH

алтун — алтын
алпагу — шен
қалың — қалың

сөз соңында:

JJJJ
JGD
JYD
JD
JH

балбал — кісі тұрпатты тас
йыл — жыл
йашыл — жасыл
йол — жол
қул — құл

б) Жінішке түрі (12) жіңішке буынды сөздердің барлық шенінде жазыла береді.

сөз басында:

НННН
NY

Лісун — кісі аты
лүй — ұлу

сөз ортасында:

ГЕYЯ
СYГЯ
НТЕYГ
JYNI

білге — білгіш, дана
біліг — білік
ілгеру — ілгері
сүле — соғыс

сөз соңында:

Y.YG
Y.Y
Y.Y

ел, іл — ел, мемлекет
чөл — шөл
біл — біл

У — Н, н — мұрын жолды сонор дыбыс. Жуан (13) және жіңішке (14) түрлерінде кездеседі.

а) жуан түрі (13) жуан буынды сөздердің ортасында және соңында жазыла береді.

Сөз ортасында:

ГJD
ГJH
JJ
*JJ>J

йана — және
қаны — қайда
онынч — оныншы
будыным — менін халқым

сөз соңында:

»8J
»YD

алтун — алтын
йоган — жуан

ЖН
ЖН

қаған — қаған

қатун — катын

б) жінішке түрі (14) жінішке буынды сөздің барлық шенінде келе береді.

сөз басында:

НН
ННН
НН

не — не

неке — неге

нең — ештеңе, нәрсе

сөз ортасында:

ННН
ННННН
НННН
НННН

іні — іні

йүкүнті — жүгінді

сіні — сені

інгек — сиыр

сөз соңында:

НН
ННН
ННН
НННН

бен — мен

бічін — мешін

сен — сен

үчүн — үшін

Кейбір ескерткіштерде жуан «н» орнына жінішке «нь» келетін жайттар да кездеседі.

Күлтегін ескерткішінде:

ННННН
НННН
НННН
НННН

қонайын — қонайын

сабын — сөзімен

алматын — алмадын

ағын — қазынасын, қымбатын

Тониқук ескерткішінде:

НННН
НННН
НННН

қаныңын — сенің қаныңды

болмайын — болмайын

қысайын — қысайын

НН — Р, р — ауыз жолды сонор дыбыс. Жуан (15) және жінішке (16) түрлерінде кездеседі. Сөз басында жазылмайды.

Жуан түрі (15) жуан буынды сөздердің ортасында және соңында жазылады.

сөз ортасында:

54
 74
 104
 124

ара — ара
 арығ — таза, ару
 артуқ — артық
 арық — арық (семіз емес)

сөз соңында:

44
 41
 40
 4474D

аңар — оған
 апар — абар
 бар — бар
 йорысар — жүрсе

б) жінішке түрі (16) жінішке сөздің ортасында және соңында жазылады.

сөз ортасында:

7744
 474
 747474
 7474

теңрі — тәңрі
 өрт — өрт
 йегірмі — жиырма
 йірчі — жершіл

сөз соңында:

7744
 774
 774
 774

беглер — бектер
 бір — бір
 есір — есір
 тір — дер, сөйлер

Үс, с

— қатаң дыбыс. Жуан (17) және жінішке (18) түрлерінде кездеседі.

а). Жуан түрі (17) жуан буынды сөздің басында, ортасында және соңында келе береді.

сөз басында:

744
 74
 747474
 747474

сабы — оның сөзі
 сан — сан
 соғдақ — соғды
 субча — судай

Сөз ортасында:

4474
 77474
 4444
 77474

сансыз — сансыз
 йағысы — оның жауы
 барсар — барса
 басды — басты

сөз соңында:

ҰҢУ
ҰУ

барс — барыс

бас — бас (етістік)

| **СЬ ОЪ** — жіңішке түрі (18) жіңішке сөздің барлық шенінде жазыла береді.
сөз басында:

ҰҢУ
ҰҢУ
ҰҢУ
ҰҢУ

семіз — семіз

сіңіл — сіңлі

сү — әскер

сүңүс — соғыс

сөз ортасында:

Ғ
Ғ
Ғ
Ғ

есі — оның жолдасы

кісре — кейін, соң

ісіг — істі

сөз соңында:

І
І
І
І
І
І

бес — бес

төліс — төлеш

үкүс — көп

түргес — түргеш

Текстерде жуан «с» орнына кейде жіңішке «сь» дыбысы да қолданылады. Мұндай алмасу сөздің барлық шенінде кездесе береді.

сөз басында:

ҰҢУ
ҰҢУ
ҰҢУ
ҰҢУ

сабығ — сөзді

саңа — саған

сымады — бұзбады

сыңарча — сыңарша

сөз ортасында:

Ғ
Ғ
Ғ
Ғ

ағысы — оның қазынасы

ұдысықым — менің ұйқым

сөз соңында:

І
І
І
І
І
І

улус — ұлыс

ыдмыс — жіберген

болмыс — болған

Жоғарыдағыдай алмасулар тек қана түбір сөздерде емес, олар сондай-ақ қосымшаларда да кездесе береді:

а) тәуелді жалғаудың 3-жағында:

ГІІ
НГНГ
ГІГІ
ГІНІ

атысы — оның туысы
інісі — оның інісі
айғұчысы — оның кеңесшісі
сүсі — оның әскері

б) болымсыздықты көрсететін қосымшалар:

ЧИХ
ЧИ>>Г
НІСҮГ
ЧИГХГ

ашсыз — ассыз
тонсыз — киімсіз
білігсіз — біліксіз
ідісіз — иесіз, қожасыз

в) шартты райда:

ГІҮГІ
ЧИГЧД
ГІН

білсер — білсе
йорысар — жүрсе
тісер — десе

Г — Т, т — катан дыбыс. Жуан (19) және жінішке (20) түрлерінде кездеседі.

а) Жуан түрі (19) жуан буынды сөздің барлық шенінде келе береді.

сөз басында:

ҰГ
ЧІДГ
Д>Г
ҰЧДГ

таш — тас
тоқуз — тоғыз
тоқ — тоқ
торығ — торы

сөз ортасында:

ГГ
НЧГД
Н>Г
>>ГН

аты — оның аты
батсық — батыс
отуз — отыз
қатун — қатын

сөз соңында:

ГІГ
ГН>Г
Г>ГГ

атлат — аттан
тоқыт — құрастыр
таңут — таңу

б) жінішке түрі ((20) жінішке буынды сөздің барлық шенінде кездесе береді.

сөз басында:

ггггг
ггггг
гхххх
ггггг

теңгі — тәңгі

түрк — түркі

төкті — төкті

тегіре — айнала

сөз ортасында:

ггг
ггггг
ггггг
ггг

йеті — жеті

өтру — сол себепті

келті — келді

Ертис — Ертис

сөз сонында:

гг
ггг
ггггг
ггггг

елт — апар

өрт — өрт

төрт — төрт

түпүт — тибет

3. Дыбыс тіркестері

Текстерде бірнеше дыбыстар қосылып, бір танба арқылы берілетін дыбыс тіркестері де кездеседі. Олар төмендегідей:

Таңбалар		Әріптік мәні
Орхон жазуында	Енисей және Талас жазуларында	
М	М	ЛТ лт
☉ ☉	☉ ☉ ☉ ☉ ☉	НТ нт
з	з з з з	НЧ нч

мысалы:

зз

анча — қанша

ʃ ʃ ʃ ʃ
 ʃ ʃ ʃ ʃ
 ʃ ʃ ʃ ʃ

аята — онда
 болгы — болды
 төртгяч — төртінші

С. Е. Малов якут және чуваш тілдеріне арналған зерттеулерінде бұл құбылысты тілдің көне ерекшеліктеріне жатқызса¹, И. А. Батманов мұндай тіркестерді қазіргі кездегі бірқатар түркі тілдерінде кездесетін көне заман тілінің қалдығы деп қарайды².

Кейбір сонор дыбыстардың қатаң дыбыстармен тіркесіп келу жайттары қазақ тілінде де кездесетіні байқалады.

Буынның түрлері

Енисей, Орхон және Талас жазуларында өз ішінде дауыстылар мен дауыссыздардың өзара алмасып келуіне байланысты буынның төмендегідей түрлері кездеседі.

1. Жалғыз дауысты дыбыстан құралған буын:

ʃ ʃ ы — ағаш

2. СУ* — дауыссыз және дауысты дыбыстан құралған:

ʃ ʃ су — әскер

ʃ ʃ кү — хабар

ʃ ʃ бу — бұл

ʃ ʃ не — не

ʃ ʃ ба — байлау

3. УС — дауысты және дауыссыздан құралған буын:

ʃ ʃ аб — аң

ʃ ʃ еб — үй

ʃ ʃ ʃ ʃ ел, іл — ел, халық

ʃ ʃ ʃ ʃ ыд — жібер

4. СУС — дауыссыз, дауысты және дауыссыздан құралған буын:

ʃ ʃ ʃ қыш — қыс

ʃ ʃ ʃ қан — қан

ʃ ʃ ʃ сан — сан

ʃ ʃ ʃ түн — түн

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1966.

² Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, 40-бет.

* У-дауысты, С-дауыссыз дыбыстарды көрсетеді.

5. УСС — дауысты, дауыссыз және дауыссыздан құралған:

1J аяп — алып
hY еят — апар

6. СУСС — дауыссыз, дауысты және екі дауыссыздан құралған:

Y4J барс — барыс
h4J барқ — үй
34>D йурт — жұрт

Дыбыстардың түсіп қалуы.

Ескерткіштерде бірен-саран сөздерде кейбір дыбыстардың түсіп қалатындығы байқалады.

13J бады — барды
D ай — айт

Сингармонизм

Енисей, Орхон және Талас жазба ескерткіштеріндегі дыбыстардың жасалуы мен айтылуына байланысты қалыптасқан дыбыстық заңдары бар. Олар төмендегідей:

1. Лингвальдық сингармонизм. Қосымшалар (жалғау, жұрнақтар) соңғы буынмен үндесіп, не жуан, не жіңішке болып жалғанады.
жуан буынды сөздерде:

13J4 қағаны — оның қағаны
h4>D йолы — оның жолы
4h3>1 сұбсыз — сусыз
3>> онынч — оныншы

жіңішке буынды сөздерде:

Y4E8 беклер — бектер
h44x8 бедізгі — оюшы, өрнекші
E48 біліз — білік
h43 екінті — екінші

2. Лабнальдық (ерін) сингармонизмі. Ескерткіштердегі ерін үндестігі де біркелкі емес:

а) Сөздің басқы буынында еріндік дыбыстар болса, соңғы буында езулік дыбыстар кездеседі.

ЧІУ>У	буңсыз — мұнсыз
ЈУЈ'У>	оғлыңа — ұлыңа
ЖЖӘ>Ә	тұтдым — ұстадым, тұттым
ІТТӘ	бөрі — бөрі

б) Кейде алғашқы буында еріндік дыбыстар болса, кейінгі буындарда да еріндік дыбыстар кездеседі.

ҮҮМ'У	көңүл — көңіл, жүрек
ЖЛ'М	үчүн — үшін
ЧӘ>	отуз — отыз
ҮЖ'У	күмүш — күміс

Көне түркі сөздерінде буын ішіндегі дыбыстар не жуан, не жіңішке болып келеді.

Ассимиляция. Ескерткіштерде *р, л, м, н* дыбыстарының қатаң сыңары болмағандықтан олар ұяң және қатаң дыбыстармен тіркесіп келе береді.

ІОЖ	емті — енді
ІО'У	екінті — екінші
ІМ>У	болты — болды
ЈК'У'Р	йерте — жерде

Ескерткіштерде сондай-ақ кейінді ықпалдар да кездеседі.

ЖЖ:ЈУ' Ж	мен — мен, маңа — маған
ЖЖ:ЈУ'У	бен — мен, баңа — маған
ЈУ:ІУ)	ол — ол, аны — оны
УУ	аңар — оған

Қ, ғ дыбыстары тек жуан дыбыстармен тіркеседі.

ЈУ>Ә	тоқ — ток
ЈУЈ'У>Ә	Тоғла — Тола өзені
ЈУ>	оқ — оқ
У'У'М	қаған — қаған

Қ, ғ дыбыстары тек жіңішке дыбыстармен тіркеседі.

ЧІК'М'У'У	күнтүз — күндіз
-----------	-----------------

ЕУЛМ

күчліг — күшті

МЕХ

едгү — игі

МЕМ

емгек — еңбек

Ескерткіштерде дыбыстардың қосарланып келуі кездеспейді. Ол жөнінде М. Рясняненнің «В древнетюркском языке удвоенных согласных, по-видимому, не было. Однако теперь встречаются более или менее часто во всех языках»¹ деген пікіріне қосылуға болады.

Дыбыстардың сәйкестігі

Дыбыстардың бір-бірімен сәйкес келуі — өте ерте заманнан келе жатқан тарихи құбылыс. Мұндай дыбыстық ерекшеліктерді Орхон-Енисей жазба нұсқалары тілінен де кездестіреміз. Оларды төмендегіше дауысты дыбыстардың сәйкестігі және дауыссыз дыбыстардың сәйкестігі деп екі салаға бөліп қарауға болады.

Дауысты дыбыстардың сәйкестігі:

М	аны — оны
О	анта — онда
У	ағаш — ағаш
М	қуз — құз
М	қум — құм
У	бу — бұ
М	Оғуз — оғыз
М	отуз — отыз
М	алтун — алтын
М	туруқ — тұрық
М	улуғ — ұлық
М	олтур — отыр
М	йір — йер
М	іл — ел
М	біс — бес
М	таңрі — тәңрі

¹ Ряснянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, 122-бет.

нлн

үчүн — үшін

ннн

өтүн — өтін

ннн

йүкүн — жүгін

нннн

күнтүз — күндіз

Бірен-саран сөздерде е дыбысы мен ү дыбыстары да сәйкес келетіндігі байқалады: ~~х~~ еб — үй

Дауыссыз дыбыстардың сәйкестігі:

б/м:

нр

бен — мен

нр

баңа — маған

нр

бың — мың

нр

буң — мұң

й/ж:

нр

йол — жол

нр

йір — жер

нр

йоқ — жок

нр

йағы — жау

нр

йүз — жүз

д/й:

нр

бод — бой

нр

тод — той

нр

адырылты — айрылды

нр

қодып — қойып

л/д:

нр

боғузланты — бауыздалды

з/с:

нр

барзун — барсын

нр

келмез — келмес

ғ/у:

нр

тағ — тау

нр

бағ — бай

ш/с:

ҮӘ

таш — тас

ҮӘ

бет — бес

ҮҮ

кіші — кісі

г/й:

ЕК

тег — ти

т/ш:

ТОҢ

екінті — екінші

ч/ш:

А
ҮМ
АМ

ач — аш

чөл — шөл

үч — үш

н/г:

АА
АА
АА

аңар — оған

саңа — саған

баңа — маған т. б.

Буын және оның түрлері

Орхон-Енисей ескерткіштерінде буын ішіндегі дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың алмасып келуіне сәйкес буындар төмендегідей үш түрге бөлінеді. Олар:

- Ашық буын
- Тұйық буын
- Бітеу буын

Ашық буын. Текстерде бір дауысты дыбыстан немесе дауыссыз дыбыстан басталып, дауысты дыбысқа аяқталған ашық буындар да кездеседі. Ескерткіштерде ашық буындар бір дыбыстан да, екі дыбыстан да жасала береді.

А

ы — өсімдік, бұта

У

у — ұйқы

БА

ба — байла

НЕ

не — не

АТА

а-та — а-та т. б.

Тұйық буын. Ескерткіштерде екі, не үш дыбыстан құралған дауысты дыбыстан басталып, дауыссыздарға бітетін тұйық буындар кездеседі. Олар кейде үш дыбыстан да, төрт дыбыстан да жасала береді.

⤴
 ⤵
 кУ
 ⤴⤵D
 ктУ

ат — ат
 ер — ер, батыр
 елт — апар
 йурт — жұрт
 өрт — өрт

Бітеу буын. Ескерткіштер тілінде ортасы дауысты дыбыс болып, екі жағы дауыссыз дыбысқа біткен тұйық буындар да кездеседі. Бітеу буындар үш дыбыстан да, төрт дыбыстан да жасала береді.

ЧГD
 ҰГD
 Ч>D

қыз — қыз
 қыс — қыс
 йор — жүр, көш

Ескерткіштердегі сөздерді буынға бөлу дауысты дыбыстарға байланысты. Сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады. Қазіргі кезде түркі тілдеріндегідей дауыссыз дыбыстар өздігінен буын құрай алмайды.

II ТАРАУ

ЛЕКСИКА

Белгілі бір тілдің бүкіл сөз байлығы, оның сөздік құрамы сол тілдің лексикасы деп аталады. Орхон-Енисей түркілерінің өздеріне сай бай лексикасы болған. Ол қалай болса, солай сөз жиынтықтарынан құрала салған емес, оның әлденеше замандар бойына жинақталып қалыптасуының, толығын баюының өзіндік ерекше заңдары мен тәсілдері бар. Қай елдің болсын, оның сөздік қоры, байлығы біріне-бірі қатысты сөздер жүйесінен құралады. Жүйесіз тіл болмайды. Олай болса, Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің де белгілі лексикалық жүйесі болғанын аңғарамыз. Сондықтан Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің сөздік құрамының қалыптасуы, дамуы сол түркі тайпаларының тарихымен тығыз байланысты.

Лексикологияның семасиология, этимология, фразеология және ономастика сияқты салалары болады. Олар сөзді әр жақтан қарастырады. Семасиология — тілдегі сөз мағынасын, оның түрлерін қарастырады, этимология — сөздердің шығу төркінін, олардың ең алғашқы мағыналарын, фразеология тілдегі сан алуан сөздердің тіркестерін, ал ономастика заттар мен ұғымдардың белгілі бір сөзбен аталуының себептерін қарастырады.

Әрбір тілдің лексикасының зерттеу объектісі — сөз. Сөз грамматикада да зерттеледі, бірақ лексика мен грамматиканың әрқайсысы сөзді әртүрлі тұрғыдан зерттеп қарастырады. Қорыта

айтқанда, лексика сөз мағынасын, оның түрлерін, оның шығу тегін, тілдегі қарым-қатынасын, аясын, экспрессивтік-стильдік сипаты мен қызметін жан-жақты қарастырады.

Сөз және оның мағынасы

Сөздер — табиғаттағы белгілі бір заттық ұғымның атауы. Ұғымға берілген атау сөз деп аталады. Сөздер дыбыстан құралды. Өйткені біздің тіліміз дыбыстық тіл болып есептеледі. Бірақ тіркесе келген дыбыстар комплексінің бәрі бірдей сөз бола бермейді. Дыбыстық комплекстер белгілі бір затқа, не құбылысқа атау түрінде бекітілсе ғана ол сөз бола алады. Тілдегі сөз белгілі бір мағынаға ие болады. Мағынасыз сөз болмайды. Табиғат пен қоғам өміріндегі заттар мен құбылыстардың барлығының да атауы болмақ. Сөздің жалпылаушы қасиеті оның ең негізгі ерекшелігі болып табылады. Сондықтан сөздің сыры мен мәні жалпылық пен даралықтың бірлігі арқылы танылады.

Ескерткіштер тіліндегі *таш* — тас, *тағ* — тау, *ығач* — ағаш, табиғаттағы белгілі заттық ұғымдардың аты, *йел* — жел, *қар* — қар деген сөздер белгілі бір құбылыс ұғымдарының аты, *бег* — бек, *қаған* — қаған, *сү* — әскер ұғымдары — қоғамдық өмірге байланысты сөздер. Сондай-ақ текстерде сөз заттар мен құбылыстарға байланысты сан, сын, қимыл, амал, мезгілдік ұғымдарды да көрсетеді: *үч* — үш, *төрт* — төрт, *йегірмі* — жиырма, *қызыл* — қызыл, *сарығ* — сары, *қара* — кара, *көк* — көк, *улуг* — үлкен, *кічиг* — кішкене, *боғузланты* — бауыздалды, *йоры* — жүр, *қыш* — қыс, *ырақ* — алыс, *йақын* — жақын.

Жоғарыда ескерткіштерден келтірілген әр түрлі ұғымды білдіретін сөздер сол кездегі адамдардың бәріне ортақ және түсінікті болған. Олардың басым көпшілігі қазіргі кездегі түркі тілдерде өзгеріссіз қолданылып жүр.

Ескерткіштер тіліндегі әрбір сөздің өзіне тән мағынасы бар. Өйткені, сөз болған жерде мағына болуы табиғи нәрсе. Сөздің мазмұны — оның берер мағынасы болып есептеледі. Сөздер қазіргі кездегідей негізгі (дағдылы) мағынада және ауыспалы мағынада қолданылған. Сөздің негізгі мағынасы зат, құбылыспен тікелей байланысты. Сөздер өзінің қолдану түріне қарай, сөйлемдегі басқа сөздердің аясында тұрып, ауыспалы мағынаға ие бола береді.

Ескерткіштерде жеке тұрғанда мағынасы жоқ, бірақ тілдің белгілі қажетін өтеу үшін қолданылатын көмекші сөздер де кездеседі.

Орхон-Енисей жазба нұсқаларындағы сөздер жоғарыда айтылған сипатта ғана емес, әр түрлі мағынада қолданудың нәтижесінде көп мағыналы да болып келуі мүмкін.

Сөздің көп мағыналығы

Ескерткіштерде кейбір сөздер әр түрлі мағынада қолданыла береді. Мұндай сөздер көп мағыналы сөздер деп есептеледі.

Сөздердің көп мағыналығы тіл атауының бәріне тән құбылыс, бірақ олардың көп мағыналы болуы бәрінде бірдей бола бермейді. Әдетте сөздің көп мағыналығы контексте айқын көрінеді. Бұған текстерден мысал келтіре кетейік:

бош — бош — бос, бош — қатты емес, бош — бос болу

Омонимдер

Д ай — планета, жылдың он екі бөлегінің бір бөлегі.

48

11	алп — ер
43D	йабыз — йаблақ, НАМАН
4YF	өрүң — ақ
1>↓	көп — үкүш
2	еб — барқ
1'ЖН	қамуғ — бары
D:Jh:rh	ай — те, ті т. б.

Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді.

Синонимдер тілдегі белгілі ұғымды түрлі жақтан қамтып, оған көрік, ажар береді. Синоним сөздердің тілдегі атқаратын қызметі де, мәні де өте зор. Сөздердің мағыналық жағынан дамуы, қосымша мағынаға ие болуы синонимдердің жасалуына мүмкіндік береді.

Тілде синонимдік сөздер стильмен де тікелей байланысты.

Антонимдер

Ескерткіштерде мағынасы бір-біріне қарама-қарсы келетін антоним сөздер де кездеседі. Бірақ қарама-қарсы мағынада берілетін сөздердің бәрі бірдей антоним бола бермейді. Антоним болу үшін тек мағыналардың қарама-қарсы болуы жеткіліксіз, олардың сонымен қатар түбірлері де әр басқа болуы керек.

Ескерткіштер тілінде төмендегідей антонимдер кездеседі.

Антонимдер зат есімнен жасалады:

DJ - D'JL	бай — чығай, бай — жарлы
YFD - YD	қыш — йаз, қыс — жаз
HYSS - HY'>S	батсық — тоғсық, батыс — шығыс
HY' - HYh	күн — түн, күн — түн

Антонимдер сын, сапаны білдіретін сөздер арқылы жасалады:

Y'SH - HY'Q	қатығ — йумчақ, қатты — жұмсақ
EY - HYSD	йіг — йаблақ, жақсы — жаман
YH - YD	қары — йаш, кәрі — жас
HY - HYI	арық — семіз, арық — семіз
YH> - Y'YHJ	узын — қысқа, ұзын — қысқа
Y - Y>S	ақ — тоқ, аш — ток
Y - YH	ақ — қара, ақ — қара
Y>YH - YH D>D	қалың — йуйқа, қалың — жұқа

Антонимдер етістіктен де жасалады:

J - 78
 80 - 478J
 781 - 78Y
 7N - 788
 78 - 787

ал — бер, ал — бер
 йат — олтур, жат — отыр
 себін — сақын, қуан — мұнай
 өл — тоғ, өлу — туу
 уч — кон, ұшу — кону

Үстеулерден де антонимдер жасалады:

778777 - 777
 78780 - 78787
 7777 - 7878
 78787 - 78777

ілгеру — керу, кері; ілгері — кейін
 жоқары — қоды, жоғары — төмен
 ічре — ташра, ішке — тысқа
 құрыяа — бірііе, онға — солға

Антонимдер басқа сөз таптарынан да жасалады.

47 - 787
 787878

аз — коп
 бар — йоқ т. б.

Түркі тілдеріне ортақ сөздер

Орхон-Енисей жазба нұсқалары тілінің ерте заманнан тарихи даму барысында жасалып қалыптасқан сөздік құрамы бар. Олар бірнеше қат-қабаттардан құралады. Солардың ішіндегі ең негізгі арналардың бірі — ерте кезден бері өмір сүріп келе жатқан түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер. Ескерткіштердегі көптеген сөздердің қазіргі түркі тілдерінде кездесетіндігі, ұқсастығы жай кездейсоқ құбылыс емес, ол тайпалар мен халықтардың генетикалық жақтарынан тығыз байланысты болуының нәтижесі, ескерткіштер тілін қолданған ру, тайпа және халықтардың қазіргі түркі тілдес халықтарымен туыстығын көрсететін фактілер саналады.

Тілдердің өзара жақын, туыс тілдер деп танылуы үшін олардың тек лексикалық жақтан ғана жақын, не ұқсас болуы жеткіліксіз, олар сонымен қатар грамматикалық құрылысы жағынан ұқсас болуы шарт.

Ескерткіштер тілінде кездесетін түркі тілдеріне ортақ сөздердің түрлері төмендегідей:

Табиғаттағы құбылыстарға байланысты сөздер:

77:777
 787
 477
 777
 78-78
 78
 7777

йер, йір — жер
 суб — су
 үгуз — өзен, дария
 көл — көл
 таш, тас — тас
 тағ — тау
 төпе — төбе

Теңрі йір — тәңрі жер. Иеріңерү қонты — Жақынырақ жерге қонды. Иерчі тіледім — Жер білетін кісі сұрадым. Қапаған қаған йерінте — Қапаған қаған жерінде. Кара қумығ олурур — Кара құмды мекендеуші едік. Атачымқа бітіг ташығ... қылдым — Атамызға жазулы тас орнаттым. Ертіс үгүзүг кече йорыдым — Ертіс өзенін кеше жүрдім. Тағдақы інміс — Таудағылар төмен түсті. Субыңару қонты — Суға жақын жерге қонды.

Туыстықты көрсететін сөздер.

ᠤᠭᠠ	Ата — ата
ᠤᠯᠠ	ана — ұлы туыс
ᠤᠨᠠ	ақа — аға
ᠡᠭᠡ	еңі — әже
ᠡᠭᠡᠨ	йегін — жиен
ᠡᠭᠡᠨᠠ	йотаз — әйел
ᠠᠲᠤᠨ	қатун — қатын
ᠠᠲᠤᠨ	келін — келін
ᠠᠲᠤᠨ	қунчуй — бикеш
ᠠᠲᠤᠨ	қыз — қыз
ᠠᠲᠤᠨ	оғул — ұл
ᠠᠲᠤᠨ	іні — іні
ᠠᠲᠤᠨ	оғлан — бала

Қағаным атачым өлті — Қағаным атам қайтыс болды. Апамыз — Біздің туысымыз. Ақаңым — ағамыз. Еңүміз — Әжеміз. Елігче ер туттдымыз — Елудей ерді тұтқын еттік. Иотазын анта алтым — Әйелін сонда алдым. Катун йоқ болмыс ерті — Қатын өлген еді. Інім Күлтегін бірле сөзлешдіміз — інім Күлтегінмен бірге сөйлестік. Сілік қыз оғлың күн болты — Сұлу қыз балаң күн болды.

Дене мүшелеріне байланысты сөздер.

ᠠᠳᠠᠭ	адақ, адақ — аяқ
ᠠᠷᠬᠠ	арқа — арқа
ᠪᠣᠭᠤᠰ	боғуз — бұғаз, тамақ
ᠪᠠᠰ	баш, бас — бас
ᠪᠣᠳ	бод — бой
ᠶᠠᠨ	йан — жан
ᠶᠠᠨᠠᠭ	йаңақ — жақ
ᠬᠡᠭᠦᠯ	көңул — жүрек
ᠬᠡᠰ	көз — көз
ᠬᠤᠯᠠᠭ	қулғақ — құлақ
ᠰᠦᠨᠵᠤᠭ	сұңук — сүйек

21
 ХН
 ЧГН
)Н
 JГН

сач — шаш
 өд — **УАҚЫТ**
 тіз — тізе
 қан — қан
 тыл — тіл т. б.

Түрк будун адағ камаштды — Түркі халқының аяғы әбден шаршады. Будун бөгзы тоқ ерті — Халықтың тамағы тоқ еді. Идуқ башда сүңүсдіміз — Қасиетті баста (жер аты) соғыстық. Тізлігіс сүкүртүм — Тізеліні бүктірдім. Қызыл қаным төкті — қызыл қанымды ағызды (төкті). Бунча будун сачын бычды — Сонша халық шашын кесті. Қулағын бычбы — Құлағын кесті. Көрүр көзүм көрместег боты — көрер көзім көрместей болды. Көзі қаш. — Көзі-қасы. Иаң-ақын бычды — Бетін тілді. Көңүлдекі сабымын — жүрегімдегі сөзімді. Көзде йаш келсер — көзден жас келсе. Сүңүкін тагча йатды — Сүйегі таудай үйіледі.

Мал, жануар, аң-құсқа байланысты сөздер.

⚡	ат — ат
⊙ > D	йонт — жылқы
7 E H T	іңгек — сныр
D ⚡	тай — тай
4 Y Z	адғыр — айғыр
H E H T	інген — інген (түйенің бір түрі)
5 Q H	тебе — түйе
5 > J J	бұқа — бұқа
4 7 T	өкүз — өгіз
D > H	қой — қой
> Y Y ⚡	табышған — қоян
> 4 Y J	тоңуз, лағзын — шошқа
> Y H ⚡	тақыгу — тауық
Y > H	қуш — құс
5 4 > Y	шоңа — үйрек
⚡ T	ит — ит
7 9 J	киік — киік
4 H	қаз — қаз
H T 9 H	тійін — тиын
H T 2 X	бічін — месін т. б.

Өзлек адғырын — өзінің айғырын. Култегін азман бініп, оплайу тегді — Ақта атты мініп, шабуылға шықты. Барс йылқа чік тапа сүледім — Барыс, жылы чіктерге қарсы аттандым. Туруқ бұқалы, семіз бұқалы арқада — Арық бұқалы, семіз бұқалы

кейінде (қазақша «арық айтып, семіз шық» дегенмен астарлас).
 Нылқысын анта алтым — Жылқысын сонда жаулап алдым. Ің-
 дек көлүкүн Тоғлада оғуз келті — Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз-
 дар келді. Кішік ййу олурур ертіміз — Киік етін қоректеніп оты-
 рушы едік. Табышған йыл бісінч айқа тегдім — Қоян жыл бесін-
 ші айда жеттік. Лү йылқа — Ұлу жылқа. Анта кісре тақығу
 йылаға — Содан сон тауық жылда. Тагда сығун төзсер — Таудан
 бұғы қашса. Иағымыз тегіре учуктег ерті — Төніргіміз жырт-
 қыш күстай еді. Лағзын йылқа тоқыдым — Доңыз жылда орнат-
 тым.

Үй және құрылысқа байланысты сөздер.

ЈГҮ	ағыл — қора
Я	еб — үй
ЯЧС	барқ — жай, сарай
ҮГН	қапығ — какпа, есік
ЧХЯ	бедіз — өрнек
ГЛЧХЯ	бедізчі — шебер, суретші (өрнекші)
ЈГЧГН	қорған — қорған
ҮГЯ	бітіг таш — жазулы тас, ескерткіш
ЈСЈС	балбал — сынтас
ГЛГЕНГ	ітеуші — құрылысшы

Ағым он ерті — Қорам он еді. Қырқ аз қаны өз барқында ер-
 міс — Карқ аз қаны өз сарайында еді. Бен ебгеру түсейін — Мен
 үйге қарай қайтайын. Иінчу үгузіг кече Темір қапығқа тегі ірті-
 міз — Сырдария өзенін өте, Темір қақпаға дейін қудық. Бедізін
 бедізті, олурты — Өрнегін өрнектен отырды. Барқын йулма-
 дым — Сарайын алмадым. Ічрекі бедізчі ытты — Іштен шебер-
 лер жіберді. Мағы қорған қышлап, йазыңа оғузғару сү ташық-
 дымыз — Мағы қорғанды қыстап, жазында оғыздарға қарсы әс-
 кер жидық. Мағы қорған қышладуқта йут болты — Мағы қор-
 ғанды қыстағанда, жұт болды. Бітіг таш ітеуші — Тас құрлыс-
 шы.

Қазба байлық атаулары.

ЈЈСЈ	алтун — алтын	ГЖГ	көмүр — көмір
ҮЖГ	күмүш — күміс	ЧГГ	йіз — жез т. б.
ГЖН	темір — темір		

Алтун кергексіз келүрті — Алтынды шексіз көп әкелді. Сарығ
 алтун — сары алтын. Темір қақпа — Темір какпа. Көмүр тағ —
 көмірлі тау. Өруң күмүш — таза (ақ) күміс.

Абстракті атаулар.

↓	аң — аң, түсінік
↘↗	буң — мұң, қайғы
↘↗↘↗	булғанч — былғаныш
↘↗	баз — бейбітшілік
↘↗↘↗	йаруқ — жарық
↘↗↘↗	теңрі — тәңрі
↘↗↘↗	йут — жұт
↘↗↘↗	қут — құт
↘↗↘↗	күч — күш
↘↗↘↗	топ — топ
↘↗↘↗	кү — дыбыс, хабар

Ол өз аңлар — Оның өзі аңдар, байқар. Буңсыз қылтым — Мұңсыз еттім. Ағы буңсыз келүрті — Қазынасын қайғысыз келтірдім. Кү үкүлер — Дыбыс көбейер. Өзүм құтым бар үчүн қаған олуртым — Өзімнің құтым (бакытым) болғаны үшін қаған болып отырдым. Түрк будун йеме булғанч — Түркі халқы жеме былғаныш. Йіче ісіг — күчіг біргіл, — тідім — Және ісінді, күшіңді жұмса, — дедім. Күч бертүк үчүн анта санчдым — Күш бергені үшін сонда шаныштым. Топлағалы — топтағалы. Төрт булундақы будуныг коп баз қылтым — Дүниенің төрт бұрышына көп бейбітшілік орнаттым. Күсі йоқ болмазун — Данқы жойылмасын! Құтыңа інім Күлтегін ер ат болты — Бакытының болғаны үшін інім Күлтегін батыр атын алды.

Соғыс ісіне байланысты атаулар.

↘↗↘↗	айғучы — кеңесші
↘↗↘↗	йағучы — қолбасшы
↘↗↘↗	сеңүн — әскер басы, қолбасшы
↘↗↘↗	йағы — жау, дұшпан
↘↗↘↗↘↗	буйуруқ — бұйрық
↘↗↘↗	сү — әскер
↘↗↘↗	сүңүг — сүңгі, найза
↘↗↘↗	қылыч — қылыш
↘↗↘↗	йадағ — жаяу
↘↗↘↗	йелме — разведка (көздеуші)
↘↗↘↗	уруш — ұрыс
↘↗↘↗	сүңүш — соғыс
↘↗↘↗	оқ — оқ
↘↗↘↗	черіг — шерік

Лайгуысы бле ерміс — Кеңесші білгіш еді. Иеті ерен йағы болды — Жеті ері бізге жау болды. Алты отыз йасыма чік будун қырқ аз бірле йағымыз болты — Жиырма алты жасымда чік халқы қырқыздарымен бірге йағымыз болты — Жиырма алты жасымда чік халқы қырқыздармен бірге жауымыз болды. Сүсі келті — Әскері келді. Йағычысы бен ертім — Қолбасшысы тағы мен едім. Бес түмен сү келті — Елу мың әскер келді. Узун йелмег — алысқа шабуыл. Сүңүг батымы қарығ сөклім — Найза бойы қарды тазаладым.

Қоғамдық құрылысқа қатысты атаулар.

Y:Yr	ел, іл — ел
64>D	йұрт — жұрт
DJ	бай — бай
DYrA	чығай — кедей, жарлы
)>>>D	будун — халық
EY	бег — бек
EYR	біліг — біліг
)YH:)>H	қаған, қан — қаған, хан
HTYH	төрү — төре, ереже, зан
IXr	іді — ие, кожа
J>H	құл — құл
JH>	күң — күң

Теңріде болмыс іл етміс Білге қаған — Тәңріде жаралған ел еткен Білге қаған. Чығай будунығ бай қылтым — Жарлы (кедей) халықты бай кылдым. Түрк будун — Түркі халқы. Табғач будун — табғаш халқы. Түргес будунығ уда бастым — Түргеш халқын ұйқыда бастым. Бегі қашды — бегі қашты. Анта кісре теңрі біліг бертүк үчүн — Содан соң тәңрі білік бергені үшін. Ағыр төрүг — Құрметті заңын, ережесін. Өтукен йышда иіг йоқ ерміс — Өтукен койнауында жақсы йе жоқ еді. Бу йірде маңа құл болты — Бұ жерде маған құл болды. Сілік қыз оглың күң болты — Сұлу қыз балаң күң болды.

Түр-түсті, сын-сапаны білдіретін сөздер.

а) заттың түр-түсін көрсететін сөздер

A	ак — ак
4>D	боз — боз
JYD	йашыл — жасыл
HTYr	йегрен — жирен
JH>:BMB	көк — көк
YH>D	торығ — торы

А Н Я
 Н Л Т
 Д Ч К Г
 К К Г

қара — кара
 қызыл — қызыл
 өрүң — ак түсті, шаңқай
 сарығ — сары т. б.

Ақ атын бініп оплайу тегді — Ақ атын мініп, шабуылға шықты. Боз атығ бініп тегді — Боз атты мініп тиісті. Ілгеру Иашы үгүз тегі сүледіміз — Алға Жасыл өзенге дейін соғыстық. Күл Чор өзлекі йегрен ат бініп тегді — Күлі Чор өзінің жирен аты мініп тиісті. Көк тійін — көк тһын. Көк теңрі — Көк тәңрі. Қар будун — жай халық. Қызыл қаны төкті — Қызыл қанымды ағызды (төкті). Торығ ат бініп тегді — Торы атқа мініп тиісті.

Сарығ алтун — сары алтын. Өрүң күміс-таза күміс, ак күміс
 б) заттың сынын — белгісін көрсететін сөздер:

В Х Я
 Л Н Д > Д
 > > > Д
 Л Е З І Р
 > > Л
 > > Ч >
 > > >
 Е Г Л Я

бедүк — биік
 йуйқа — жұқа
 йоған — жуан
 йінчке — жіңішке
 қалың — қалың
 узун — ұзын
 улуғ — ұлы, үлкен
 кішіг — кіші

Түпүтке кішіг тегмедім — Тибеттерге сәл жетпедік. Өзі қыс, кергек болты — Өзі қысқа өмір сүрді. Улуғ Күлі Чор секіз ойасап, йоқ болты — Ұлы Күлі Чор сексен жасап, қайтыс болды. Бен өзүм узун йелмег йеме ытты — Менің өзім алысқа шабуы жасауды ұйғардым. Қағаны алп ерміс — Қағаны алып еді.

в) Заттың сапасын білдіретін сөздер.

> > Ч арығ — таза
 Л Л Ч, Л Л > > арық — арық, турық — турық
 Л Е Х едеу — әйгілі
 Л Ч Н қары — кәрі, кары
 Е І Р йіг — жаксы
 Л Л Д йаблақ — жаман
 Ч > І семіз — семіз
 > > > тоқ — тоқ
 Ч > Л > учуз — арзан т. б.

Білге Тониқук анығ ол — Білгіш Тониқук сүм ол. Семіз буқалы — семіз бұқалы. Сүшіг сабын — тәтті сөзін. Түрк будун тоқ — Түркі халқы тоқ. Бізің сү аты, туруқ — Біздің әскердің аттары арық. Учуз ерті — Арзан еді. Бу сабымын едеүті есід — Бұл сөзімді қатты тыңда!

Кимыл, іс-әрекетті білдіретін сөздер:
Әскерткіште мұндай сөздер өте көп. Олар:

КҮНК	түс — түс
КЭ	кет — кет
МД	бар — бар
МІА	бін — мін
МІА	чық — шық
ІМД	йоры — жүр
МДМД	олтур — отыр
МД	йат — жат
АЭ	кеч — кеш, өт
АМ	қач — қаш
МДМ	тут — тұт, ұста
АМ	үч — үш т. б.

Түрк будун аты йоқ болу берміс — Түркі аты жоқ бола бер-
еді. Сүңүкін тағча йатды — Сүйегің таудай болып жатты.
та йетдім — Сонда жеттім. Сү йортдым — Әскер жүргіздім.
ін, барқын йулмадым — Үйін, жайын бұзбадым. Төрт күн олу-
п бітідім — Төрт күн отырып жаздым. Түрк қыбчақ еліг йыл
урмыс — Түркі қыпшақ елу жыл отырған. Йеті йегірмі йашы-
танут тапа сүледім — Он жеті жасымда таңғуттарға қарсы
ыстым. Сүңүгін ачдымыз — Сүңгімен аштық. Кем кече чік
медім — Енисейді өте, чікке қарсы аттандым. Сүсі келті — Әс-
рі келді. Атығ бініп тегді — Атты мініп тиісті.

Сан есімдер мен есімдіктер:

ҮІА	бір — бір
КҮНК	төрт — төрт
ІА:ҰА	біс, беш — бес
ІМҮЕЭ	йегірмі — жиырма
МІА	йүз — жүз
ІІА	бің — мың
ММ:МА	мен, бен — мен
ММ:МІ	сін, сен — сен
МД	ол — ол
МІА	біз — біз
МІІ	сіз — сіз
МД	бу — бұ, бұл
ММ	не — не т. б.

Кимылдың сыр-сипатын, мезгілін, себебін білдіретін сөздер:

530
 549
 164
 414
 774: 50
 414: 414
 40

йана — және
 йеме — тағы
 тегі — дейі, шейін
 үчүн — үшін
 анта өтрү — содан сон
 қыш — қыс
 йаз — жаз т. б.

Іл йеме іс болты, будун йеме будун болты — Ел тағы ел болды, халық тағы халық болды. Анта айғучысы йеме бен ертім — Сонда кеңесшісі және мен едім. Кісре елі йітміс — Сон ел жоқ болды. Анта өтрү қағанымға өтүнтүм — Содан соң қағанымнан өтіндім. Біріе Чугай йыш түгүл — Ондағы Чугай қойнауы түгел. Ічгіріп йана йырыдым — және бекініп аттандым. Иана түшді — Аударыла түсті.

Орхон-Енисей түркілерінің бұл ескерткіштерді орнатқанына мың жылдан аса уақыт өтті. Сол дәуірлер ішінде ескерткіштер тілі бір күйде қалып қойған жоқ, ол дамыды, сараланды. Жеке-жеке тілдерге бөлінді. Ескерткіштер үлесі бір тілде көп, бір тілде аз. Сонша уақыт өтсе де ескерткіштер тілінде кездесетін көптеген сөздер өздерінің алғашқы түрлері мен мағыналарын өз қалпында сақтаған. Бұдан ескерткіштер тілімен бүгінгі түркі тілдері бірдей деген ұғым тумайды. Әр тілдің өзіне тән лексикалық, фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктері бар. Мұның өзі жеке тілдердің дамуына сәйкес жайттар.

Ескерткіштер тіліндегі кейбір ерекшеліктер

Өз еңбектерінің денін осы Орхон-Енисей жазба нұсқаларына арнаған В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский және С. Е. Малов өздерінің еңбектерінде орхон — және енисей ескерткіштері тілінде лексикалық және морфологиялық ерекшеліктердің кездесетіндігін өз дәуірінде айтқан болатын. Бұл мәселе жөнінде И. А. Батманов былай деп жазды: «Эти колебания относились во первых, за счет неустойчивости орфографии того времени, множества описок, ошибок и, во-вторых, конечно, за счет наличия говоров речи носителей рассматриваемого языка»¹. Шыңдығында да ескерткіштер тілінен төмендегідей кейбір дыбыстық ерекшеліктерді байқауға болады:

1. е дыбысы мен і сәйкестігі:

Y:Yr	ел — іл — ел
13:131	екі — ікі — ски
79:719	йер — йір — жер
72:712	бер — бір — бер
42:412	беш — биш, бис — бес

¹ Қараңыз: И. А. Батманов. Язык енисейских памятников. Фрунзе, 1950, 110-бет.

2. с дыбысы мен и сәйкестігі:

а) сөз басында:

4 $1 > \odot Y : 1 > \odot Y$
 $XY : XY$

сад — шад — уэзір

Шантун — сантун — Шандун жазығы

6) Сөз ортасында:

١٥١٣ : ١٥١٣

kiwi — kici — kici

в) Сөз соңында:

Y & N 3 : 1 & N 3

күмүш — күміс — күміс

$$Y19 : Y19$$

йыш — йыс — қойнау

XYZI: IYZI

СҮҢҮШ — СҮНҮС — СОҒЫС

$$YSH : YSH$$

қабыш — қабыс — бірігу

3. м дыбысы мен б-ның сәйкестігі:

※: 822

бен — мен — мен

545:545

баңа — маңа — маған

4. *лт — лд, рт — рд, нт — нд* дыбыс тіркестерінің қатар келуі:

YON

сақынтым — ойландым

 $\sqrt{a} \sqrt{b} = \sqrt{ab}$

йолта — жолда

♯ ♭ : ♯ ♭

анта — анда

↑ 8 4 5 : ↑ 3 3 4 5

барты — барды

5. *o* және *y*, *ө* және *у* дыбыстары бір-бірінің орнына жұмсала береді. Мұндай ерекшеліктер қазіргі кездегі кейбір түркі тілдерінде кездеседі.

Ескерткіштер тілінен кейбір лексикалық және морфологиялық ерекшеліктер де кездеседі. Бірақ олар айта қалғандай көп емес. Сондықтан бұдан тиісті мысалдар келтірмедік.

Ескерткіштердегі шет тілінен енген сөздер

Ескерткіштерді қолданған түркі тайпалары басқа көптеген халықтармен қоныстас, көршілес болып келді. Осыған орай қөне түркі тілдеріне басқа тілдерден көптеген сөздер енді.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде монғол, соғды, сирия, табғаш, тағы басқа тілдерден енген бірсыпыра сөздер бар.

Бір тілден екінші тілге сөз ауысудың өзіндік бірнеше жолдары бар: біріншіден, сөздер бір тілден екінші тілге сөйлеу тілі арқылы енеді, екіншіден, жазу арқылы енеді. Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде де сөздердің ауысуы жоғарыда көрсеткендей екі түрлі жолмен ауысып, байып отырды.

Соғды тілінен ауысқан сөздер:

аң — аң
аныз —

аңыз — аңыз

430	йабыз — жауыз
330	бад — теріс, жаман
40	баз — бейбітшілік
477	өрүң — ақ
1310	йалабач — елші
334	шад — шад
80	йат — жат
440	чынтан — сандал (ағаштың бір түрі)
1011	йут — жұт
8>0	барқ — жай, сарай
4>40	йазуқ — жазық, т. б.

Табғаш тілінен енген сөздер:

D>34	қунчуй — бикеш
D>4	куй — күйме (арбаның бір түрі)
441	сеңун — әскери қолбасшы
511:441	Чача сеңун — кісі аты
4408	табғаш — табғаш т. б.

Санскрит, сирия тілдерінен ауысқан сөздер:

44 мар — ұстаз, оқытушы

Жоғарыда көрсетілген сөздерден басқа да өзге тілдерден енген сөздер кездеседі. Бірақ олардың саны ескерткіштерде оның көп емес.

VI—VIII ғасырдағы Орхон-Енисей, Орта Азия, түркі тілдерінде араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздер жоқтың қасы. Өйткені ол кездері түркі тайпалары ол елдермен қарым-қатынаста болмаған еді.

Ескерткіштер тілінде кездесетін сөздерге назар салсақ, оның 90 проценттен көбірегі түркі тілдеріне ортақ, байырғы сөз болып келеді.

Ескерткіштегі көнерген сөздер. Қай халықтың тілі болса да оның лексикалық құрамы өндіріспен тікелей байланысты. Тік қоғамдық құбылыс болғандықтан, қоғам өмірінде болған әртүрлі өзгерістер тілге де өз әсерін тигізеді. Кейбір сөздер қолданудан шығып жатса, енді бір сөздер жаңа мағынаға ие болып жатады.

Ескерткіштер тілінде бір кезде қолданып, келе-келе ескіріп бастаған, қазіргі заманда пайдаланбайтын сөздер де кездеседі. Олардың қатарына төмендегідей сөздер жатады.

44
444

азу — шылау сөз
асығ — пайда

айағ — құрмет
анчула — бескіту, атақ беру
баз — бейбітшілік
бітіг — жазу
йалабач — елші
йумғы — жинақты
йонт — жылқы
қамуқ — бәрі
қобрат — жина
кунчуй — бикеш
кү — даңқы, дыбыс
тарқан — шен, дәреже
уз — шеберлік
ыдуқ — қасиет т. б.

Ескерткіштегі тұрақты сөз тіркестері. Ескерткіштегі сөз тіркестері екі түрлі. Олар:

- а) Тұрақты сөз тіркестері.
б) Еркін сөз тіркестері.

Еркін тіркестегі сөздердің мағыналары өз ішіндегі сөздермен тікелей байланыста болып, әрқайсысы өз алдына дербес сөйлем мүшесі бола алады.

Тұракты сөз тіркестері бірімен-бірі ажырамайтын, бір бүтін түрінде келетін тіркестер. Олар белгілі бір ұғымды бірнеше сөзбен білдіреді және олар сөйлемде бір мүше болып қызмет атқарыды. Мұндай тұракты сөз тіркестері де ескерткіште кездеседі: *Анұр көзім көрместег болты, білір білігім білместег болты.* — *Көнер көзім көрместей болды, білер білігім білместей болды.* *Түн қатдымыз* — *Түн қаттық* т. б.

III ТАРАУ

МОРФОЛОГИЯ

Әрбір тілдің тарихи дамуына сәйкес сөз жасау, сөз өзгерту, сөйлем жасауда қолданылған ерекшеліктері болады. Сол ерекшеліктер негізінде тілдің белгілі грамматикалық құрылысы қалыптасып, жетіледі. Тілдің грамматикалық құрылысын морфология мен синтаксис тексереді. Морфология мен синтаксистің бір-бірінен тіл білімінің ең басты бір саласы — грамматика жаса-
лады.

Грамматиканың ең негізгі бір саласы — морфология. Морфология грекше *форма* және *білім* деген екі сөзден кұралады. Ерте

замаңдағы грамматикада қалыптасқан бұл терминнің қазіргі мағынасы бұрынғысынан әлдеқайда өзгерген және кеңіген.

Морфологияның негізгі зерттеу объектісі сөз және оның құрылысы. Бірақ морфология тек сөз формаларын зерттеумен ғана шектелмейді, ол сонымен қатар сөз формаларын және сол формалардың өзгерістерін, сөздің құрылымын, сондай-ақ сөздердің лексика-грамматикалық түрлерін, сөз топтарын қарастырады. Сондықтан морфология, бір сөзбен айтқанда, сөз және оның формаларын тексеретін ілім.

Морфология тіл білімінің басқа тарауларымен де тығыз байланысты. Мұндай байланысты ең алдымен синтаксистен байқауға болады. Морфология сөздің септік аффикстері мен оны білдіретін формаларды үйретеді. Бұл формалар сөйлем ішінде өзара бірімен-бірі тіркесу арқылы қарым-қатынасқа түскенде қолданылады. Сөйлем және оның құрамындағы сөздердің өзара байланысын синтаксис қарастырады. Сөздердің септік аффикстерінің түрленуін морфология қарастырса, ал осы септік аффикстерінің сөйлем ішінде өзара байланысын синтаксис тексереді.

Морфология тілдің лексика саласымен де тығыз байланысты. Біріншіден, морфологияның да, лексиканың да қарастыратын объектісі — сөз, екіншіден, әрбір сөзде лексикалық та, морфологиялық та мағына болады. Өйткені әрбір сөз белгілі грамматикалық формада қолданылады. Ескерткіштерде кездесетін *оғул, қыз, ақ, қара, тегі, үчүн, олтур* сияқты сөздер белгілі бір сөз таптарына жатады және әрбір сөздің өзіне тән грамматикалық формасы бар: *оғул, қыз* сөздері септеледі, тәуелденеді, көптік жалғауларымен түрленеді, *ақ, қара* сөздері сын есімнің шырай жасайтын жұрнақтарын қабылдайды, *тегі, үчүн* сөздері ешқандай аффикстерді қабылдамайды, *ят, олтур* сөздері қимыл-әрекетті білдіріп, жіктік жалғауларын қабылдайды.

Морфология тілдің фонетикасымен де тығыз байланысты. Өйткені, әрбір сөз, әрбір грамматикалық форма дыбыс тіркестері арқылы жасалады.

Дүние жүзіндегі тілдер морфологиялық құрылымы жағынан бірнеше топқа, типке бөлінеді.

Түркі тілдері өзінің морфологиялық құрылымы жағынан агглютинативті тілдер қатарына жатады. Түркі тілдерінде грамматикалық мағыналар түбір сөздерге әр түрлі аффикстердің жалғануы арқылы жүзеге асады.

Агглютинативті тілдер қатарына түркі тілдерімен қатар монғол, угро-фин тілдері де жатады.

Түркі тілдерінде, соның ішінде біз әңгіме еткелі отырған көне түркі ескерткіштері тілінде, сөздердің септелуі, немесе жіктелуі түбірдің фонемалық құрамын өзгертпейді: *қапығ* — қаппа, *қапығқа* — қақпаға, *қапығығ* — қақпаны т. б.

Флективті тілдерде, соның ішінде орыс тілінде, сөз септелгенде немесе жіктелгенде, көп жағдайда түбірдің фонемалық құрамы өзгеріп кетеді: *сон* — *сна, ходить* — *хожу* т. б.

Қысқасы, түркі тілдерінде аффикстердің жалғануы түбірге әсер ете алмайды, түбір сол қалпында өзгермей қалып қояды. Төменде Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі сөздердің морфологиялық құрамына қысқаша талдау жасалды.

Ескерткіштегі сөздер құрамына қарай түбір сөздер, туынды сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер және күрделі сөздер болып бес топқа бөлінеді.

Түбір сөздер. Ескерткіште бөлшектеуге келмейтін, тек жалаң түбірден құралған сөздер де кездеседі. Олардың негізгі түрлері төмендегідей:

I. У

Тек жалғыз дауыстылардан тұратын түбір сөз тексте жоқтың қасы. Мысалы: *ы* — бұта, өсімдік, *Ы* бар бас асдымыз — Бұтасы бар шыннан астық.

II. У—С дауысты және дауыссыз дыбыстар

<i>Аз</i> — аз	<i>Өз</i> — өз
<i>Аң</i> — аш	<i>Оң</i> — ок
<i>Аң</i> — аң, түсінік	<i>Оң</i> — он
<i>Ай</i> — айт	<i>Ол</i> — ол
<i>Ер</i> — ер	<i>Уч</i> — ұш
<i>Еб</i> — үй	<i>Ур</i> — ұр
<i>Ің</i> — іш	<i>Үң</i> — үш
<i>Ел</i> — ел	<i>Ыд</i> — жібер
<i>Өл</i> — өл	

III. С—У

<i>Бу</i> — бұ, бұл	<i>Не</i> — не
<i>Те, ті</i> — де, айт	<i>кү</i> — дыбыс
<i>Сү</i> — әскер	

IV. С—У—С

<i>Бар</i> — бар	<i>Көк</i> — көк
<i>Бас</i> — бас	<i>Күч</i> — күш
<i>Бес</i> — бес	<i>Күн</i> — күн
<i>біл</i> — біл	<i>Саб</i> — сөз саптау
<i>Бен</i> — мен	<i>Сан</i> — сан
<i>бың</i> — мың	<i>Сен</i> — сен
<i>йат</i> — жат	<i>Суб</i> — су
<i>йел</i> — жел	<i>Тағ</i> — тау
<i>кел</i> — кел	<i>Тер</i> — тер
<i>кеч</i> — кеш, өт	

V. У—С—С

<i>алп</i> — алып, батыр	<i>елт</i> — жүргіз
<i>арт</i> — арт	<i>унч</i> — мүмкін, бәлкім
<i>өрт</i> — өрт	

VI. У—С—С

ана — апа
ара — ара
екі — екі

үзе — үсті
уқы — ұйқы
уна — ұнау

VII. С—У—С—С

йурт — жұрт
түрк — түрк

қорқ — қорық
санч — шаныш

VIII. У—С—С—С

арығ — таза
есір — тұтқын
оғул — ұл
обут — ұят

узун — ұзын
улұғ — өзен
Үчүн — үшін
Олтур — отыр

IX. У—С—С—У

арқа — арқа
сөгу — әйгілі

алты — алты

X. С—У—С—У

буқа — бұқа
қары — қары
кісі — кісі
қара — қара

йеті — жеті
йеме — және, тағы
тіріг — тірі

XI. У—С—У—С

іңгек — сиыр

алтун — алтын

XII. С—У—С—У—С

боғуз — тамақ
будун — халық
қаған — қаған
қызыл — қызыл
күміс — күміс

тоқуз — тоғыз
түмен — он мың
чуғай — чығай, кедей, саран

2. Туынды сөз.

Ескерткіштегі сөздер тек жалаң түбірден ғана құралмайды. Қазіргі тіліміздегідей көптеген сөздер жұрнақ жалғану арқылы жасалады.

Айғуы — кенесші
Қағанлығ — қағандық
Атлығ — атты
Күчліг — күшті

йерчі — жершіл
буқалы — бұқалы
йердекі — жердегі

3. Қос сөздер.

Қарастырылып отырған ескерткіш тілінде кейбір қос сөздер де кездеседі. Бірақ олардың саны көп емес:

Іші-тысы — іші-тысы
Екі-үш — екі-үш

Қуз — қудуз — қыз-қырқын
Иер-суб — Отан

4. Біріккен сөздер.

Ескерткіште бірнеше түбірлер бірігіп, тұтас бір ұғымды білдіретін біріккен сөздер де кездеседі:

Тоңиқуқ — тониқуқ	йоқару — жоғары
Ілтеріс — ілтеріс	Өтүкен — Өтукен
Қандған — қапаған (Бег-Чор)	күнтүз — күндіз
Берітебі — кілем	

5. Күрделі сөздер.

Бұған көбіне кісі аттары мен жер-су аттары жатады:

қара құм — кара құм
Чугай куз — саран дала, бетпақ дала
темір қапығ — темір қақпа
Білге қаған — Білге қаған
Иарыс йазы — Иарыс жазығы
Інел қаған — Інел қаған
Апа тарқан — атак, дәреже
Бөгү қаған — Бөгі қаған

СӨЗ ТАПТАРЫ

Жазба нұсқалардағы сөздер де мағыналық, тұлғалық және ызымет жағынан әр түрлі болып, өзара бірнеше топқа бөлінеді. Олар ең алдымен негізгі және көмекші сөздер болып, екі топқа бөлінеді.

Негізгі сөздер жеке тұрып та, сөйлем ішінде тұрып та толық мағынаға ие болып, сөйлемнің белгілі бір мүшесі бола алады:

КІШІ: КІСІ	кіші, кісі — кісі
ОҒУ	оғул — ұл, оғыл
ІҢГЕК	іңгек — сиыр
ЙОНТ	йонт — жылқы
ҚАРА	қара — кара
ҚЫЗЫЛ	қызыл — қызыл
КӨК	көк — көк
МЕН	мен — мен
СІЗ	сіз — сіз
ОЛ	ол — ол
БІР	бір — бір
ҮЧ	үч — үш

А.А.А.А.

алты — алты

Ч.Ч.Ч.Ч.

олтур — отыр

Ч.Ч.Ч.Ч.

йор — жүр

У.У.У.У.

кел — кел т. б.

Көмөкші сөздөр жеке тұрып та, сөйлем ішінде тұрып та толық мағынаға ие болмайды. Олар негізгі сөздермен тіркесіп, күрделі мүше, не сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру үшін жұмсалады.

Б.Б.Б.Б.

бірле — бірге, -мен, -бен, -пен

Н.Н.Н.Н.

үчүн — үшін

Б.Б.Б.Б.

йеме — тағы

Б.Б.Б.Б.

йана — және

Сонымен Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі сөздерді жинақтай келгенде, олар төмендегідей сөз таптарына бөлінеді:

1. Зат есім

5. Етістік

2. Сын есім

6. Үстеу

3. Сан есім

7. Шылау

4. Есімдік

8. Одағай

Зат есім

Зат есімге заттың атын білдіретін сөздер жатады. Олар өздерінің мағыналық және тұлғалық жақтарынан біркелкі емес, әр түрлі болып келеді.

Зат есімдер мағыналық жақтарынан төмендегідей сөздерді білдіреді:

Мамандық атаулары:

Б.Б.Б.Б.

бедізчи — шебер

Б.Б.Б.Б.

айғучы — кеңесші

Б.Б.Б.Б.

йағычы — әскер басы, колбасшы

Б.Б.Б.Б.

итгүчи — құрылысшы

Б.Б.Б.Б.

атчыл — атшыл, атты сүюші

Б.Б.Б.Б.

қарағу — күзетші т. б.

Зат, құбылыс атаулары:

Ч.Б.

И

жаз — жаз

Ч.Н.

қар — қар

Ұ.Б.

қыш — қыс

Ұ.Б.

тағ — тау

Ұ.Б.

таш — тас

Хайуанат, құс және жәндік аттары:

ᄇ	ат — ат
ᄇᄋᄋ	йонт — жылкы
ᄃᄋᄃᄃ	іңгек — сныр
ᄃᄃᄃᄃ	бөрі — бөрі, қасқыр
ᄃᄃᄃᄃ	бука — бұқа
ᄃᄃᄃ	киік — киік
ᄇᄃ	ыт — ит
ᄃᄃᄃᄃ	лағзын — шошқа
ᄃᄃᄃ	қуш — құс
ᄃᄃᄃᄃ	бічін — мешін т. б.

Қоғамдық құрылысқа қатысты атаулар:

ᄃ	ел — ел
ᄃᄃᄃ	қаған — қаған
ᄃᄃ	бег — бек
ᄃᄃᄃᄃᄃᄃ	бұйруқ — бұйрық
ᄃᄃᄃ	шад — уәзір
ᄃᄃ	бай — бай т. б.

Адамға байланысты атаулар:

ᄃᄇ	ата — ата
ᄃᄃ	ана — ана
ᄃᄃᄃ	іні — іні
ᄃᄃᄃᄃ	сіңлі — сіңлі
ᄃᄃᄃᄃ	қатун — қатын
ᄃᄃᄃ	қыз — қыз
ᄃᄃᄃ	оғул — ұл, оғыл
ᄃᄃᄃᄃ	келін — келін
ᄃᄃᄃᄃᄃ	күдегү — күйеу т. б.

Қимылдық ұғымның аттары:

ᄃᄃᄃ	күч — күш
ᄃᄃᄃ	біліг — білік
ᄃᄃᄃᄃᄃ	былғанч — былғаныш

Географиялық атаулар:

ᄃᄃᄃ	Ертис — Ертис
-----	---------------

✂

Кем — Енисей

) > ↓ 4 >

Орхон — Орхон т. б.

Ескерткіштердегі зат есімдердің мағыналары бұл айтылғандармен шектелмейді.

Зат есімдер өздерінің тұлға жағынан бір буынды, көп буынды, негізгі және туынды болып келеді.

Бір буынды зат есімдер ескерткіште аз емес, бірсыпыра:

а

ат — ат

е

ер — ер

у

йер — жер

н

күн — күн

ч

қар — қар

↓

оқ — оқ

н

сү — әскер т. б.

Көп буынды зат есімдер. Ескерткіштерде зат есімдер тек бір буынды емес, көп буынды да болып келеді:

) > а

алтун — алтын

е

інгек — сиыр

у

күмүш — күміс

) у

қаған — қаған

↓

қызыл — қызыл

у

темір — темір т. б.

Морфологиялық жағынан зат есімдер сондай-ақ көптеледі (беглер — бектер, уйалар — туыстар), септеледі (қапығқа — қақпаға, қапығығ — қақпаны), тәуелденеді (оғлым — балам, башы — басы), кейде жіктеледі (оғлы мен — ұлымын). Бірақ ескерткіштердегі зат есімдердің бәрі бірдей жіктеле бермейді.

Сөйтіп, зат есімдердің түрлі мағыналық, грамматикалық (морфологиялық және синтаксистік) ерекшеліктері — олардың тұлғалық құрамына да, жасалу тәсіліне де қатысты.

Род категориясы

Көне түркі, оның ішінде Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде Үнді-европа тілдеріндегідей род категориясы жоқ. Өйткені көне түркі сөздерінің бір-бірінен родтық өзгешелігі болмайды.

Түркі тілдерінде ешқандай грамматикалық көрсеткішсіздер-ақ өзінің лексикалық мағынасы жағынан белгілі бір жынысты білдіретін сөздер кездеседі. Олар семантикалық жақтарынан адамның, хайуанаттардың белгілі бір жынысын білдіреді. Мұндай сөздер ескерткіш тілдерінде баршылық:

ʃ ʂ
 ʝ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ
 ʝ ʝ ʂ ʝ

Ата — ата
 оғул — ұл
 қатун — қатын
 қыз — қыз
 келін — келін
 сіңлі — сінлі
 іні — іні т. б.

Ескерткіштерде бірен-саран синтаксистік тәдіспен жасалған *қыз оғул* — *қыз бала* сияқты сөз тіркестері де кездеседі. Бірақ олар көп емес.

Көптік жалғау

Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі зат есімнің көптік жалғауы заттардың біреу емес, көп екендігін білдіреді. Көптік ұғымды білдіретін жайттар ерте заманның өзінде-ақ қалыптасқан.

Қазіргі замандағы түркі тілдері сияқты көне түркі ескерткіштері тілінде де зат есімнің көптік жалғауы үш түрлі жолмен жасалады: 1) морфологиялық, 2) лексикалық, 3) синтаксистік.

Морфологиялық тәсіл. Көптік мағынаны білдіру үшін негізгі және туынды түбірге *-лар, -лер* қосымшалары жалғанады. Дыбыс үндестігі бойынша түбірдің соңғы буыны жуан болса *-лар*, жіңішке болса *-лер* қосымшалары жалғанады.

Жуан буынды сөздерде:

4 J 6 атлар — аттар
 4 J Y 3 3 H қадашлар — жолдастар

Жіңішке буынды сөздерде:

ҮҮЕХ
 ҮҮҮ
 ҮҮҢҮҮҢ
 ҮҮҢЕХҢ

беглер — бектер
 ерлер — ерлер
 келіндер — келіндер
 күдегүлер — күйеулер¹

2. Көптік мағына беретін қосымшалардың бірі — т. Ол көне монғол тіліндегі «д»-мен сәйкес келеді. Бұл қосымша көне түркі жазба ескерткіштерінде атақ-дәрежені көрсететін аздаған сөздердің құрамында кездеседі:

148 Тарқан — тарқан (тарқандар)
 1334 Шад-апыт — шад апалар

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М — Л., 1951, 51-беттер.

3. Көптік мағына беретін көне қосымшалардың бірі *бі-з, сі-з* есімдіктерінің құрамында келетін—з. Н. К. Дмитриев «...-ыз, -із является архаичным показателем множественности» деп жазды¹.

4 7 Г Е Я
 4 7 Г Я 7
 4 4 2 Я
 4 4 А

бегіміз — бегіміз

марымыз — оқытушымыз

қаныңыз — қаныңыз

аңыңыз — аңыңыз

дегендегі *-ыз, -із* тәуелді жалғау қосымшалары бір кездерде, тіпті Орхон-Енисей түркі ескерткіштері тілі калыптасқанға дейінгі көптік жалғаудың ескі түрі болар деген ойдан да біз аулақ емеспіз.

Лексикалық өдіс. Ескерткіштер тілінде көптік лексикалық категория екі түрде жүзеге асады: алдымен көптік мағына лексикадағы жеке сөздердің семантикасына байланысты болады және көптік мағына сөз тіркестері арқылы да беріледі.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде төмендегідей сөздер көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіреді.

1. Ру, тайпа, халық аттарын білдіретін кейбір жинақты ұғымы бар сөздер:

4 4 3 Г Я
 4 4 >
 3 4 Я Я

қыбчақ — қыпшақ

оғуз — оғыз

түрк — түркі т. б.

2. Лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер:

3 Е Я Г
 4 Я Я
 4 4 4 > Я
 4 3 3

інгек — сиыр

көз — көз

қулғақ — құлақ

адағ — аяқ т. б.

3. Даралап санауға келмейтін кейбір зат есімдер:

4 > 3 4
 4 Я 7 3
 4 4

алтун — алтын

күмүш — күміс

сач — шаш т. б.

4. *-лығ, ліг (лық, лік)* жұрнақтар арқылы жасалған кейбір дерексіз зат есімдер жеке ұғымда да, көптік ұғымда да кездесе береді.

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, 57-бет

Y J J Y H
E Y E X

қағанлығ — қағандық

бегліг — бектік

Синтаксистік әдіс. Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде көпті мағына сөз тіркестері арқылы да жасалады.

Олар төмендегідей:

1. Зат есімнің алдында оның қанша екендігін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды.

PICT: CHQ: CHQ

жеті йүз кісі — жеті жүз кісі

H X H K: >>

он түмен сү — он мың әскер

2. Зат есімдердің алдында қоп — көп, үкүл — бүкіл сияқты анықтауыштар айтылса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды.

PZZY > Y: 1 > ↓

Қоп соғды — көп соғды

Y Y H N

үкүл ер — бүкіл ер

3. Кейбір қос сөздер де ешбір көптік жалғаусыз-ақ көптік ұғымды білдіреді.

CH ZZ > H: CH H

қыз-қудуз — қыз-қырқын

Зат есімдердің тәуелденуі

Тәуелдік жалғаулар. Жазба нұсқаларда белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншікті екенін көрсететін грамматикалық категория — тәуелдік жалғаулар да кездеседі.

Тәуелдік жалғаулар үш жаққа және жекеше, көпше болып бөлінеді. Ескерткіштер тілінде кездесетін тәуелдік жалғаулар:

Ж а қ

Ж е к е ш е

К ө п ш е

I жақ

·м, -ым, -ім, -ум, -үм

-мыз, -ымыз, -іміз

II жақ

·ң, -ын, -ін, -уң, -үң

III жақ

-ы, -і, -сы, -сі

-ы, -і, -сы, -сі

Ж е к е ш е

I жақ: апам — апам, ечүм — бабам, елім, ілім — елім, інім — інім, сабым — сөзім, оғлым — ұлым, будуным — халқым, қызым — қызым, сүм — ескерім, йылқым — жылқым, қатуным — қатыным, йерім, йірім — жерім.

II жақ: елің, ілің — елің, еркің — еркің, оғлың — оғланың — ұлың, йашың — жасың.

III жақ: басы, башы — басы, буңы — мұңы, боғзы — тамағы, ері — ері, йағы — жауы, елі, ілі — слі, азуқы — азығы, будуны — халқы, елкісі — елшісі, апасы — апасы, кійікі — киігі, оғлы — ұлы, улуғы — үлкені, үлүгі — үлесі.

I жак: *атларым* — аттарым, *ачаларым* — әжелерім, *күдегүлерім* — күйеулерім, *ерлерім* — ерлерім, *тонларым* — киімдерім, *келіндерім* — келіндерім, *ечүміз* — анамыз, *қаңымыз* — қанымыз, *бегіміз* — бегіміз, *йағымыз* — жауымыз.

II жак: *алпыңыз* — батырыңыз, *атыңыз* — атыңыз, *еліңіз*, *іліңіз* — еліңіз, *қаныңыз* — қаныңыз.

III жак: *імілері* — інілері, *беглері* — бектері.

Зат есімнің септелуі

Орхон-Енисей жазба нұсқаларында жеті түрлі септік бар. Олар: 1. Атау

2. Ілік

3. Барыс

4. Табыс

5. Жатыс

6. Шығыс

7. Көмектес (не құралды септік)

Әр септіктің өзіне тән тұлғалары бар.

Атау. Атау септігінде тұрған сөздердің арнайы жалғауы болмайды.

НІІІ

кісі, кіші — кісі

ҮҮ

йер, йір — жер

ННН

тун — түн

НН

мен, бен — мен

НН

үгүз — өзен

ҮҮ

тағ — тау

Атау септігінде тұрған сөздер негізгі түбір (*туғ* — ту), туынды түбір (*туғлығ* — тулы,) тәуелді жалғаулы сөз (*оғлум* — ұлым), көптік жалғауы (*беглер* — бектер, *кунчуйлар* — бикештер) сөздер болуы мүмкін. Ескерткіштерде атау тұлғада тұрған сөздерде тәуелді, көптік жалғауларының жалғану, жалғанбауы шарт емес, оларға тек септік жалғаулар жалғанбаса болады.

Ескерткіште атау тұлғада тұрған сөздер төмендегідей синтаксистік қызмет атқарады:

а) Атауда тұрған сөздер бастауыш болады. *Біз екі мың ертіміз* — біз екі мың едік. *Өтүкен йылда йіг іді йоқ ерміс* — Өтүкен қойнауында жақсы йе (қожа) жоқ еді. *Неңнен сабым ерсер, беңгеу ташқа урдым* — Кеңілімде қандай сөзім болса, мәңгі тасқа жаздым.

б) Кейбір есім сөздер жеке тұрып та, немесе, көмекші сөздермен тіркесіп келіп те сөз соңында баяндауыш болады. *Біз шег ертіміз* — Біз шет едік.

в) Толықтауыш та бола алады. *Бедіз уртурдым, таш тоқытдым* — Өрнек жасаттым, тас орнаттым. *Йірчі йр йаңылып, боғузланты* — Жершіл жер жаңылып, бауыздалды.

г) Мезгілдік ұғымды білдіретін атау тұлғалы сөздер кейде сөйлем ішінде пысықтауыш та болады. *Қапаған қаған... түн ұдыматы, күнтүз олурмады* — Қапаған қаған... түн ұйықтамады, күндіз отырмады.

д) Изафеттік тіркесте анықтауыш та болады. *Будун боғзы тоқ ерті* — Халық тамағы тоқ еді. *Қырқ аз будуны ічіді* — қырық аз халық бағынды. *Иалаң будылығ тонлығ, чығай будынығ бай қылтым, аз будынығ үкүш қылтым* — Жаланах халықты киімді, жарлы халықты бай қылдым, аз халықты көп халық еттім.

Ілік септік. Ескерткіштерде ілік септік заттын, қимылдың белгілі біреуге тән екендігін білдіреді. Ілік септіктегі сөз еш-уақытта жеке айтылмайды. Олар үнемі тәуелді жалғаулы сөздермен тіркесіп келеді.

Ілік септіктегі сөздер *-ың, -ің, -ның, -нің (-уң, -үң, -нуң, -нүң)* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. *Қаның субча йүгірді, сүңкүң тағша йатды, белгілік уры оғлың құл болты, сілік қыз оғлың күң болты.* — Сенің қаның судай ақты, сенің сүйегің таудай болып үйілді, бектік таза ұлын құл болды, сұлу қыз балаң күн болды.

Табғач қағаны — Табғаш қағаны. *Оның қағаны* — оның қағаны. *Өзүм аз йірім* — өзімнің аз жерім.

Барыс септік. Ескерткіштерде барыс септікте тұрған сөздер бір істің, қимылдың бет алысын, бағытын, орнын көрсетеді. Барыс септігі төмендегідей қосымшалар арқылы жасалады:

1. *-қа, -ке, -ға, -ге:*

ЈН'ҮБ

тағқа — тауға

ЈН'Ү1Н

қапығқа — қақпаға

ЈЈ'Ү9

йерке — жерге

ЈЈ4ЕМ

үгүзке — өзенге

Табғач қағанқа көрміш — Табғаш қағанға бағынды. *Темір қапығқа тегі сүледіміз* — Темір қақпаға дейін соғыстық. *Кімге іліг қазғанурмен* — Кімге елді пайдаланамын. *Түпүтке кішіг төгмедім* — Тибетке кішкене жетпедім. *-қа, -ге* тұлғалары Орхон ескерткіштерінде кездеспейді, бірақ Енисей ескерткіштерінде сөздің аяғы қатаң дыбысқа бітсе де, ұяң дыбыстарға бітсе де үндестік заңына сәйкес *-ға, -ге* қосымшалары арқылы келетін бірнеше сөздерді кездестіреміз.

ЈН*ДЗ>Н

қунчуйымға — бикешке

ЈЕМЕХ

Едгүге — игілікке

Ј'Ү>БЈ

Алтуға — кісі аты

2. *-ғару, герү.* Құранды қосымшалар. Олар барыс септіктің *-қа* және *-ру, -рү* жұрнақтары арқылы жасалған.

>4↓>D
 NTEYI
 NTEЯ
 >4'4'>
 >4'JΓ

йоқару — жоғары
 ілгеру — ілгері
 ебгеру — үйге қарай
 оғуағару — оғузқа қарай
 ынағару — әрі қарай

Ілгеру күн тоғсыққа — Алға күн шығысқа қарай. Мағы қорған қышлап, йазыңа оғузғару сү ташықдымыз — Мағы қорған қыстап, жазына оғузға қарай әскер жинадық.

3. а, -е. Жіктеу есімдіктері мен тәуелді жалғаулы сөздерден кейін жалғанады.

JЖΓЯ
 JЖ>>J
 JЖΓHΓ
 JYJH
 JYIΓ

баңа — маған
 ебіме — үйіме
 будуныма — халқыма
 ініме — ініме
 қаныңа — қаныңа
 ісіңе — ісіңе т. б.

4. -йа, -йе негізінде оғыз тілдеріне тән қосымшалар.

JYΓΓЯ
 JY4ΓY
 JY4>H

бірііе — онға, онтүстікке
 йырайа — солға, солтүстікке
 құрыйа — кейінге, батысқа

5. -ру, -рү кейбір сөздерге қосыла келіп те істің бағытын, бет алысын көрсетеді:

>4YJ
 >4Y

баңару — маған қарай
 аңару — оған қарай

6. -ра, -ре:

JYΥδ
 JYΥN
 JYΥΓ

ташра — тысқа, сыртқа
 өңре — алға
 іңре — ішке, ішке қарай

Ескерткіштерде кездесетін барыс септігі сөздері көбінесе етістіктермен тікелей де, жанай да байланысып, кимылдың бағытын, бет алысын, мақсатын, мезгілін, білдіреді. Бұған ескерткіштерден кейбір мысалдар келтірейік. Анта өтру қағаныма өтүндүм — Содан соң қағаныма өтінішімді айттым. Татабы будун табғачқа көрміс — Татабы халқы табғашқа бағынды. Ініме, оғлыма анча өтледім — Ініме, ұлыма сонша өсиет айттым. Талуйқа кішіг пегмедім — Теңізге кішкене жетпедім. Неке те-зөрбіз — неге қашамыз. Иеті йегірмі йашыма таңут тапа сүледім — Он жеті жасыма келгесін, таңуттарға қарсы соғыстым. Бір йылқа бiш йолы сүңүшдіміз — Бір жылға бес рет соғыстық (жылына бес рет соғыстық).

Жоғарғы келтірілген мысалдарға карағанда барыс септігінің қызметі мен мағыналары қандай екендігін байқадық. Сөйтіп олар не толықтауыш не пысықтауыш мүше болып келеді.

Табыс септік. Ескерткіштерде табыс септіктегі сөздер іспен, амалмен тікелей байланысты болып, төмендегідей қосымшалар арқылы жасалады.

1. *-ны, -ні, -ы, -і:*

ГНХ

бені — мені

ГНІ

сені, сіні — сені

ГНЧГХ

бізні — бізді

Г>>>

буны — бұны, мұны

Г>

аны — оны

2. *ығ, -іг, -уғ, -үг, (-ғ, -г):*

Г>>>>>

будынығ — халықты

ГҰҒ

ташығ — тасты

ЕНІ

сүг — әскерді

ЕІГ

ісіг — істі (жұмысты)

-ығ, -іг, -уғ, -үг тұлғалары қазіргі кездегі түркі тілдерінде кездеспейді. Бірақ монғол тілінде табыс септігінің көрсеткіші түрінде жиі қолданылады.

Табыс септікте тұрған сөздер ашық түрде де, жасырын түрде де келе береді.

а) Табыс септіктің ашық түрі нақтылы, белгілі нәрсені көрсеткенде қолданылады.

Қарығ секім — қарды тазаладым. Бу сабымын едгүтү есід, қатығды тыңла. — Бұл сөзімді жақсы есіт, ұқыпты тыңда.

Қырқ азығ уда бастдық — қырқ азды ұйқыда бастық.

б) Табыс септігінің жасырын түрі кейде айқын көрсетілмей көмескіленеді.

Иерчі тіледім — жершіл тіледім. Сү йорытдым — әскер жүргіздім. Бу сү елт — Бұл әскерді жүргіз.

Табыс септігі сөз, сөйлем ішінде толықтауыш болып келеді.

Жатыс септік. Ескерткіштердегі жатыс септікте тұрған сөздер мекенін, орнын, мезгілін білдіріп, *-та, -те, -да, -де* жалғауларының жалғануы арқылы жасалады.

Г>>>>>

ташда — таста

ГНҮГ

ілге, елте — елде

ГОҰН

қағанта — қағанда

ГҰҮГ

йышта — алқапта

ГҰГ>>

йолта — жолда

Г>>>>>

тағда — тауда

Ілте буң йоқ — Елде мүн (кайғы) жоқ. Бу йерде олтурм —
Бү жерде отырып. Өтүкен йышда йіг ілі йоқ ергі — Өтүкен
койнауында жақсы йе (қожа) жоқ еді. Алтун йышда олуртм-
мыз — Алтай койнауында отырдык.

Жатыс септіктегі сөздер сөйлем ішінде жанама толықтауыс не пысықтауыш болады.

Текстерде кей кездері шығыс септіктің орнына жатыс септіктің де қолданылатын кездері бар.

Қырық азда йантымыз — Қырық аздан қайттық. Түргес қағанта көруг келті — Түргеш қағаннан хабаршы келді.

Шығыс септік. Шығыс септік кимылдың шығу орнын, мекенін білдіріп, -тан, -тен, -дан, -ден, (-тын, -тін) қосымшалары арқылы жасалады. Ескерткіштерде шығыс септік басқа септіктерге қарағанда, сиректеу кездеседі.

НХУН

беріден — беріден

УЗЗУТ

айырдан — алдынан

НХУТ

өңден — алдынан

Көмектес септік. Ескерткіштерде көмектес септік -ын, -ін, -н, және бірле сөзі арқылы жасалады.

УТД

қышын — қысымен

УД

йазын — жазымен

УД

йайын — көктеммен

НУТМ

көлікін — көлікпен

НУТМ

сүңігін — сүңгімен

Көзін көрмедүк, құлаққын естімедүк — Көзімен көрмеген, құлағымен естімеген. Сүңүгін ачдымыз — сүңгімен аштық. Анын бармыс — Анымен бардық. Күлтегін йадағын оплайу тегді — Күлтегін жаяуымен шабуылға шықты.

Інім Күлтегін бірле қазғантым — Інім Күлтегінмен бірге қолдандым. Алты отуз йашыма чік будун қырқ аз бірле йағы болты — Жирма жасымда чік халқы қырық азбен бірге жау болды. Қағанын бірле Соңа йышда сүңүшдім — Қағаныммен бірге Соңа алқабында соғыстым. Білте Тониқуқ бірле Ілтеріс қаған болайын — Білгіш Тониқуқпен бірге Ілтеріс қаған болайын.

Жіктік жалғау. Ескерткіштерден жіктік жалғаулы сөздерді де кездестіреміз. Олар сөйлемде әруақыт баяндауыш болады. Жіктік жалғаулары есімге жалғанғанда I, II жақтың қосымшасы болады, ал III жақтың қосымшасы болмайды. Бұған текстерден мысалдар келтіре кетейік: *Ол йергерү барсар, түрк будун, өлтөчісен — Ол жерге қарай барсаң, түркі халқы, өлмөшісің. Өтүкен йыш олурсар, беңгү іл туту олуртачысен — Өтүкен койнауында отырса, ел ұстап отырасың.*

Зат есімдердің жасалуы

Текстердегі зат есімдердің бір тобы есімдерден жасалса, екінші тобы етістіктерден жасалады.

Есімдерден зат есім жасайтын жұрнақтар. 1. *-чы, -ші*. Ерте заманнан бері жиі қолданып келе жатқан өнімді жұрнақтар.

ГЛ>ГD	Айғушы — кеңесші
ГЛЧХХ	бедізші-шебер
ГЛГD	йағышы — қолбасшы, әскер басы
ГЛГГ	йерші — жершіл
ГЛГD	Иоғшы — жоқтаушы
ГЛ&ГГГ	сығытшы — жылаушы
ГЛГГГ	ітгүші — құрылысшы

Бунча бедізшіг келурті — Сонша шеберлерді келтірді. *Айғушысы білге ерміс* — Кеңесшісі білгіш еді. *Йағышысы бен ертім* — Қолбасшысы мен едім. *Барқ ітгүші, бедіз йаратымға бітіг таш ітгүші табғаш қаған чықаны Чаң сеңүн келті* — Жай салушы, өрнек орнатушы, жазулы тас қашаушы, табғаш қағанынан чықан Чан сеңүн келді.

2. *-даш*. Көп емес, аздаған сөздер құрамында кездеседі.

ҮЗЗН	қадаш — туыс
ҮЗЗ	адаш — жолдас

Қадашым тапдым — туысымды таптым. *Анта алығ адашыды адырылтым* — Сонда мен көптеген жолдасымнан айрылдым.

3. *-дем*. Алпын ердемін үчүн бунча тутды — Батырдың ерлігі үшін сонша ұстады.

4. *-лығ, -ліг, -лық, -лік*. Көптеген сөз таптарынан зат есім жасайды.

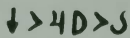
ГГГ&	атлығ — атты
ЕУМГ	екінліг — егінді
ГГГГ	башлығ — бастық
ГГГЗЗ>Г	будунлығ — халықтық
ЕУЛМГ	күчліг — күшті
ЕУУГГ ?	ілліг — елді
ЕУМХГ	кедімліг — киімді
ГГГГ>Г	қуллығ — құлдық
ЕУЧГГ	тізліг — тізеслік
ГГГ>&	тонлығ — тонды

Ескерткіштерде өте кең қолданылған жұрнақтардың бірі — осы *-дығ, -ліг*.

5. *-чыл*. *атчыл* — атты сүйөші.

Етістіктерден зат есім жасайтын жұрнақтар. Ескерткіштерде етістіктерден зат есім жасайтын төмендегідей жұрнақтар кездеседі.

1. *-уқ, -үк, -уғ, ығ, -іг*.

буйуруқ — бұйрық

учуқ — құс

тутуғ — тұтық

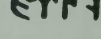
қапығ — қақпа

біліг — білік

өлүг — өлік

көрүг — тыңшы, хабаршы

Темір қапығқа тегі қонтурдымыз — Темір қақпаға дейін қондырдық. *Біліг бертүк үчүн* — білік бергені үшін. *Бір туруқ* — бір тұрақ. *Өлүгі йуртда йолта' йаты қалтачы* — өлігі жұртта жолда жатып қалатын.

2. *-ы, -і*.

Он оқ будуны қалысыз ташықмыс — Он оқ халқы қалмай жиналды.

3. *-ус, -үс, -уш, -үш*.

уруш — ұрыс

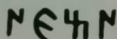

сұңқуш — соғыс

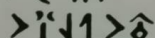
4. *-қу, -кү, -ғу, -гү*.

ітгүчі — құрылысшы

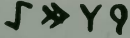

үзгү — үзгі

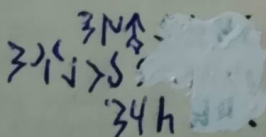
топлағу — топтаушы

5. *-ма, -ме*.

йелме — желме (разведка)

6. *-нч, -ынч, -інч*.

өтүнч — өтініш

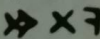
былғанч — былғаныш

тарқанч — тарқаныш

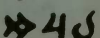
7. *-ым, -ім, -ум, -үм*.

батым — батым

кедім — киім

барым — дүние

Сүңг батымы қарығ секдім — Сүңгі батым қарды аршыдым.
 Барымын анта алтым — Дүниесін сонда алдым.

8. -аң, -ен.

АҢ
 313>

ерен — өрен

оғлаң — ұл

9. -сық.

БІС
 ДІ3>8

батсық — батыс

тоғсық — шығыс

Сын есім

Ескерткіштерде заттың сынын, белгісін білдіретін сын есімдер де кездеседі. Олар — ерте заманнан бастап-ақ өзінің семантикалық мағынасы, жағынан да, морфологиялық ерекшеліктерімен де, сөйлемдегі қызметі жақтарынан да саралана қалыптасқан сөз табы.

Сын есімдер өзінің мағыналық жақтарынан бірнеше топқа бөлінеді, тұлғасына қарай негізгі және туынды (қатыстық) сын есім болып екіге бөлінеді.

Негізгі (сапалық) сын есімдер заттың түрі мен түсін, сыны мен сапасын, сапасы мен белгісін білдіреді.

БМ3
 1344
 343
 130
 139
 14
 431
 30
 33>0
 333
 143
 3133

көк — көк

қызыл — қызыл

сарығ — сары

йашыл — жасыл

игі — игі, жақсы

арық — арық

семіз — семіз

йаш — жас

йоған — жуан

йіншке — жінішке

улуғ — ұлы, үлкен

кішіг — кішкене

Қатыстық сын есімдер. Ескерткіштерде қатыстық сын есімдер бір затпен екінші заттың қатысың, байланысын білдіреді. Олар жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

а) Есімдерден сын есім жасайтын жұрнақтар.

1. -лы, -лі.

111>3
 11111
 1111

буқалы — бұқалы

інілі — інілі

беглі — бекті

2. -лығ, -ліг, -лық, -лік.

туғлығ

туғлығ — тулы

атлығ

атлығ — атты

чөлліг

чөлліг — шөлдік

йумғылығ

йумғылығ — жинақты

йарақлығ

йарақлығ — жаракты

3. -сыз, -сіз.

тонсыз

тонсыз — киімсіз

йолсыз

йолсыз — жолсыз

йағысыз

йағысыз — жаусыз

білігіз

білігіз — біліксіз

ідісіз

ідісіз — иесіз

сансыз

сансыз — сансыз

4. -қы, -кі, -ғы, -гі.

ашнуқы

ашнуқы — алғашқы

ең ілкі

ең ілкі — ең ілкі

табғачғы

табғачғы — табғашқы

башғы

башғы — басқы

5. -дақы, -декі, -тақы, -текі.

көңүлдекі

көңүлдекі — көнілдегі

булундақы

булундақы — төрт бұрыштағы

балықдақы

балықдақы — қаладағы

йердекі

йердекі — жердегі

өңрекі

өңрекі — алдағы

іірекі

іірекі — ішкі

6. -ге.

білге

білге — білгіш, дана

Қағаны алп ерміс, айғұчысы білге ерміс — қағаны батыр еді, кеңесшісі білгіш еді.

7. -сығ.

йылсығ

йылсығ — бай, дәулетті

Нең йылсығ будунқа олурмадым — Қандай бай халыққа (хан болып) отырмадым.

8. -тағ, -тег:

↻ ЕҢД>↓
 ↻ ЕҢҮҮҖ
 ЕҢҮҮҖ

бөрітег — бөрідей
 қойтег — қойдай
 теңрітег — тәңрідей

Теңрітег теңріде йаратмыш түрк Білге қаған сабым — тәңрідей тәңірде жаратқан түркінің білгіш қаған сөзі. Қаған сүсі бөрі тег ерміс, йағысы қой тег ерміс — Қаған әскері бөрідей, жауы қойдай еді.

Сын есімнің шырайлары

Ескерткіштерде сын есімнің төмендегідей шырайлары кездеседі.

1. Жай шырай.

ҖҢҖД
 ҖҢҖ
 ҖҖВ
 ҖҢҮ

қызыл — қызыл
 қара — кара
 көк — көк
 сарығ — сары

2. Салыстырмалы шырай. Текстерде салыстырмалы шырай төмендегідей жұрнақтар арқылы жасалады.

а) -рақ:

ҖҢҮҖ

ақсырақ — ағырақ

б) -тег:

ЕҢҮҮҖ
 ЕҢҮҮҖ

бөрітег — бөрідей
 теңрітег — тәңрідей

3. Күшейтпелі шырай. Ескерткіштерде күшейтпелі шырай ең күшейтпелі үстеуі арқылы жасалады.

ҖҖҮҖ:Җ

ең ілкі — ең ілкі.

Ең ілкі Тоғу балықда сүңүшдіміз — Ең ілкі Тоғу қаласында соғыстық. Ең ілкі Күлтегін Тадықын Чорың боз атығ бініп тегді — Ең ілкі Күлтегін Тадықын Чордың боз атын мініп тиісті.

Сөйлем ішінде сын есімдер, негізінде, анықтауыш болады.

Анта кісре інісі ечісін тег қылынмадуқ ерінч, оғлы қаңын тег қылынмадуқ ерінч білігсіз қаған олурмыс ерінч йаблақ қаған олурмыс ерінч, буйруқы йеме білігсіз ерінч йаблақ ерміс ерінч — Содан соң інісі ағасындай болмады, ұлдары атасындай болмады, білігсіз қағандар отырған екең, жаман қағандар отырған екен, әмірі де білігсіз екен, теріс болған екен.

Текстегі кейбір сын есімдер көмекші етістіктермен тіркесіп келіп, күрделі баяндауыш та болады.

Екі үлүгі атлығ ерті, бір үлүгі йадағ ерті — Екі бөлегі атты

еді, бір бөлегі жаяу еді. *Будун богзы тоқ ерті* — Халықтың тамағы тоқ еді.

Кейде сын есімдер заттанып (субстантивтеніп) сөйлемнің бастауыш, толықтауыш мүшелері де болады. *Улуғы шад ерті* — Үлкені шад еді.

Сын есімдер кейде етістіктен болған мүшенің алдында тұрып пысықтауыш та болады.

Сан есім

Ескерткіштерде заттың санын, ретін білдіретін сан есімдер де кездеседі. Сан есімнің өзіне тән семантикалық және грамматикалық ерекшеліктері болады. Олар жеке тұрғанда абстракті ұғымды білдіреді. Бірақ олар тілде, негізінде, затты не болмаса оқиғаны сан жағынан анықтап береді. Сол кезде ғана олардың мағынасы анықтала түседі. «Понятие числа и фигуры взяты не откуда-нибудь, а только из действительного мира. Десятя пальцев, на которых люди учили считать т. е. производят первую арифметическую операцию, представляют собой все, что угодно, только не продукт свободного творческого разума. Чтобы считать надо иметь — не только предметы: подлежащие счету, но обладать уже и способностью отвлекаться при рассматривании этих предметов от всех их свойств кроме числа, а эта способность есть результат долгого, опирающегося на опыт, исторического развития»¹.

Тектегі *он* — ненің саны екені бізге жеке тұрғыда белгісіз, абстракті түсінік. *Он оқ қағаны йағымыз ерті* — Он оқ қағаны жауымыз еді — десек, онда сол он санының мағынасы анықталып, түсінікті болады.

VI—VIII ғасырда өмір сүрген орхон-енисей түркілері мәдениетті тайпалардың бірі болған. Ескерткіштер тіліндегі сан есімдер сол дәуірдің өзінде-ақ әбден қалыптасқан сөз таптарының бірі болған. Ескерткіштер тілінде қазіргі түркі тілдерінде кездесетін сан есімдердің бәрі де кездеседі.

Текстердегі сан есімдер құрамына қарай екіге бөлінеді.

- а) дара сан есімдер,
- б) күрделі сан есімдер.

Дара сан есімдер. Бір ғана сөздерден жасалады, олардың лексикалық мағыналары әр түрлі.

𐰽𐰺𐰸	бір — бір
𐰽𐰺	екі, ікі — екі
𐰽𐰾	үч — үш
𐰽𐰿	он — он

Күрделі сан есімдер сөз тіркесі мен сөздердің қосарлануы арқылы жасалады.

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 20, 37-бет.

Сөз тіркестері арқылы жасалған күрделі сан есімдер:

ҮҮ: ҮҮ	екі бың — екі мың
ҮҮҮ: ҮҮ	жеті йүз — жеті жүз
ҮҮ: ҮҮҮ	алты бың — алты мың
ҮҮҮҮ: ҮҮҮҮ	төрт түмен — қырық мың

Сөздердің қосарлануы арқылы жасалған күрделі сан есімдер:

ҮҮ: ҮҮҮ	екі үч бың — екі-үш мың
ҮҮ: ҮҮҮ	бір-екі — бір-екі

Сан есімдердің мағынасына қарай бөлінуі

Ескерткіштер тіліндегі сан есімдер мағынасына қарай төмендегідей топтарға бөлінеді.

1. Есептік сан есімдер,
2. Реттік сан есімдер,
3. Жинақтық сан есімдер,
4. Бөлшектік сан есімдер,
5. Белгісіздік сан есімдер,
6. Аралас сан есімдер.

Есептік сан есімдер: Заттың дәл санын білдіріп, басқа сан есімдердің жасалуына негіз болады. Олар төмендегідей.

Бірліктер:

ҮҮ	бір — бір
ҮҮ	екі, ікі — екі
ҮҮ	үч — үш
ҮҮҮ	төрт — төрт
ҮҮ: ҮҮ	бес, биш — бес
ҮҮ	алты — алты
ҮҮҮ	жеті, йіті — жеті
ҮҮ	секіз — сегіз
ҮҮ > Ү	тоқуз — тоғыз

Ондықтар:

ҮҮ	он — он
ҮҮҮҮ	йегірмі, иігірмі — жиырма
ҮҮ	отуз — отыз
ҮҮҮ	қырқ — қырық
ҮҮҮ	еліг — елу

Курийа он оққа кірті — Батыстағы (түркілердің) он одағына қосылды. Он оқ қағаны йағымыз ерті — он оқ қағаны жауымыз еді. Елігче ер ұтудымыз — Елудей ерді тұтқын еттік. Күлтегін ол сүнүште отуз йашайур ерті — Күлтегін ол соғыста отыз жасаған еді. Иетміс ер болты — Жетпіс ер болды. Улуғ Күлі Чор секіз он йасап, йоқ болды. — Ұлы Күлі Чор сексен жасап, қайтыс болды. Түрк қыбчақ еліг олурмыс — Түркі қыпшақ елу жыл мекендеді.

Жүздіктер:

4119

йүз — жүз

4119:1119

йеті йүз — жеті жүз

Ыда ташта қалмысы құбранып, йеті йүз болты — Бұта, тау, тас арасында қалғаны жиналып, жеті жүз болды. Қамуғы йеті йүз ер болмыс — Бәрі жиналып жеті жүз ер болды.

Мындықтар:

4118

бың — мың

Иеті бын сү ілкі күн өлүртім — Ілкі күн жеті мың әскерді өлтірдім. Біз екі бің ертіміз — Біз екі мың едік. Сүсі алты бың ерміс — Әскері алты мың еді.

Ескерткіштер тілінде он мың сөздің орнына қолданылатын түмен сөзі де кездеседі:

Бес түмен сү келті. — Елу мың қол келді. Қуғ сеңүн башлайу төрт түмен сү келті — Қуғ сеңүн бастап, қырық мың қол келді. Иарус йазыда он йүз түмен сү тіріліті — Иарус жазығында жүз мың қол жиналды.

Реттік сан есімдер. Реттік сан есімдер тексте заттың ретін білдіріп, -кті, -нч, -ынч, -інч жұрнақтары жалғану арқылы жасалады.

103

екінті — екінші

311

үчүнч — үшінші

31111

төртінч — төртінші

311

бісінч — бесінші

31111

йетінч — жетінші

31111

секізінч — сегізінші

31111

онынч — оныншы

311111

йегірімінч — жиырмасыншы

Иадағ сүсін екінті күн қоп келүртім — Жаяу әскерін екінші күн көп келтірдім. Екінті анта Арғуда сүңүшдім — Екінші сонда Арғуда соғыстым. Үчүнч Чуш башынта сүңүшдім — Үшінші Чуш басында соғыстым. Төртінч Езгенті Қадазда сүңүшдім — Төртінші Езгенті Қадазда соғыстым. Бісінч айқа — Бесінші айға... Лү йылқа йетінч ай — Ұлу жылы жетінші айға... Секізінч

ай бір йаңықа сү йорыйын тідім — Сегізінші айдың бір жана-сында әскер жүргізейін дедім. Тоқузынч ай йеті отузқа йот ертүрдіміз — Тоғызыншы айдың он жетісінде жерлеуді ұйымдас-тырдық. Жаңым қаған ыт йыл онынч ай алты отузқа уча бар-ды — Менің әкем ит жылдың оныншы айының жиырма алты-сында қайтыс болды.

Текстерде кейде реттік сан есімдердің -қы, -кі жұрнақтары жалғану арқылы да жасалатыны байқалды.

ілкі — ілкі, алғашқы, бірінші

отузқы — отызыншы

Ілкі сү ташықмыс ерті — Бірінші (алғашқы) әскер жиналған еді. Ен ілкі Тоғу балықда сүнүшдіміз — Бірінші рет Тоғу қала-сында соғыстық. *Ілкі күн* — Бірінші күн.

Жинақтық сан есімдер. Ескерткіштерде жинақтық сан есім-дер заттың жинақталған санын көрсетіп, -ағу, -егу қосымша-ларының жалғануы арқылы жасалады.

үчегу — үшеуі

Бу үчегу қабысыр — Бұл үшеуі бірігер. *Үчегун қабысып сү-лелім, анта йоққысалым* — Үшеуіміз бірігіп, соғысалық, сонда (оны) құртамыз.

Бөлшектік сан есімдер. Текстерде бөлшектік сан есімдер *сыңар* сөзі арқылы жасалады.

сыңар — сынар

Бізінте екі учы сыңарча артуқ ерті — Бізден екі ұшы сынар-ша артық еді.

Аралас сан есімдер. Мұнда қазіргі кездегі түркі тілдеріндегідей ондықтың үстіне келесі санды қосып айтпаған, онда ондыктан бастап санау тәртібі басқаша болған. Ескерт-кіштерде оннан бастап санағанда, санақ басталған санның өзі айтылмай, оның бірлігімен келесі ондық қосылып айтылып отырған.

ІЖҮЕҢ: ІНҢ

ІЖҮЕҢ: ҰҢІ

ҰҢ>: ІҢІ

ҰҢ>: ІНҢ

ҰҢ>: ІҢ

ҰҢ>: ІН

ІЖҮЕҢ: ІХ

ІЖҮЕҢ: ІҢІ

ҰҢ>: ҮНХ

йеті йегірмі — он жеті

секіз йегірмі — он сегіз

алты отуз — жиырма алты

йеті отуз — жиырма жеті

екі отуз — жиырма екі

үч отуз — жиырма үш

біс йегірмі — он бес

алты йегірмі — он алты

бір отуз — жиырма бір т. б.

Йеті йегірмі йашыма таңут тапа сүледім — Он жеті жасымда таңғуттарға қарсы соғыстым. *Екі отуз йашыма табғач тапа сү-*

ледім — Жиырма екі жасымда табғашқа қарсы соғыстым. Алты отуз йашыма чік будун қырқ аз бірле йағы болты — Жиырма алты жасымда чік халқы кырық азбен бірге жау болды. Күлтегін қой йылқа йеті йегірімке учды, тоқузынч ай йеті отузқа йоғ ертүрдіміз. — Күлтегін қой жылы он жетінші күні қайтыс болды, тоғызыншы айдың жиырма жетінші күні жерленді.

Топтау сан есімдері. Текстерде топтасу сан есімдері -ча, -че косымшаларының қосылуы арқылы жасалады. Олар ескерткіштерде онша көп емес.

ЛЛЧМЗ

йүзче — жүздей

ЛЛЕУ

елігче — елудей

Елігче ер тутдымыз — Біз елудей ерді тұткын еттік. Уйғур елтебері йүзче ерін ілгеру тезін барды — Ұйғур елтебері жүзге тарта ермен шығысқа қарай қашты.

Белгісіздік сан есімдер. Бұлар ескерткіште көп емес.

Ч

аз — аз

1>+

қоп — көп

ххх

үкүш — көп

хххх

қамуғ — бәрі

Аралас сан есімдер туралы тюркологтар арасында бірсыпыра пікірлер бар. В. В. Бартольд мұндай сан есімдер XI ғасырдағы «Құтадғү біліктен» кейінгі кездегі түркі тілдерінде кездеспейді деп тұжырымдаса, осы ескерткіштерге еңбегінің көбін арнаған С. Е. Малов сан есімдердің мұндай санау, тәртібі сары ұйғырлар тілінде әлі де жиі қолданылатындығын айтты. Аралас есімдер көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Олар қазіргі түркі тілдеріндегідей қатар қолданылған.

Сан есімдер әдетте сөйлем ішінде анықтауыш болады. Бірақ сан есімдер кейде сөйлемнің басқа мүшелері де бола береді. Егер сан есімдер көптік, тәуелдік, септік жалғауларда қолданылса, ол бастауыш та, толықтауыш та, пысықтауыш та бола алады.

Есімдік

Есімдіктер сөз таптарының ішінде ерекше орын ұстайды. Олар заттың атын, сынын, санын білдірмейді, бірақ олардың орнына жұмсалады. Есімдіктердің нақты мағыналары басқа сөздер арқылы байқалады.

Есімдіктер мағынасына қарай төмендегідей топтарға бөлінеді:

Жіктеу есімдігі. Олар белгілі жақтарға бөлінеді.

I жақта -мен, бен — мен, біз — біз сөйлеушіні білдіреді.

II жақта -сін, сен — сен, сіз, сіздер — тыңдаушыны білдіреді.

III жақта -ол, олар — бөгде, үшінші біреулерді білдіреді.

Бен ебгеру түсейін — Мен үйге қарай қайтайын. Мен беңгу таш тоқытдым — Мен мәңгі тас орнаттым. Іл тутта олуртачы сен — Сен мәңгі ел ұстап отырасың. Ол қан йоқ болтуқда кісре ел йітміс — Ол қан жоқ болғаннан соң, ел жітті (жоқ болды). Ол сабығ есідіп, түн удысықым келмеді — ол сөзді есітіп, түн ұйқым келмеді. Біз аз ертіміз — Біз аз едік. Біз екі бың ертіміз — Біз екі мың едік. Біз қорқмадымыз, сүңүшдіміз — Біз қорықпадық, соғыстық.

Ескерткіште кездесетін жіктеу есімдіктері септеледі:

Атау: мен, бен — мен

Ілік: менің, бенің — менің

Барыс: маңа, баңа — маған

Табыс: бені, бізні — мені, бізді, аны — оны

Жатыс: анта — онда, бізінте — бізде

Бенің будуным анта ерүр — Менің халқым сонда болар. Білге Тониқуқ маңа айды — Білгіш Тониқуқ маған айтты. Қыйының көңдүңче ай, бен саңа не айтайын — Қиындықты көңілінше шеш, мен саған не айтайын. Біз йеме сүледіміз, аны іртіміз — Біз және соғыстық, оны қудық. Аңару сүлемесер... ол бізні өлтүртечі күк — Оған қарай соғыспасақ, ол бізді өлтіруі ықтимал.

Сілтеу есімдігі:

➤➤

бу — бұ

↓➤

ол — ол

Тоқуз оғуз беглері, будуны бу сабымын едгүті есід, қатығды тыңла. — Тоғыз оғыз бектері, халқы бұл сөзімді жақсы есіт, мықты тыңда. Бу йерде олурып — бұ жерде отырып. Бу йолын йорысар, йарамачы, тідім — Бұ жолмен жүрсе, жарамайды, дедім. Бу түрк будунқа йарақлығ йағығ келтүрмедім — Бұл түркі халқына жарақты жауды жолатпадым. Ол йыл күзүн йорыдым — Ол жыл күзінде ілгері жүрдім.

Сілтеу есімдіктері септеледі. *Буны есідің — мұны естіндер. Буны көрү, білің — Мұны көріп, білің. Аны көрүп — оны көріп.*

Өздік есімдігі. Текстерде өздік есімдігі төмендегідей сөздер арқылы жасалады:

чн

өз — өз

рнхз

кентү — өз

Ескерткіштерде өздік есімдігі көбінесе тәуелді, септеулі түрлерінде жиі ұшырайды: *Өзүм тардуш будун үзе шад олуртым — Өзім тардуш халқына шад болдым. Мен өзүм қаған олуртықым үчүн — Менің өзім қаған болып отырғаным үшін. Тониқуқ бен өзүм табғаш іліңе қылынтым — Менің өзім Білгіш Тониқуқ табғаш елінде тәрбиелендім. Тоқуз оғуз будун кенту будуным ерті — Тоғыз оғыз халық өз халқым еді. Кентү будуным — Менің өз халқым.*

Сұрау есімдігі. Сұрау есімдігі ескерткіштерде төмендегідей:

» 1 1	кім — кім
1 1	не — не
1 1 » 1	кімге — кімге
1 1 1	неке — неге
1 1 1	қаны — қайсы

Іліг будун ертім, ілім емті қаны. — Елді халық едім, елім енді қайда, *Қағанлығ будун ертім, қағаным қаны.* — Қағанды халық едім, қағаным қайда.

Кімге еліг қазғанурмен — Кімге елді пайдаланамын. *Не қағанқа ісіг-күчиг бірүрмен* — Қай қағанға күш-жігерімді жұмсаймын. *Неке тезербіз* — Неге қашамыз.

Ж а л п ы л а у е с і м д і г і, Мұндай есімдіктер қатарына төмендегідей сөздер жатады:

1 1 » 1	қамуғ — барлығы, бәрі
1 4 3	бары — бәрі
1 1 4 3	барча — барша
1 3 > 3	бунча — мұнша

Түрк қара қамуғ будун — Бүкіл түркінің қара халқы. *Қамуғы йеті йүз ер болмыс* — Барлығы жеті жүз ер болды. *Бунча бітіг* — сонша жазу. *Қарлуқ тірігі бары түргеске келті* — Қарлуқ тірісінің барлығы түргешке келді. *Бунча будун келіпен сығмамыс, йығламыс* — Сонша халық келіп сықтаған, жылаған.

Болымсыз есімдігі. Болымсыз есімдігі текстерде бір ғана сөз арқылы келеді.

1 1	нең — дәнене
-----	--------------

Нең бунуғ йоқ — Ешқандай мұны жоқ. *Қач нең ерсер, өлүртечі кук* — Қайтсе де өлтіруі мүмкін.

Есімдіктер қай сөз табының орнына жұмсалуына байланысты сөйлемнің кез келген мүшесі бола алады. Жіктеу, өздік есімдіктері сөйлем ішінде, көбінесе, бастауыш, толықтауыш болады. Басқа есімдіктер де мағыналарына қарай сөйлемде әр түрлі қызмет атқарады.

Етістік

Етістік — ескерткіштегі ең қиын және өте күрделі сөз таптарының бірі. Етістік іс, амал, қозғалыс, қимыл, жай-күйге байланысты процестерді қарастырады. Етістік басқа сөз таптарынан өзінің лексика-семантикалық мағыналары: морфологиялық өзгешеліктері және сөйлемдегі синтаксистік қызметі жағынан ерекше. Етістіктер негізгі түбір және туынды түрлерінде тұрып,

ешкандай морфологиялык тұлғаларды қабылдамай-ақ жак, шак, рай мағыналарын білдіре алады. Ескерткіштердегі *есід, елт* сөздері екінші жак, бұйрық райда, келер шақта тұр.

Етістіктер тек іс-әрекетті, қимыл-қозғалысты білдіріп қана қоймайды, олар уақытты да аңғартады. Себебі етістіктегі баяндалған іс-әрекет белгілі бір уақытпен байланысты жүзеге асады. Бұл жайттар негізінде етістіктің шақтары арқылы белгіленеді.

Етістіктер бұлармен қатар іс-әрекеттің объектімен тікелей қатысты екендігін де көрсетеді. Олар салт және сабақты етістіктер арқылы көрінеді.

Етістіктердің тағы бір өзгешелігі — оның болымды және болымсыз болуы. Етістіктің етіс, көсемше, есімше, рай сияқты түрлері де болады. Олар етістіктің түбіріне әр түрлі жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

Көне түркі ескерткіштері тіліндегі етістіктер өзімен байланысты сөздердің белгілі бір септік жалғауларда тұруын талап етіп, меңгеріп тұрады. Етістік сөздердің сөйлемдегі атқаратын негізгі қызметі — баяндауыш. Олар сөйлемдегі басқа сөздермен белгілі грамматикалық байланыста болуы арқылы ол бастауыш та, толықтауыш та, анықтауыш та және пысықтауыш та бола алады.

Етістіктер жоғарыда көрсеткендей өз ерекшеліктерімен қатар ол басқа сөз таптарымен де тығыз байланысты. Көптеген етістіктер түрлі жұрнақтар арқылы және сөз тіркестері арқылы басқа сөз таптарынан жасалады. Есім сөздер сияқты көптік жалғауын қабылдайды, тәуелденеді, септеледі.

Етістіктің болымды, болымсыз түрлері

Тектегі бірқатар етістіктер іс-қимылдың орындалғанын көрсетсе, енді бірқатар етістіктер іс-қимылдың орындалмағанын көрсетеді. Іс-әрекеттің орындалуын білдіретін етістіктер болымды, істің, әрекеттің орындалмағандығын білдіретін етістіктер болымсыз етістіктер деп аталады. Текстерде болымсыз етістіктер жасалу үшін оның соңына -ма, -ме қосымшалары жалғанады.

✂✂✂✂✂

Удымадым — ұйықтамадым

✂✂✂✂✂

олурмадым — отырмадым

✂✂✂✂✂

қорқмадды — қорықпады

✂✂✂✂✂

келмеді — келмеді.

Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым — Түркі халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Біз қорқмадымыз — Біз қорықпадық. Ол сабығ өсідіп, түн удысықым келмеді, күнтүз олурсықым келмеді — Ол сөзді есітіп, түн ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді.

Етістіктердің құрылымына қарай бөлінуі

Ескерткіштердегі кездесетін етістіктер өзінің құрылысына қарай негізгі және туынды етістіктер болып екіге бөлінеді.

а) Негізгі етістіктер өзінің құрылысы жағынан төмендегідей түрлерге бөлінеді.

Г—С (дауысты және дауыссыз дыбыстардан құралған етістіктер)

ʔ	ағ — шығу, көтерілу
ʈ	аз — құна жасау, азу
ʌ	ач — ашу
ʋ	ал — алу
ʏ	аш — асу
ɰ >	уқ — ұқ
ʏɰ	өл — өлу
ʌ >	уч — ұшу
ʒʒɰ	ыд — жібер

СГС (дауыссыз, дауысты және дауыссыз дыбыстар)

ʈʃ	бар — бару
ʔɰ	бер, — бір — беру
ʋ > ʃ	бол — болу
ʏɰɰ	біл — білу
ɰɰɰ	бін — мін
ʈ > ʃ	буз — бұз
ʌɰɰ	быч — пішу
ʃɰ	йат — жат
ʔɰɰ	йығ — жи
ʏɰ	кел — келу
ʏɰɰ	көр — көру

ГСС (дауысты, дауыссыз және дауыссыз)

ɰʏ елт — ер

СГ (дауыссыз және дауысты)

ʃʃ	ба — байла
ʃɰ	те, ті — де, сөйле
ɰʏ	сы — сындыр
ʃʏ	йе, йі — жеу

СГСС (дауыссыз, дауысты, дауыссыз және дауыссыз)

38 санч — шаныш

44 қорқ — қорық

Соны дауысты дыбысқа біткен екі буынды етістіктер:

ГKQ бігі — жаз

Г4D йара — жара

ГYD йаса — жаса

Г4>D йоры — жүр

Г4>Q тоқы — тиіс

Г4YQ тыңла — тында

Г4Y> опла — аттан

Г4Y> ула — ұласу

Соны дауыссыздарға біткен екі буынды етістіктер:

4P33 адыр — айыр

ГOYJ алқын — алқыну

QY'Y ағыт — куу

XI есід — есіт

Y4YD йаңыл — жаңыл т. б.

Жоғарыда келтірілген етістіктердің бәрі де негізгі түбір етістіктер. Олар ешбір қосымшасыз бұйрық райдың II жағында айтылып тұр.

Туынды етістіктер. Негізгі түбір етістіктерге қосымшалар жалғану арқылы жасалған етістіктер туынды түбір етістіктер қатарына жатады.

Туынды етістіктер есім негізді және етістік негізді болып екіге бөлінеді.

а) Есім негізді етістіктер ескерткіштерде төмендегідей жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

-а, -е:

ата — ата

йаша — жаса

тіле — тіле

Иабғу атады — Жабғу атады. Иағыда бошана бошаладым — Жаудан босана босандым (бір жола босандым). Санағалы түшіртіміз — Санағалы кідірдік.

-ла, -ле:

Y3Y4DD йайладым — жайладым

Г4Y аңла — аңла

Г4Y'Y қағанла — қағанда

Г4Y4D қышла — қыста

ʃʃ1>ʃ
 ʃʃ1ʃʃ
 ʃʃʃʃʃ
 ʃʃʃʃʃʃ
 ʃʃʃ

топла — топта
 тыңла — тында
 сөзле — сөйле
 қылычла — қылышта
 ебле — үйлендір

Қағанладуқ қағанын — қанданған қағанын. Мағы қорған қышладуқта йут болты — Мағы қорғанды қыстағанда жұт болды. Анта йайлады — Сонда жайландым. Темір қапығқа тегі сүледім — Темір қақпаға дейін сүңгілестім (соғыстым).

-лан, -лен:

ʃʃʃʃ

қанлан — қандан

ʃʃʃ

атлан — аттан

ʃʃʃʃʃʃ

қатығлан — қатай, мықты бол.

Түрк будун қанланты — Түркі халқы қанданды. Иірчі йер йаңылып, боғузланты — Жершіл жер жаңылып, бауыздалды. Қарлуқ атланты — Қарлуқ аттанды.

-лан, -лен құранды аффикс, ол -ла және -н жұрнақтарынан құралған, -ла есімдерден етістік тудыратын жұрнақ, ал -н өздік етістің жұрнағы.

-лат, -лет:

ʃʃʃʃ

атлат — атландыр

-д, -ад, -ед, -ай, -ей:

ʃʃʃʃ

башад — басшылық ету

ʃʃʃʃʃʃ

бунад — мұңай

ʃʃʃʃʃ

йоқад — жоқ ет (жоғалт)

ʃʃʃʃʃʃ

кулад — құл қыл

ʃʃʃʃʃʃ

күңед — күңей (күң болу)

ʃʃʃʃʃʃ

ігід — көтер, жоғарылат

ʃʃʃʃʃʃ

йағыд — жау ет (жаулат)

Күңедміс, қуладмыс будунығ төрүсін ыңғынмыс — Күңденген, құлданған халықты еркінен айырды. Йоқаду барыр ерміс — Жоғалып бара жатқан. Түрк білге қаған түркі есір будунығ, оғуз будунығ ігіду олурур — Түркінің білгіш қағаны түркінің тұтқын халқын, оғыз халқын жоғары көтерді. Иеме ігідің — Және көтерің.

-қ, -к, -ық, -ік:

ʃʃʃʃʃʃ

ташық — жинал, сыртқа шығу

ʃʃʃʃʃʃ

ічік — бағын

ʃʃʃʃʃʃʃʃʃʃʃʃ

тағығ — тауға шығу

Ілкі су ташықмыс ерті — Ілкі әскер шыққан еді. *Мен ташық-айын* — Мен тайпадан шығайын. *Қаған су тасықды, он оқ сүсі тасықды* — Қаған әскері шықты, он оқ халқы, әскері шықты. *Табғачқа йана ілікді* — Табғашқа қайта бағынды. *Қағанға қырқ аз будуны ілікді* — Қағанға қырқ аз халық бағынды. *Қара түргес будуң қоп ілікді* — Жай түргеш халқының көбі бағынды.

-сыра, -сіре:

ҒҲҮ)ҒА

қағансыра — қағансыра

ҒҒҮҮҒ

ілсіре — елсіре

ҒҲҮҒҲ>

уруғсыра — ұрықсыра

-шур, -шүр.

4>Ҳ1>D

йоңшур — жаулас

ҒҒҲ11

кеңшүр — даулас

Інілі-ечүлі кеңшүртікін үчүн, беглі — *будунығ йоңшуртықын үчүн* — Інілі-ағалының дауласқаны үшін, бекті халықтың жауласқаны үшін.

Сабақты және салт етістік

Текстері етістіктер мағынасына және сөйлемдегі басқа сөздермен байланысына қарай сабақты және салт етістік болып екіге бөлінеді.

Сабақты етістік. Ескерткіштер тілінде табыс жалғаулы сөзді керек ететін сабақты етістіктер де кездеседі. *Бу сабымын едеүті есіді* — Бұл сөзімді (жақсы тында! *Чығай будунығ бай қылтым, аз будунығ үкүш қылтым* — Кедей халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым. *Қағаным.., өтүнтүк өтүнчімін есідү берті* — Қағаным... өтінген өтінішімді ести берді. *Аны біл* — Оны біл!

Салт етістік. Ескерткіштерде табыс септікті қажет етпейтін салт етістіктер де кездеседі. *Иеті иегірмі йашыма танут тапа сүледім* — Он жеті жасымда таңғұттарға қарсы аттандым. *Бір йылқа биш йолы сүңүсдіміз* — Бір жылда бес рет соғыстық. *Күлтегін қой йылқа йеті иегіріміке уңды* — Күлтегін қой жылдың он жетісінде қайтыс болды. *Қырқ азда йантымыз* — Қырқ аздан қайттық. *Түргеш қағанға көрүг келті* — Түргеш қағаннан тыңшы (хабаршы) келді.

Етістер

Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде іс істеуші адамға немесе іспен байланысты затқа іс-әрекеттің белгілі қарым-қатынасын білдіретін етістіктің түрі — етістер де кездеседі. Бұған қарағанда, етістер де тарихи категориялардың бірі болып саналады.

Ескерткіштерде төмендегідей төрт түрлі етістің түрі бар:

1. Өздік етіс.	3. Ырықсыз етіс.
2. Өзгелік етіс.	4. Ортақ етіс.

Өздік етіс. Ескерткіштерде істі, қимылды істеушінің басқа біреу емес, тіке өзі істейтіндігін, я істегендігін білдіретін өздік етістер де кездеседі. Олар сабақты етістіктің түбіріне *-н, -ын, -н, -ын, -ін* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

ЖКН

өгүн — өтін

ЈУЧУД

богузлан — бауыздал

ЈУДН

қанлан — қандан

ЈУД

атлан — аттан т. б.

Өздік етістің болымсыз түрлері де болады. Олар өздік етіске етіске *-ма, -ме* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

Өзгелік етіс. Ескерткіштер тілінде істің басқа біреу арқылы істелетінін білдіретін етістіктің түрі — өзгелік етістер де қолданылған. Олар сабақты етістіктен де, салт етістіктен де жасала береді. Өзгелік етістер төмендегідей жұрнақтар арқылы жасалады:

1. *-т, -ыт, -іт.*

КУІУ

елсірет — елсірет

ҚУУДН

қағансырат — қағансырат

ҚУД

олурт — отырт

КУНІ

сүлет — соғыстыр

ҚУД

йарат — жарат

ҚУД

йорыт — жүргіз

ҚУУДН

оғрақлат — кідірт, тоқтат

ҚУД

йазықлат — жазықтат

2. *-тур, -түр, -дур, -дүр.*

УДҚУ

ағтур — аударт

УНКУГ

бінтур — міндір

УНҚУ

йүкүнтүр — жүгіндір

УДҚУ

қонтур — қондыр

3. *-ур, -үр, -ыр, -ір.*

УНУ

келүр — келтір

УНУ

түшүр — түсір

УНУ

тегүр — жеткіз

УНУ

сөкүр — сөктір

4. -тыз.

алтыз — алғыз

Өзгелік етістің де болымды және болымсыз түрлері болады.

Ырықсыз етіс. Ескерткіштерде іс істеуші арнайы айтылмай, іспен байланысты зат өздігінен істелінетіндігін білдіретін ырықсыз етістер де кездеседі. Олар тек сабақты етістіктен жасалып, -л, -ыл, -іл жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

↓ 4 33	Адырыл — айрыл
У У н	тіріл — тіріл
↓ 4 н	қатыл — қосыл
↓ 4	арыл — арыл

Ескере кететін бір мәселе -ын, -ін, -н жұрнақтары жалғанған сөздер қазақ тіліндегідей бірде өздік, бірде ырықсыз етіс болып келе береді.

Ортақ етіс. Ескерткіштерде іс істеуші біреу емес, бірнеше екендігін білдіретін ортақ етістер де кездеседі. Олар текстерде -уш, -үш, -ус, -үс жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

У 4 >	Уруш — ұрыс
У 4 н	сұңуш — соғыс
У 4 н	қашуш — бірге қашу
У 4 0	йараш — жарас
У 4 н	қабыш, қабыс — қосылыс

Етістердің қай қайсысының да болымды және болымсыз түрлері болады.

Етістіктің райлары

Аталмыш ескерткіштер тілінде етістіктің төрт түрлі райы бар.

Ашық рай. Текстерде істелетін істің субъектісі көрсетіліп, істің істелгенін, істеліп жатқандығын, не алдағы кезде істелетіндігін білдіреді. Ашық райдың үш шағы бар.

а) **Осы шақ.** Ашық райдың осы шағы істің дәл осы кезде істеліп жатқандығын көрсетеді. *Табғачығ өлүртегі* — табғашты өлтіреді. *Өтүнүчүмін есідү берті* — Өтінішімді ести берді. *Алы олур* — Ала отыр. *Кімге іліг қазғанурмен, не қағанқа ісіг* — күшіг бірүрмен. Кімге елді пайдаланамын, кімге күш — жігерімді жұмсаймын. *Анта іреккі будун көп көрүр* — Ондағы ішкі халықтың көбі бағынды.

б) **Келер шақ.** Ашық райдың келер шақ түрі істің әлі бас-талмағандығын, тек алдағы уақытта болатындығын білдіреді.

У Н У 3	келүр — келер
У Т Н 3	көрүр — көрер

ҮҮЕҖ
 ҖҮҖҖ
 Җ>ҖҖ>

тегүр — жеткізер
 қабысар — бірігер
 олурур — отыраp

в) Өткен шақ. Ашық райдың өткен шағы істің осыған дейін болып өткендігін көрсетеді. *Өңрекі будун келті* — Алғашқы халық келді. *Өрпенде сүңүшдім, сүсін санчдым* — Өрпенде соғыстым, әскерін шаныштым. *Ертис үғүзүг кечігсізін кечдіміз, түн қатдымыз. Болчуқа таң үнтүру тегдіміз* — Ертис өзенін өткелсіз кештік, түн қаттық, Болшұққа таң ата жеттік.

Бұйрық рай. Ескерткіштерде бұйрық рай II және III жақта айтылады. Түркі тілдеріндегідей бұйрық райдың II жақ жеке-ше түрі етістіктің түбірі болып есептеледі.

II жақ:

ҮҮ᳚
 XI
 ҖҖҖ᳚᳚
 ᳚᳚᳚
 ҺҮ
 ЕҖ
 Җ᳚᳚
 ҖҮ᳚
 Җ᳚᳚>

біл — біл
 есід — есіт
 тыңла — тыңда
 айт — айт
 елт — апар
 тег — жет
 барың — барың
 білің — білін
 олурың — отырың

III жақ:

᳚᳚᳚᳚᳚᳚᳚
 ᳚᳚᳚᳚
 ᳚᳚᳚>᳚

йорымазын — жүрмесін
 барзын — барсын
 болчын — болсын

Буны көру білің — Мұны көріп, білің. *Бу су елт* — Бұл әскерді алып бар (апар). *Су барың, Алтун йысда олурың* — Әскерлер барың, Алтайда отырың (күтің)! *Түрк будун йітмезүн* — Түркі халқы жітпесін (жойылмасын)!

Ескерткіштерде -ғыл, -гіл тұлғалары арқылы келетін де бір-қатар етістіктер кездеседі.

ҮЕҮ᳚᳚
 ҮЕXI
 ҮЕҮ᳚
 Җ᳚᳚>

білгіл — білгіл
 есідгіл — есіткіл
 келгіл — келгіл
 урғыл — ұрғыл

Шартты рай. Ескерткіштер тілінде шартты рай іс-әрекеттің

істелу, істелмеуінің шартын білдіріп, *-сар, -сер* жұрнағының жалғануы арқылы жасалады.

ҮІҮ	<i>ерсер</i> — егер жүрсе
ҰҮҰ	<i>барсар</i> — барса
ҰҮЗЗ>Ә	<i>тодсар</i> — тойса
ҮІ➤ҮМІ	<i>сүлемесер</i> — соғыспаса
ҰҮҮ	<i>ысар</i> — жіберсе

Күлтегін йоқ ерсер, көп өлтегі ертігіз — Күлтегін жоқ болса, көп өлетін едіңіз. *Ол йорысар, унч.— тідім* — Ол жолмен жүрсе, мүмкін,— дедім. *Бір тодсар ачсық өмезсен* — Бір тойсаң, аштықты сезбейсің. *Аңару сүлемесер* — Оған қарай соғыспаса. *Арқыш — тіркеш ысар, нең бунуғ йоқ* — Керуен жіберсен, еш мұның болмайды. *Ырақ ерсер, йаблақ ағы бірүр* — Алыс болсаң, жаман сыйлық берер.

Бұйрық райдың болымсыз түрі *-ма, -ме* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады: *йелме* — желме, *басырма* — бастырма, *олурма* — отырма т. б.

Қалау рай. Ескерткіштерде қалау рай істеушінің іске деген белгілі ықылас-ынтасын, ниетін білдіріп, төмендегідей жұрнақтар арқылы жасалды:

Қалау райдың жекеше түрі: *-айын, -ейін, -йын, -йін* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады.

ҮГДӘД	<i>айтайын</i> — айтайын
ҮГДҮГД	<i>қысайын</i> — қысайын
МГГЕК	<i>тегейін</i> — тнейін
ҮГДӘДД	<i>йоғлатайын</i> — жоқтайын

Қалау райдың көпше түрі: *-алым, -елім, -лым, -лім* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

➤JYГHД	<i>йоққисалым</i> — құртайық
➤JYJH	<i>қабысалым</i> — бірігейік
➤YҮМІ	<i>сүлелім</i> — соғысайық
➤JHД	<i>баралым</i> — барайық
➤JДД	<i>йаналым</i> — қайтайық

Бен саңа не айайын — Мен саған не айтайын. *Білге қағанға адырылмалым* — Білгіш қағаннан айрылмайық. *Азмалым* — азбайық.

Текстерде кейбір қалау рай *-ғай* жұрнағы жалғану арқылы да жасалатыны байқалады:

ДҮГДД	<i>болғай</i> — болғай.
-------	-------------------------

Ескерткіштерден келтірілген мысалдарға қарағанда, етістіктің рай категориясы да жан-жақты, әр тарапты категориялардың бірі екендігін көрсетеді. Сондай-ақ етістіктің бұл категориясы етістік формалардың бәрімен де тығыз байланысты келеді.

Есімше

Ескерткіш тілінде есімше болған сөздер қимыл-қозғалыс, іс-әрекет түрінде ұғынылмай, сапа, белгі, қасиет түрінде ұғынылады. Есімше болған сөздерде екі белгі: етістіктердің де, есімдердің де белгілері болады. Олар есім сөздердей септеледі, тәуелденеді, көптік жалғауын қабылдайды және етістіктердей үш шаққа бөлінеді.

Есімше болған сөздер шақтық мәнді білдіруіне байланысты етістіктер тобында қаралады. Сондықтан текстегі есімшелер де үш шаққа бөлінеді.

Есімшенің осы шағы. Ескерткіштерде есімшенің осы шағы -*тачы, -тегі, -дачы, деңі* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

ГЛНУМ

өлтеңі — өлуші

ГЛНУМ>

олуртачы — отырушы

ГЛНУМН

көртеңі — көруші

ГЛНУН

қалтачы — қалушы

Ол йіргеру барсар, түрк будун өлтеңісін — Ол жерге қарай барса, түркі халық өлмешісің. Бөдке көруге беглер гү йаңыл-тачысыз — Таққа құмар бектер, сіздер, жаңыласындар ғой. Ол екі кісі бар ерсер, сіні, табғычығ өлүртеңі — Ол екі кісі бар болса, сені, табғашты өлтірер.

2. Есімшенің келер шағы. Текстерде есімшенің келер шағы -*ур, -үр, -ар, -ер, -ыр, -ір, -р* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

УМУЗ

келүр — келер

УМУН

көрүр — көрер

УМУ>

олурур — отыар

УМН

тір — дер, айтар

УМУД

йорыйур — жүрер, көшер

УМУН

қабысар — бірігер, қосылар

УМУН

қалур — қалар

УМУМ

үкүлер — көбейер

УМУ>

қорқыр — қорқар

УМУН

тезер — қашар т. б.

Есімшенің келер шағының болымсыз түрі *-ма, -маз, -мез* жүр-
нактарының жалғануы арқылы жасалады.

Ч ✎ У 3

келмез — келмес

Ч ✎ У Г Я

білмез — білмес

Ч ✎ У М 3

көрмез — көрмес т. б.

Көрүр көзім көрместей, білір білігім білместей болты — Кө-
рер көзім көрместей, білер білігім білместей болды. Чугай ку-
зун Кара құмұғ олуруп ертіміз — Чугай құзын, Кара құмды ме-
кендер едік. Күлтегін қырық йашайур ерті — Күлтегін қырық жа-
сайтын еді. Атығ ықа байур ертіміз — Атты бұтаға байлар едік.
Өткен шақ есімше. Текстерде өткен шақ есімше төмендегі-
дей жұрнактар жалғану арқылы жасалады.

а) *-мыс, -міс, -мыш, -миш.*

І ✎ 6 D

айытмыс — айтқан

І ✎ У 3

келміс — келген

І ✎ J H

қалмыс — қалған

І ✎ Г H

тіміс — деген, айтқан

І ✎ 6 > 6

тутмыс — ұстаған, тұтқан

б) *-дуқ, -дүк, -туқ, -түк.*

Н Н

↓ 6 Г Ч Н

қазғантуқ үчүн — пайдаланған үшін

↓ 3 3 Г Ч > D

йорыдуқ — жүрген

Н Н

В X 3 Г Г

ічікдүк үчүн — бағынған үшін

В X Н Н Н

өтүнтүк — өтінген

б) *-ған, -ген.*

Қазған — пайдаланған, пайдаға асырған.

табысған — табысқан (қоян)

Ыда ташда қалмысы, қубранып йеті йүз болды — Бұта мен тас-
тар арасында қалғаны жиналып, жеті жүз болды. Ічікдүк үчүн
теңрі өлүтміс ерінч — Бағынғанымыз үшін тәңрі өлтірмес бәл-
кі. Өз теңрі йасар — Уақытты тәңрі өзі шешеді.

Д

Көсемше

Көсемше ескерткіштерде негізгі етістіктегі істің, қимылдың
амалын, мезгілін, мақсатын, т. б. білдіріп, төмендегідей жүр-
нактар арқылы жасалады:

1. *-ып, -іп, -уп, -үп, -п*

Д Г Г

қылып — қылып

Г Г

алып — алып

14J>

олурып — отырып

14>D

йорып — жүріп, көшіп

1ГK

тіп — деп

14K

тезіп — қашып

1YΥГK

тіріліп — жиналып

14M

сүңүсіп — соғысып

Бу йірде *олурып*, *табғаш будун түзелтім* — Бұл жерде отырып, табғаш халқымен дұрысталдым. Ол *сабығ есідіп*, *түн улы-сықымы келмеді*, *күнтүз олурсықым келмеді* — Ол сөзді есітіп, түн ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді.

2. -пан, -пен, -ыпан, -іпен.

J1ГK>D

йорыпан — жүріп

K1YMI

сүлепен — соғысып

K1YJ

келіпен — келіп

J1ГK>K

тутыпан — ұстап, тұтып

K1BMI

сөкіпен — сөгіп

Дұрысында, жазба нұскалардағы *-ыпен*, *-іпен* жұрнақтары қазіргі кездегі түркі тіліндегі *-ып*, *-іп*, *-н* жұрнақтары орнына жұмсалады: *Отырыпан түрк будуның төрүсін, ілін тута берміш, іті бірміш* — отырып, түркі халқының елдігін, ережесін қолдана берген, ұстай берген. *Сүңүг батымы қарығ сөкіпен*. *Көгмен йышығ тоға йорып, қырқ аз будуның уда басдымыз* — Сүңгі батым қарды аршып, Көгмен қойнауына шығып, қырқ азды ұйқыда бастық.

3. -а, -е.

JΛ>

уча — ұша

JK>K

тұта — тұта

JΛJ

кече — кеше, өте

JYJ

баса — баса

JY>K

тоға — туа, шыға

JJK

тіке — тіге

JZY

санча — шаныша т. б.

Алтун йысығ аса келтіміз — Алтай қойнауын аса келдік. *Ертіс үгүзүг кече келтіміз* — Ертіс өзенін кеше келдік. *Беңғу іл тута олуртачы сен* — Мәңгі елді ұстан отырасың. *Білге қаған уча барды* — Білгіш қаған қайтыс болды. *Үч оғуз сүсі баса келті* — Үш оғыз әскері шапшаң жүре келді.

4. -у, -ү, -йу, -йү.

МХКГ

>>>ХД

МҮМ

МН

>ДЖ1>

МҮМ

МҮМ

ітіну — өзі үшін істей

йаратуну — өзі үшін жаратып

өлү — өле

йіту — жіте

оплайу — шабуылдай

көрү — көре, бағына

сүлейу — соғыса

Алп қағанымда адырылу бардымыз — Алып қағанымнан бөліне бардык. Бұны көру білің — Мұны көре білің! Күлі Чор оплайу тегді — Күлі Чор шабуылдай тиісті. Атығ өзлекі бініп, оплайу тегің, үч еріг санчды — Өзінің атына мініп, шабуылдай тиіп, үш ерін шанышты. Татабы будун башлайу Удар сеңүн келті — Татабы халқын бастап, Удар сеңүн келді. Ол суб қоды бардым — Ол сумен төмен бардым. Түрк беглер түрк атын ыты, табғач қағанқа көрміс — Түркі бектері, түркі аттарын лақтырып (тастап), табғаш қағанға бағынды.

5. -ғалы, -гелі, -қалы, -келі.

МН1>

МҮМ

МҮМ

МН1>Х

МҮМ

МҮМ

уққалы — ұққалы

алғалы — алғалы

үзгелі — үзгелі

таптағалы — топтағалы

олурғалы — отырғалы

өлгелі — өлгелі т. б.

Түрк будун олурғалы, түрк қаған олурғалы Шаңдун балыққа, талуй үғүзке тегміс йоқ ерміс — Түркі халқы болғалы, түркі қағаны болғалы Шандун қаласына, теңізге жетпеген еді. Сыңар сүсі ебін, барқын йулғалы барды, сыңар сүсі сүңүшгелі келті — Әскердің жартысы үйін, жайын алғалы барды, әскердің жартысы соғысқалы келді. Маңа уққалы келті — Маған түсінгелі келді (мені ұққалы келді). Өд теңрі йасар кіші оғлы қоп өлгелі төрүмүш — Уақытты тәңрі өзі шешеді, адам баласының бәрі де өлгелі жаралған.

Текстердегі көсемшелер өз алдына жеке сөз түрінде қолданылмайды, морфологиялық жақтарынан түрленбейді, көптік, тәуелдік және септік жалғауларын қабылдамайды.

Сөйлем ішінде көсемшелер, негізінде нысықтауыш (кимыл, сын, мезгіл, мақсат, себеп) және баяндауыш болып келеді.

Көсемшелер әдетте етістіктің белгілерін білдіреді.

Көмекші етістік

Орхон-Енисей жазба нұсқаларындағы ерекшелігі мен қызметі зор, өзіндік сипаты бар етістіктердің бірі — көмекші етістік-

тер. Ескерткіштерде көмекші етістіктер қатарына *е, ерті, ертім, ті, те* етістіктері жатады.

Азуқы йоқ ерті — Азығы жоқ еді. *Түрк будун өлтечі ерті* — Түркі халқы өлмеші халде еді. *Екі үлүгі атлығ ерті* — бір үлүгі йодағ ерті — Екі бөлегі атты еді, бір бөлегі жаяу еді. *Будун богзы тоқ ерті* — Халықтың тамағы тоқ еді. *Иағымыз тегіре учуқ тег ерті* — Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді.

Ескерткіштердегі кейбір толық мағыналы етістіктер кейде көмекші етістіктер қызметін де атқарады. Ондай етістіктер қатарына төмендегідей етістіктер жатады:

Ј>Ј	бол — бол
Ј	ал — ал
ЈН	қал — қал
ҮӘ	бер — бер
ЗЗГ	ыд — жібер
ҮӨЗ	кел — кел
ҮНЗ	көр — көр
ҰЈ>	олур — отыр т. б.

Күрделі етістік

Текстегі етістіктер тек қана дара түрінде келе бермейді, олар күрделі болып та қолданылады.

Ескерткіштерде күрделі етістіктер көсемше және есімше тұлғалы етістіктермен көмекші етістіктердің тіркесіп келуі арқылы жасалады.

Күрделі етістіктер жоғарыда айтқандай ылғи етістіктерден ғана жасала бермейді, есім сөздермен етістіктер аралас та келе береді: *атлығ ерті* — атты еді; *есідү берті* — есіте берді. *Иадағ ерті* — жаяу еді. *Йоқ болты* — жоқ болды, *көрүр ерті* — көретін еді, *келмез ерті* — келмес еді, *бар ерміс* — бар еді. *Күн йеме, түн йеме йелү бардымыз* — Күн демей, түн демей желе бардық. *Інім Құлтегін бірле, екі шад бірле өлү, иіті қазғантым* — інім Құлтегіммен бірге, екі шадпен бірге өліп, жітіп пайдаландым. *Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз* — Ертіс өзенін кеше жүрдік. *Күлі Чор секіз он йасап, йоқ болты* — Күлі Чор сексен жасап, қайтыс болды.

Үстеу

Ескерткіштер тілінде үстеулер зат пен кимылдың әр түрлі сындық, мекендік, мезгілдік, шарттық, мөлшерлік күй-жайларын және сынының белгілерін білдіреді. Сөйлем ішінде үстеулер әдетте пысықтауыш болады. Морфологиялық жағынан түр-

ленбейді, лексика-семантика жақтарынан ерте кездердің өзінде-ақ қалыптаса бастаған сөз таптарының бірі.

Үстеулер өзінің морфологиялық құрылысы жағынан негізгі және туынды үстеулер болып екіге бөлінеді.

а) Негізгі үстеулер:

УДГД	қыйын — қиын
УМ	ең — ең, бұрын
ГДЖ	емті — енді
ЕО	иег — алыс
ГДМ	үзе — үстіне
ДМГ	ырақ — алыс
ГЗЗД	қоды — төмен

б) Туынды үстеулер. Туынды үстеулер ескерткіште төмендегі жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

-ра, -ре:

ГТЛГ	іңре — ішке
ГТМ	өңре — алға
ГДЖ	ташра — тысқа
ГТК	тегіре — айнала

-ру, рү, -ры, -рі.

МТГ	керү — кері
ГТЖ	бері — бері
МТЖ	ебру — үйге қарай
ДМЖЗ	удышыру — қарсы

-йа, -йе:

ГДМЖ	құрыйа — кейін
ГТЖ	беріе — оңға

-ғару, -геру, -ғары, -гері;

ДМЖГД	йысғару — қойнауға қарай
ДМД	йоқару — жоғары
МТЖ	ебгеру — үйге қарай
ДМЖД	құрығару — артқа
МТКГ	ілгеру — ілгері
МТКЖ	біргеру — оңтүстікте
ДМЖГ	ынағару — әрі қарай

-та:

Г О
Г О > Д

анта — онда
бунта — осында

-ты, -ті, -ды, -ді:

Г З З Ү О Н
Г К З Н К
Г К Г Е Х

қатығды — қатты
түкеті — түгел
едгүті — игі

-ча, -че:

Г А Ү К
Г А О > І
Г А Ү О
Г А О >
Г А К Ү Н
Г З Г Ч Н

терче — тердей
субча — судай
тағча — таудай
отча — оттай
өртче — өрттей
өзінче — өзінше

-тег:

Е К > А >
Е К О > >
Е К Г Ү Н К
Е К О > >

учуктег — ұшқыштай
умайтег — умайдай
бөрі тег — бөрідей
қой тег — койдай

Үстеулердің мағынасына қарай бөлінуі

Ескерткіштерде кездесетін үстеулер мағынасына қарай төмендегідей топтарға бөлінеді:

1. Мезгілдік үстеулер:

Г О >
Ж Н К
Ү О
Ч К Ж Н З
Г А Г З

емті — енді
түн — түн
таң — таң
күнтүз — күндіз
кіче — кеш

2. Мекендік үстеулер:

Г Ү З
Г З З >
Г Ү Е Ү Г

кері, керу — кері
қсды — төмен
ілгеру — ілгері

Г 4 2 1
 Л 0
 Л 0 > 5
 Л 7 1 N
 Л 4 N
 H 4 1
 Е 0

ынағары — әрі
 анта — онда
 бунта — мұнда
 өңре — алға
 үзе — үстіне
 ырақ — алыс
 шег — алыс

3. Сын-қимыл үстеулері:

Н 7 1 X
 Л 7 Е
 Г 6 > 1
 Г 4 N E X
 Г 6 2 6 H
 Л 7 Е H
 > 3 3 >

ебірү — айнала
 егере — айнала
 қоты — күшті
 егдүгі — игі
 қатығды — қатты
 тегере — артқа
 уду — ұласа, ілесе

4. Мөлшерлік күшейткіш үстеулер.

Л 7 4
 Л 7 7 H
 Л 7 5 > 1
 Л 7 6 >

азча — азғана
 терче — тершен
 субча — судай
 отча — оттай

Үстеулер сөйлем ішінде әдетте пысықтауыш мүше болады.

Шылау

Ескерткіштердегі шылаулар — дербес лексикалық мағынасы жоқ, белгілі бір заттық немесе сапалық ұғымды білдірмейтін сөздер. Олар мағыналы сөздердің мағыналарын толықтырып, сөйлемдегі сөздерді өзара байланыстырады.

Ескерткіштердегі шылаулардың сөйлемде атқаратын қызметі мен мағыналары бірдей емес, әрқилы. Олар өз ерекшеліктеріне қарап төмендегідей топтарға бөлінеді:

1. Септік шылаулар.
2. Жалғаулық шылаулар.
3. Демеулік шылаулар.

Септік шылаулар. Септік шылаулардың өз алдына дербес мағынасы болмайды, олар белгілі бір септік (атау, ілік, барыс, табыс, жатыс және шығыс, көмектес) жалғаудағы сөздермен әруақыт тіркесте келеді.

ЖАН	үчүн — үшін
ГЕН	тегі — дейін, шейін
>48>	утру — карсы
ЖГХЗ	кідін — кейін
>48Г	анта өтрү — содан сон

Жалғаулық шылаулар. Ескерткіштер тілінде сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын кейбір шылаулар да кездеседі:

Г»Г:ГХ:ГЗЗ:ГН:Г8 да, де, та, те, йана, йеме.

Оғлы де қаған болмыс ерінч — Ұлы да қаған болған еді. *Іа йеме іл болты, будун йеме будун болты* — Ел және ел болды, халық және халық болды.

Демеулік шылаулар. Текстерде демеулік шылаулар көп емес, бірақ кездеседі: *му, мү, мы, гү, күк.* Қаған мы қысайын — қанды қысайын ба?

Одағай

Жеке тұрып, өз алдына сөйлем мүшесі бола алмайтын, бірақ сөйлемде адамның әр түрлі көңіл-күйін (қуану, өкіну, ренжу т. б.) білдіретін одағай сөздер де азын-аулақ кездеседі. Ол текстерде кездесетін бір-ақ сөз: Г8D Көптеген тюркологтар бұл сөзді одағай түрінде қарайды. Біз ол сөзді одағай қатарына жатқызбаймыз, оны көсемше Г8D айыта сөзі түрінде оқимыз.

IV ТАРАУ

СИНТАКСИС

Синтаксис — грамматиканың негізгі саласының бірі. Мұнда сөздердің бірі-бірімен тіркесу жолдары, сөйлемдердің түрлері және сөйлем мүшелері зерттеледі.

Қай тілдің болса да синтаксистік жүйесінің қарастыратын объектісі — сол тілдің синтаксистік құрылысы: сөз тіркесі мен сөйлем.

Адам баласы бір-бірімен түсінісіп, пікір алысу үшін қарым-қатынас жасау үшін сөйлейді, өз ойын бір сөзбен де, бірнеше сөз тіркестерімен де білдіреді. Бірақ сөйлемдегі сөздер адамның аяқталған ойын білдіру үшін өзара синтаксистік қарым-қатынаста, бірімен-бірі байланыста болады.

Адамзаттың ойын білдіру үшін жұмсалатын тілдің ең қажетті саласы — сөйлем. Сөйлем тиянақталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөз тіркестерінен құралады.

VI—VIII ғасырлардағы түркі тайпалары ескерткіштері тілінде сөйлемнің көптеген түрлері кездеседі. Олар мағынасына және айтылу ерекшеліктеріне қарай алдымен хабарлы, лепті және сұраулы сөйлемдер болып бөлінеді.

Хабарлы сөйлем

Ескерткіштер тілінде сұрау, не бұйыру мағынасында болмай, жай хабарлау түрінде айтылатын хабарлы сөйлемдер де кездеседі. *Артқы күчлүг қырқ аз қаған йағымыз болты* — Артқы күшті қырқ аз қағаны біздің жауымыз болды. *Екінті күн келті* — Екінші күн келді. *Түрк будун алқынты* — Түркі халқы әлсіреді, алқынды.

Ескерткіштер тілінде кездесетін хабарлы сөйлемдердің мазмұны бір келкі бола бермейді. Олардың мәні сөйлемдегі сөздердің, сөйлем мүшелерінің, оның ішінде баяндауыштардың мағыналық және тұлғалық ерекшеліктеріне сәйкес келетін болғандықтан хабарлы сөйлемдер кейде болымды, кейде болымсыз болып келе береді: *Қапаған қаған түн... удыматы* — Қапаған түн ұйықтамады. *Күнтүз олурматы* — Күндіз отырмады. *Бу түрк будунқа йарақлыг йағын келтірмедім* — Бұл түркі халқына жарақты жауды келтірмедім. *Он оқ беглері, будуны қоп келті* — Он оқ бектері, халқы көп келді. *Түргеш қағантә көрүг келті* — Түргеш қағаннан хабаршы келді.

Жоғарыда ескерткіштерден келтірілген бес сөйлемнің алдыңғы үшеуі болымсыз, соңғы екеуі болымды сөйлемдер. Хабарлы сөйлемдер, негізінде, баяу әуенмен айтылады.

Сұраулы сөйлем

Ескерткіштер тілінде сұраулы сөйлемдер де кездеседі. Олар сұрау есімдіктері, не сұраулы шылау арқылы жасалады: *Не буңы бар?* — Не мұны бар? *Неке тезерміз* — Неге қашамыз? *Бен саңа не айайын?* — Мен саған не айтайын? *Қаған му?* — Қағанды ма?

Мұнда келтірілген алдыңғы үш сөйлем сұрау есімдіктері арқылы жасалса, кейінгі бір сөйлем сұраулық шылау *-ма* арқылы жасалып тұр.

Текстерде кездесетін сұраулы сөйлемдер де, әдетте, көтеріңкі әуенмен айтылады.

Лепті сөйлем

Көне түркі, Орхон-Енисей жазба нұсқалары тілінде көңіл-күй мен сезімге байланысты қуану, ренжу, тандану, бұйрық мәнде айтылатын лепті сөйлемдер де кездеседі. Текстерде олар төмендегідей:

Көңлүңче удыз — Көңілінше жүргіз! *Арығ обуты иіг* — Таза

ұят — игі! *Аны біл!* — Оны біл! *Бу су елт* — Бұл әскерді апар! *Жүргіз! Ианалым* — Енді қайтайық! *Түрк есір будун йерінте іді йорымазун* — Түркі халқы жерінде йе етуші (әкім) болма-сын! *Атлат* — Аттандыр! т. б.

Лепті сөйлемдер бүгінгі тілдердегідей көтеріңкі әуенмен айтылады.

Сөз тіркесі

Ескерткіштер тіліндегі сөйлем ішінде кездесетін сөздер қалай болса, солай айтыла бермейді. Олар белгілі бір тәртіп бойынша өзара мағыналық және тұлғалық жақтарынан бірі-бірімен байланысып келеді. Олар белгілі сөз тіркестерін жасайды. Бірақ сөз тіркестерінің құрамында кездесетін сөздер әруақыт тең дәрежеде байланыспайды, бірі — екіншісіне бағынып байланысады. Осыған орай олар не салаласа, не сабақтаса тіркеседі.

Салаласа тіркесу. Сөздердің бірі-бірімен салаласа тіркесуі ерте замандарда пайда болған. Бұған ескерткіштерден мысалдар келтіре кетейік:

Табғач, оғуз, қытын бу үгечу қабысыр — Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі бірігер. *Түрк будун өлті, алқынты, жоқ болты* — Түркі халқы өлді, әлсіреді, жоқ болды.

Сабақтас тіркес. Ескерткіш тілінде ерекше мән берілетін тіркестердің бірі — осы сөздердің өзара сабақтаса тіркесуі. Осыған қарай сөздердің сабақтаса тіркесуі бағыныпқы сөз және басынқы сөз болып екіге бөлінеді.

Сабақтаса байланысқан тіркестердің құрамындағы сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері қазіргі замандағы түркі тілдеріндегіден көп алыстап кетпейді. Біз енді төменде олардың әрбіріне жеке тоқтап өтпекшіміз.

Сөздердің байланысу тәсілдері

Ескерткіштер тіліндегі сөздер өзара тіркескенде, олар бір-бірімен түрлі тәсілдер арқылы байланысады. Олардың түрлері төмендегідей:

1. Септік жалғаулар арқылы:

Бенің будуным анта ерұр — Менің халқым сонда болады. *Түпүтке кішіг тегмедім* — Тибетке кішкене (сәл) жетпедім. *Өрпенде сүңүшдім, сүсін санчдым* — Өрпенде соғыстым, әскерін шааныштым.

2. Тәуелдік жалғаулар арқылы:

Бенің будуным — Менің халқым. *Екі үлүгі* — екі бөлегі. *Қаған інісі* — Қаған інісі.

3. Жіктік жалғаулар арқылы:

Арық оқсен — Аш оқтайсын. *Қырқ аз оғлымен* — Қырық аз ұлымын.

4. Көптік жалғау арқылы:

Он оқ беглері, будуны қоп келті — Он оқ бектері, халқы көп келді.

5. Шылаулар арқылы:

Чік будун қырқ аз бірле йағы болты — Чік халқы қырық азбен бірге жау болды. *Түрк будун үчүн түн удыматдым* — Түркі халқы үшін түн ұйықтамадым. *Темір қапығқа тегі іртіміз* — Темір қақпаға дейін қудық.

6. Сөздердің орын тәртібі арқылы:

Ебін барқын — Үйін-жайын жойдым.

Кейде сөздердің арасындағы мағыналық байланыс интонация (дауыс ырғағы) арқылы да жүзеге асады: *Улуғы шад ерті* — Үлкені шад еді. *Иағмысы бен ертім* — Жақында дегені — мен едім.

Сөздердің байланысу түрлері

Біз жоғарыда ескерткіштердегі сөздердің бірі-бірімен қалай байланысатын тәсілдерін байқадық. Енді ескерткіштердегі сөздердің байланысу түрлеріне келсек, олар қазақ, не басқа түркі тілдеріндегі түрлерінен көп ерекшеленбейді. Соларға ұқсас келеді. Бірақ барлық түркі тілдерінде бірдей деген ұғым тұмайды. Сан жағынан бәрінде бірдей емес, бірінде көп, бірінде аз.

Қазақ тілінде сөздердің байланысу түрлері беске бөлінеді. Мұндай сөздердің байланыс түрлері ескерткіш тілдерінде де кездеседі. Осыған орай, ескерткіш тіліндегі фактілерге сүйене отырып, сөздердің байланысу түрлерін (шартты болса да) беске бөліп қарауға болады. Олар төмендегідей: қиысу, менгеру, матасу, қабысу және жанасу.

Қиысу. Қиысу — бастауыш пен баяндауыштың арасында болатын байланыс. Қиысуда бастауыш қандай тұлғада тұрса, баяндауыш та сол тұлғада тұрады.

Біз қорқмадымыз — Біз қорықпадық. *Ол ат анта өлті* — Ол ат сонда өлді. *Он оқ беглері, будуны қоп келті* — Он оқ бектері, халқы көп келді. *Қырқ аз оғлымен* — Қырқ аз ұлымын.

Менгеру. Ескерткіштерде өте жиі қолданылатын сөз тіркестерінің бірі — менгеру. Менгеру негізінде баяндауыш пен толықтауыш арасында болатын байланыс. Дәлірек айтқанда, сөйлем мүшесі жағынан менгеруші сөз баяндауыш болады да, менгеруші сөз тура не жанама толықтауыш болады. Менгеруде бағыныңқы мүшенің белгілі (ілік септіктен басқа) септік жалғауда тұруы шарт.

Менгеріле байланысатын етістікті сөз тіркестері бағыныңқы сөздің тұлғасына қарай төмендегідей болады:

Табыс жалғаулы сөз тіркестері. Табыс септіктегі сөздер сабақты етістіктермен тікелей байланысты болып келеді:

Менің сабымын сымады — Менің сөзімді бұзады. Бу сабымын едәутү есіді — Бұл сөзімді жақсы тыңда!

Табыс жалғаулы сөздер ашық түрде де, жасырын түрде де айтыла береді.

Ескерткіш тілінде табыс септіктің ашық түрі төмендегідей жерлерде кездеседі:

1. Табыс септік арқылы көрінетін істің, қимылдың объектісі нақты, белгілі затты білдірсе, табыстың ашық түрі айтылады:

Төрт булунығ қысмыс — Төрт бұрышты қысты. Ол сүг анта йоққыштым — Ол әскерді сонда жоқ қылдым.

2. Тәуелді жалғаулы сөздер әруақт табыс септіктің ашық түрінде қолданылады:

Сүсін буздым, ілін алта алтым — Әскерін жойдым, елін сонда жауладым.

3. Табыс септікте тұрған сөз бен етістік арасында басқа сөз айтылса, табыстың ашық түрі айтылады: *Қырқ аз будунағ уда басдым — Қырық аз халықты ұйқыда бастым.*

4. Есімдіктер де ашық түрде қолданылады.

Жатыс жалғаулы сөз тіркесі. *Ілте буң йоқ — Елде қайғы жоқ. Иурдта қалур ерті — Жұртта қалар еді. Ол күнте тегді — Сол күнде жетті. Түрк есір йерінте бод қалматы — Еркінен айрылған түркі жерінде ештеңе қалмады.*

Шығыс жалғаулы сөз тіркесі. Ескерткіштер тілінде шығыс септікте кездесетін сөздер басқа септіктерге қарағанда аз, бірақ аз болса да кездеседі:

Оғуздандан көрүг келті — Оғыздан хабаршы келді. Өнден қағангару сү йорытыдым — Алдынан қағанға қарай әскер жүргіздім.

Текстерде шығыс септік орнына жатыс септіктің жиі қолданылатындығы байқалды:

Қырқ азда йантымыз — Қырық аздан қайттық. Түргес қағанта көрүг келті — Түргеш қағаннан хабаршы келді.

Көмектес жалғаулы сөз тіркесі. *Көзүн көрмедүк, құлаққын естімедік — Көзімен көрмеген, құлағымен естімеген. Баға тарқан бірле Ілтеріс қаған болайын — Баға тарқанмен бірге Ілтеріс қаған болайын. Інгек көлүкүн Тоғлада оғуз келті — Спыр көлігімен Толада оғыз келді. Сүңгін ачдымыз — Сүңгімен аштық.*

Шылау сөзді тіркестер. *Анта кісре біліг бертүк үчүн — Содан соң тәңрі білік бергені үшін. Алтун йыс үзе қобысалым — Алтай қойнауында бірігейік. Іл йеме іл болты, будүн йеме будун болты — Ел және ел болды, халық және халық болды. Ат үзе біндіре — Ат үстіне міндіре т. б. Буны көрү білің — Мұны көре білін. Бізні өлүртеңі күк — Бізді өлтіруі ықтимал (мүмкін). Аны йоққысалым — Оны жоямын.*

5. Жалқы есімдер, көбінесе, табыс септіктің ашық түрінде кездеседі:

Өгін — Бегіг — Өгін Бекті.

Табыс септіктің жасырын түрінің қолдануында өзіндік ерекшеліктер болады, олардың сөйлем ішінде белгілі орны болды. Әсіресе, өзі менгерілетін етістіктің дәл алдына, араға сөз салмай тіркеседі.

Табыс септіктің жасырын түрде келуі ескерткіштер тілінде сирек кездесетін құбылыс емес, керісінше, өте жиі кездесетін құбылыстардың бірі. Тек Орхон-Енисей ескерткіштерінің өзінде 40-қа тарта табыс септіктің жасырын түрі кездеседі:

Күч бертүк үчүн — Күш бергені үшін. *Беңу таш тоқылдым* — Мәңгі тас орнаттым. *Бунча бітіг бітідім* — Сонша жазу жаздым. *Елігче ер тұтдымыз* — Елеудей ер тұттық. *Сү йорытдым* — Әскер жүргіздім т. б.

Табыс септіктегі сөздер сөйлем ішінде толықтауыш болып келеді.

Барыс жалғаулы сөз тіркесі. Темір қапығқа тегсүледіміз — Темір қаппаға дейін соғыстық. *Болчуққа таң үнтүру тегдіміз* — Болчуққа таң ата жеттік. *Қағанғару ол сабығ ыттым* — Қағанға қарай ол сөзді жібердім. *Табғачқа йана ічіді* — Табғашқа және бағынды.

Жоғарыда келтірілген мысалдарға қарағанда, менгеру — өте ерте заманнан келе жатқан және ескерткіштер тілінде жиі қолданылатын құбылыстардың бірі.

Матасу. Ескерткіштер тіліндегі сөздер байланысының бір түрі — матасу. Мұнда ілік септігі сөзі мен тәуелдік жалғаулы сөздер бірі-бірімен байланысады. Бірақ ілік септіктегі сөз бен тәуелді жалғаулы сөздердің өзара байланысу тәсілдері біркелкі емес, әртүрлі. Олар үш топқа бөлінеді:

Бірінші топтағы сөз тіркестерінің екі жағы да жалғаулы болып келеді. Мұнда ілік септіктегі сөз де, тәуелдік жалғаулы сөз де жалғаулы болып келеді:

Менің будуным — Менің халқым. *Будуның төрүсі* — Халықтың заны, тәртібі. *Қағаның будуны* — Қағанның халқы. *Чорың оғлы* — Чордың ұлы т. б.

Екінші топтағы сөздердің бірінші сынары жалғаусыз, екінші сынары жалғаулы болып келеді.

Бен өзүм — мен өзім. *Будун богзы* — Халық тамағы. *Бу үчегү* — Бұл үшеуі. *Он оқ қағаны* — Он оқ қағаны. *Көгмен жолы* — Көгмен жолы. *Түргес қағаны* — Түргеш қағаны т. б.

Үшінші топта тәуелдік жалғаулы сөз ілік жалғаулы сөзсіз-ақ логикалық байланыста болады:

Қылмысы — қалғаны. *Ийғымыз* — жауымыз. *Қағаны* — қағаны. *Айгучысы* — кеңесшісі. *Сүлуз* — әскеріміз. *Қара терім* — қара терім. *Қызыл қаным* — қызыл қаным. *Екі учы* — екі ұшы т. б.

Текстерден келтірілген мысалдардағы ілік септікте тұрған сөздер, негізінде, анықтауыш мүше болады. Олар әр түрлі мағына мен қарым-қатынастарды білдіреді.

Қабысу. Ескерткіштердегі сөздер бір-бірімен ешбір жалғау-

сыз, қатар тұрып та байланысады. Қабысуда сөздер тек орын тәртібі арқылы тіркеседі. Сонда қабыса байланысатын сөз тіркестерінің құрамы төмендегідей болады:

Зат есімді тіркестер. *Түрк будун* — түркі халық. *Елтеріс қаған* — Елтеріс қаған. *Чугай күз* — Шұғай күз. *Түрк қаған* — түркі қаған. *Алтын йыс* — Алтай қойнауы. *Темір қалығ* — Темір қақпа. *Инел қаған* — Инел қаған.

Бұл келтірген тіркестер екі сөзден құралып, ешбір жалғаусыз, өзара мағыналық байланыста тұр. Мұндай тіркестер кейде екі сөзден құралса, кейде үш, одан да көп сөздерден құрала береді:

Түрк есір будун — Еркінен айрылған түркі халық. *Азғана түрк будун* — аз түркі халық. *Ол екі кісі* — Ол екі кісі т. б.

Сын есімді сөз тіркестері. Көптеген сын есімдер ескерткіштерде зат есімдермен қатар келу арқылы өзара қабыса байланысады. Олар төмендегідей: *Білге Тониқуқ* — Дана (білгіш) Тониқуқ. *Семіз буқа* — семіз бұқа. *Қара қум* — Қара құм. *Күчлүг қаған* — күшті қаған. *Сарыг алтын* — сары алтын. *Өрүң күмүс (күмүш)* — ақ күміс. *Өңрекі будун* — Алынғы халық. *Өңрекі ер* — алдыңғы ер т. б. Келтірілген мысалдардағы сөз тіркестерінің алдыңғы сыңары сын есімдер. Олар өздерінен кейінгі зат есімдерге мағыналық жақтарынан қатысты болып, сөз тіркестерін жасап тұр. Ескерткіш тілінде мұндай тіркестер өте жиі қолданылады.

Сан есімді тіркестер. Сан есімдер де сын есімдер сияқты зат есімдермен өзара тіркесу арқылы қабыса байланысады. Олар төмендегідей:

Он оқ — Он оқ. *Екі сү* — Екі отряд. *Екі атлығ* — Екі атты. *Екі кісі* — Екі кісі. *Бір атлығ* — Бір атты. *Иеті йүз кісі* — Жеті жүз кісі. *Тоқуз оғуз* — Тоғыз оғыз. *Үч қаған* — үш қаған. *Оң түн* — Он түн. *Оң түмен сү* — Он мың әскер. *Үч отыз балық* — Жиырма үш қала т. б.

Есімдікті сөз тіркестері. Орхон-Енисей жазба нұсқаларындағы зат есімдермен қабыса байланысатын сөздердің бірі — есімдіктер. Кейбір сілтеу, сұрау есімдіктері зат есімдермен тіркесіп, қабыса байланысады. Олар:

Сол сабығ — ол сөз. *Ол суб* — ол су. *Бу сү* — Бұл әскер. *Ол күн* — Ол күн. *Ол йер* — ол жер. *Не буңы* — қандай мұңы. *Нең йер* — қай жер т. б.

Есімшелі сөз тіркестері. Текстерде есімшелер де зат есімдермен қабыса байланысады: *Өтүнтүк өтүнч* — Өтінген өтініш. *Иатығма тағ* — Жататын тау. *Келігме беглер* — Келетін бектер т. б.

Етістікті тіркестер. Ескерткіштерде жоғарыдағыдай тіркестермен қатар етістікті сөз тіркестері де кездеседі. *Іл болты* — Ел болды. *Көре білің* — Көре білін. *Таң үнтүрү тегдіміз* — Таң ата жеттік. *Өртче қазып келті* — Өрттей қызып келді.

Жанасу. Мұнда пысықтауыштар етістіктен болған баянда-

уыштармен ешбір орын талғамай өзара байланысады. Жанасу — пысықтауыш пен баяндауыш арасында болатын байланыс. Жанаса байланысқан сөздердің сөйлемдегі орны ерікті, олар сөйлемнің басында, ортасында, ал поэзияда сөз соңында да келе береді: *Ебгеру түсейін* — Үйге қарай қайтайын. *Қоды бардымыз* — Төмен кеттік. *Күнтүз отырматы* — Күндіз отырмады. *Түн ұдыматы* — түн ұйықтамады т. б.

Сөйлем мүшелері

Сөйлем құрамында тұрып, белгілі бір сұрауға жауап беретін сөздер сөйлем мүшесі бола алады.

Артық қырқ аз күчлүг қаған йағымыз болты — Артқы күшті қырқ аз қаған жауымыз болды. Бұл сөйлемдегі *қаған* — бастауыш, *жауымыз* болды — күрделі баяндауыш, *артқы күшті қырқ аз* — күрделі анықтауыштар. Осы сөйлемдегі сөздердің бәрі де белгілі бір сұрауға жауап беріп, сөйлем мүшелері болып тұр.

Сөйлем мүшелері ең алдымен тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер болып, екі үлкен топқа бөлінеді.

Бастауыш. Ескерткіштер тілінде бастауыш болатын сөздер, негізінде, атау тұлғада тұрады.

Бастауыш құрамына қарай дара (жалаң) және күрделі болып екіге бөлінеді.

Бастауыш төмендегі сөз таптарынан жасалады:

а) Бастауыш атау тұлғадағы зат есімдерден жасалады:

Оғуз келті — Оғыз келді. *Түрк будун алқынты* — Түркі халық алқынды. *Күлі Чор секіз он йасап, йоқ болты*. — Күлі Чор сексен жасап, қайтыс болды.

б) Атауда тұрған есімдіктер бастауыш болады:

Бен ебгеру түсейін — Мен үйге қарай қайтайын. *Біз екі бың ертіміз* — Біз екі мың едік.

в) Атау күйіндегі тәуелдік жалғаулы сөздер бастауыш болады.

Өзүм табғач елінте қылынтым — Өзім табғаш елінде тәрбиелендім. *Ыда* — *таида қалмысы қубранып, йеті йүз болты* — Тау-тас арасында қалғаны жиналып, жеті жүз болды. *Бір үлүгі атлығ ерті, екі үлүгі йадағ ерті* — Бір бөлегі атты еді, екі бөлегі жаяу еді. *Будун боғзы тоқ ерті* — Халық тамағы тоқ еді. *Иағымыз тегіре учуқ тег ерті* — Жауымыз айнала жыртқыш құстай еді. *Қағаны алп ерті* — Қағаны батыр еді. *Бу үчегу қабысыр* — Бұл үшеуі бірігер.

Баяндауыш. Ескерткіштер тіліндегі баяндауыш істін, қимылдың, әрекеттің несібін көрсетіп, жіктік жалғаулардың жекеше және көпше түрлерінде кездеседі.

Түрк будун табғачда адырылты — Түркі халық табғаштан

айрылды. *Оғуздан көрүг келті* — Оғыздан хабаршы келді. *Анта өтрү қағаным өтүндүм* — Содан соң қағанымнан өтіндім. *Кағанқа қырқ аз будун іккіді* — Қағанға қырқ аз халық бағынды.

Баяндауыш болатын сөздер кейде атау, не тәуелді жалғаулы тұлғада тұрған барлық сөз табынан келе береді: *Екі үлүгі атлығ ерті* — Екі бөлегі атты еді. *Улуғы шад ерті* — Үлкені шад еді. *Қағаны алп ерміс* — Қағаны батыр еді. *Арығ обуты иіг* — Таза ұят — игі т. б.

Толықтауыш. Текстегі барыс, табыс, жатыс, шығыс және көмектес септіктерінде тұрған кейбір сөздер толықтауыш мүше болады.

Толықтауыштар мағынасына, синтаксистік қызметі мен тұлғасына қарай тура және жанама толықтауыш болып, екіге бөлінеді.

а) Тура толықтауыш.

Ескерткіштер тіліндегі табыс септікте тұрған сөздер әруақыт тура толықтауыш болады. Өйткені, тура толықтауыштар заттың кнмыл процесін білдіретін сабақты етістіктермен тығыз байланысты келеді. Олардың ашық және жасырын түрлері болады.

Төрт булуның қысдым — Дүниенің төрт бұрышын қыстым. *Сүсін анта өлүртім* — Әскерін сонда өлтірдім. *Қырқ аз бунуның уда бастым* — Қырқ аз халқын ұйқыда бастым.

Беңеу таш тоқытдым — Мәңгі тас орнаттым. *Ел тутдым* — ел ұстадым. *Бу сү елт* — Бұл әскерді апар. *Бунча бітіг бітідім* — Сонша жазу жаздым. *Елігче ер тутдымыз* — Елудей ер тұттық (ұстадық).

б) Жанама толықтауыш.

Ілік және табыс септіктен басқа септіктерде тұрған сөздердің көпшілігі жанама толықтауыш болады.

Алты оғуз йашыма чік будун қырқ аз бірле йағы болты — Жиырма алты жасымда чік халық қырқ азбен бірге жау болды. *Түрк беглер... табғач қағанқа көрміс* — Түркі бектер... табғаш қағанға бағынды. *Сүңүгін ачдымыз* — сүңгімен аштық. *Бен саңа не айайын* — Мен саған не айтайын.

Анықтауыш. Текстерде анықтауыш сөйлемнің есімнен болған басқа мүшелерін анықтап, соған байланысты келеді.

а) Анықтауыштар зат есімнен жасалады:

Темір қапығ — темір қақпа. *Түрк будун* — Түркі халық. *Он оқ қағаны* — Он оқ қағаны.

б) Ілік септікте тұрған зат есімдер мен есімдер анықтауыш болады: *Бенің будуным анта ерүр* — Менің халқым сонда болар.

в) Анықтауыш негізгі және туынды сын есімдерден жасалады:

Сарығ алтын — сары алтын. *Өруң күмүс (күмүш)* — ақ күміс. *Күчлүг қаған* — күшті қаған. *Қара тер* — кара тер. *Қызыл қан* — кызыл қан.

г) Анықтауыштар сан есімнен жасалады:

Екі үлугі — екі бөлегі. *Жеті йүз кісі* (кіші) — жеті жүз кісі. *Он оқ* — он оқ (тайпа). *Екінті күн* — екінші күн.

д) Анықтауыштар сілтеу есімдіктерінен жасалады:

Бу сү — бұл әскер. *Бу үчүгү* — Бұл үшеуі. *Ол сабығ* — ол сөз. *Ол екі кісі* — Ол екі кісі. *Ол үч қаған* — Ол үш қаған. *Бу йол* — бұл жол. *Ол суб* — ол су.

е) Анықтауыштар есімшеден де жасалады:

Өтүнтүк өтүнч. — өтінген өтініш. *Иатығма тағ* — жататын тау. *Қағанладуқ қаған* — қағанданған қағанын т. б.

Пысықтауыш. Ескерткіштер тілінде пысықтауыш мүше болатын сөздер — үстеулер. Сонымен қатар кейбір мезгіл, мекен мағынада айтылатын сөздер де пысықтауыш бола алады.

Пысықтауыштар мағынасына қарай төмендегідей беске бөлінеді.

1. Қимыл-сын пысықтауыш.
2. Мезгіл пысықтауыш.
3. Себеп пысықтауыш.
4. Мақсат пысықтауыш
5. Мекен пысықтауыш.

Қимыл-сын пысықтауыш. Қимыл-сын пысықтауыштар көсемшелер мен қимыл-сын үстеулерден жасалады:

Қарағу едгүті ұрғыл — Күзетшіні жақсылап қой. *Бу сабымын едгүтү есід, қатығды тыңла* — Бұл сөзімді жақсы есіт, қатты тыңда. *Көгмен йысығ ебірү келтіміз* — Көгмен қойнауын айнала келдік. *Аз будунығ үкүш қылтым* — Аз халықты көп қылдым. *Иағымыз учуқ тег ерті* — Жауымыз жыртқыш құстай еді.

Мезгіл пысықтауыш. Текстерде мезгіл пысықтауыштар мезгіл үстеулерінен, мезгіл мәнді басқа сөздерден *және, тегі, кісре* т. б. шылаулардың тіркесіп келуі арқылы жасалады. *Қапаған қаған... түн удыматы, күнтүз олурматы* — Қапаған қаған түн ұйықтамады, күндіз отырмады. *Темір қапығқа тегі іртіміз* — Темір қақпаға дейін қудық.

Себеп пысықтауыш. Себеп пысықтауыштар әдетте барыс, шығыс септіктегі есімшелер мен *үшін* шылауымен тіркесе келген есім сөздерден жасалады:

Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым — Түркі халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым. *Мен өзүм қаған олуртуқым үчүн* — Менің өзім қаған болып отырғаным үшін.

Мақсат пысықтауыш. Текстерде мақсат пысықтауыш істің, қимылдың, оқиғаның мақсатын білдіреді: *Анта өтрү қағаныма*

өтүнтім — Содан соң қағанымнан өтіндім. *Маңа уққалы келті* — Маған түсіну үшін келді. *Санағалы түсуртіміз* — Санағалы тоқтадық.

Мекен пысықтауыш. Мекен пысықтауыштар істің, қимылдың, оқиғаның беталыс бағытын, орнын білдіреді. Мекен үстеулер барыс, жатыс және шығыс септікте тұрған кейбір сөздерден жасалады.

Біз қоды бардымыз — Біз төмен бардық. *Алтын йыста олурың* — Алтын тауы қойнауында отырың! *Иеті йегірмі йашымда таңут тапа сүледім* — Он жеті жасымда таңқуттарға қарай беттедім.

Сөйлем мүшелерінің орны

Ескерткіштер тілінде сөйлемдерде кездесетін сөздер белгілі бір қызмет атқаратын болғандықтан, олар қандай болса да, сөйлемнің бір мүшесі болады. Олардың белгілі орны болады. Бастауыш қалыпты қара сөзді сөйлемдерде үнемі баяндауыштан бұрын келеді, ал баяндауыш, көбінесе, сөйлемнің соңында келеді:

Інгек көлүкүн Тоғлада оғуз келті — Спыр көлігімен Толаға оғыз келді. *Інім Күлтегін бірле сөзлешдіміз* — Інім Күлтегінмен бірге сөйлестім.

Кей кездері бастауыш пен баяндауыштың орындары бірімен-бірі ауысып келетін де кездері болады. Бірақ бұл жайт сөз стиліне, сөйлемдегі логикалық екпінге байланысты болып келеді.

Анықтауыштар өзі анықтайтын сөзінің алдында тұрады: *Қызыл қаным төкті, қара терім йүгүрті* — Қызыл қанымды төкті, қара терімді ағызды. *Чік будун қырқ аз бірле йағы болты* — Чік халқы қырқ азбен бірге жау болды.

Толықтауыштар әдетте өзін менгеретін етістіктің алдында тұрады: *Қағанқа қырқ аз будуны ічіді* — Қағанға қырқ аз халқы бағынды.

Мұнда қағанға сөзі толықтауыш, оны менгеріп тұрған бағынды етістігі. Бірақ олардың біріне-бірі тақау, қатар тұруы шартты емес. Олардың арасында басқа мүшелердің бола беруі мүмкін.

Пысықтауыш өзі пысықтайтын етістіктің алдында келеді. Пысықтауыш мүшелердің көпшілігі орын талғамайды. Өзі пысықтайтын сөзін тақау тұрып та, алыс тұрып та пысықтай береді.

Ескерткіштегі сөйлем мүшелері жоғарыда көрсеткендей дағды бойынша әруақыт келе бермейді. Ескерткіштерде орын тәртібі бұзылып келетін сөйлем мүшелері де кездеседі.

«Сақынтым: туруқ бұқалы, семіз бұқалы арқада — Ойландым: тұрық бұқалы, семіз бұқалы арқада» деген сөйлемде ой-

ландым деген баяндауыш басқа тұрлаусыз мүшелерден бұрын келіп, орын тәртібі бұзылып тұр. Мұндай жайлар көп болмаса да, ескерткіштер тілінде азды-көпті кездесіп тұратындығы байқалады.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері

Ескерткіштерде бір мүшеге бағынып, белгілі бір сұрауға жауап беретін бірыңғай мүшелер де кездеседі.

Бірыңғай бастауыштар: *Табғач, оғуз, қытан бу үчегу қабысар* — табғаш, оғыз, қытан — бұл үшеуі бірігер.

Бірыңғай баяндауыштар:

Біз сүңсідіміз, санғдымыз — Біз соғыстық, шапыштық.

Бірыңғай толықтауыштар:

Ебін, барқын бұздым — Үйін, жайын жойдым.

Оғлын, йотазын, йылқысын, барымын анта алтым — Ұлын, әйелін, малын, дүниесін сонда алдым.

Бірыңғай анықтауыштар:

Сарығ алтун, өрүн күмүс, қыз-қудуз, егрітебі, ағы буңсыз келүрті — Сары алтын, ақ күміс, қыз-қырқын, кілем, асыл дүние ешбір қайғысыз келетін.

Бірыңғай пысықтауыштар:

Күн йеме, түн йеме йелу бардымыз — Күн демей, түн демей желе бардық.

Ескерткіштерден жоғарыда көрсетілген мысалдар сөйлемнің бірыңғай мүшелері болып, бір тұлғада тұр. Мұндай бірыңғай мүшелер Орхон текстерінде де, Енисей текстерінде де көп кездеседі. Бұл жерде бұнын бәріне бірдей тоқтап өтуді орынды көрмедік, тек бірен-саран мысалдар келтірумен ғана шектелдік.

Жай сөйлемнің түрлері

Жалаң және жайылма сөйлемдер. Ескерткіштерде тек бастауыш пен баяндауыштан ғана құралған жалаң сөйлемдер де кездеседі:

Атачым өлті — Аташым өлді. *Сү келті* — Әскер келді.

Бастауыш пен баяндауыштан басқа тұрлаусыз мүшелері бар жайылма сөйлемдер де кездеседі:

Күлтегін қой йылқа йіті йегіріміке учды — Күлтегін қой жылынын он жетісінде қайтыс болды. *Түрк будун өлті* — Түркі халқы өлді.

Чорың оғлы Йеген Чор келті — Чордың ұлы Йеген Чор келді.

Атаулы сөйлемдер. Атаулы сөйлемде баяндауыш болмайды, ол тек жалғыз бастауыштан құралады. *Түн* — түн. *Күн* — күн. *Иағы* — жау т. б.

Жақты және жақсыз сөйлемдер. *Тұтдым — ұстадым. Ата-чым өлті. Сүсі келті* — Атасы өлді. Әскері келді.

Толымды және толымсыз сөйлемдер. Ескерткіштерде тұрлаулы мүшелері түгел толымды сөйлемдер де, тұрлаулы мүшелердің кейде біреуі, кейде екеуі де айтылмай, түсіп калатын толымсыз сөйлемдер де ұшырайды. *Анта кісге — қаңым қаған учды* — Содан соң әкем қаған қайтыс болды. *Бедіздім* — Өрнектедім. *Анта өтүнтім* — Сонда өтіндім. *Ноқ болтағы ерті* — Жойылушы еді. *Кантайын* — қайтейін. *Неке тезербіз?* — Неге кашамыз? *Ілім емті қаны?* — Елім енді қайда? *Емгетмең* — Еңбектенбеңдер! *Толғатмаңдар* — Қиналмаңдар т. б.

Құрмалас сөйлемдер

Құрмалас сөйлемдер — ғасырлар бойы дамып, қалыптасып келген күрделі ойды білдіретін синтаксистің күрделі саласының бірі.

Адам баласының басында қандай ой туса да, ол тек тілдік материал негізінде туып, өмір сүреді, тілдік материалдан аулақ жалаң ой деген болмайды. Түркі халықтарының күрделі ойы өздері қолданған тілдегі сөйлемдер арқылы беріліп отырады.

Ескерткіштер тілінде күрделі ойды білдіретін, мағыналары бір-біріне жақын, өзара байланысып, жай сөйлемдер арқылы тіркескен құрмалас сөйлемдер де кездеседі. Олар мағынасы мен тұлғасына қарай салалас, сабақтас және аралас құрмалас болып, үш салаға бөлінеді. Осыған орай құрмаласқан жай сөйлемдердің ара қатынасы біркелкі болмайды, бірнеше жай сөйлемдер бірігіп, күрделі ойды білдіру үшін, кейде бірімен-бірі тең болып, біріне-бірі грамматикалық тұлғалар арқылы бағынбай жалғасса, екінші бірінде, мұның керісінше, біріне-бірі грамматикалық тұлғалар арқылы бағынып құрмаласады, ал үшінші түрінде құрмалас сөйлемдер құрамына енген жай сөйлемдер салаласып та, сабақтасып та, аралас күйінде келе береді.

Салалас құрмалас сөйлемдер

Мұнда салалас құрмаласқа енген жай сөйлемдер біріне-бірі бағынбай тең дәрежеде байланысады. Кейде жалғаулық арқылы, кейде жалғаулықсыз арқылы келеді: *Қағаны алп ерті, айғуысы білге ерті* — Қағаны батыр еді, кеңесшісі білгіш еді.

Түн ұдықым келмеді, күнүз олурсықым келмеді — Түн ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді. *Ертіс үғүзіг кечігсізін кечдіміз, түн қатдымыз* — Ертіс өзенін өткелсіз өттік, түн қаттық. *Қапаған қаған түн ұдыматы, күнүз олурматы* — Қапаған қаған түн ұйықтамады, күндіз отырмады. *Өзүм қары болтым, улуғ болтым* — Өзім қары (кәрі) болдым, үлкен болдым.

Салалас құрмаласқа енген жай сөйлемдердің бір-бірімен мағыналық қатынастары тектерде бір түрлі емес, әр түрлі. Осыған орай Орхон-Енисей жазба нұсқаларындағы салалас құрмалас сөйлемдердің де әр түрлі болуы мүмкін.

Сабақтас құрмалас сөйлемдер

Жазба нұсқалардағы сабақтас құрмалас сөйлемдердің байланысу тәсілдері салалас сөйлемдерге қарағанда, көп өзгеше. Мұнда сабақтас сөйлемге енген жай сөйлемдердің бірі басынқы, екіншісі бағыныпқы болады. Басынқы сөйлем негізгі ойды білдіреді, ал басынқы сөйлем сол басынқыдағы негізгі ойды айқындап тұрады. Осыған орай бағыныпқы сөйлемнің баяндауышы еш уақытта тұрақты болмайды, атқаратын қызметіне қарай әр түрлі болып келеді. Олардың бірі көсемшелі бағыныпқы болса, екінші біреуі — есімшелі, үшінші біреуі шартты бағыныпқы болып келеді.

Ескерткіштерде сабақтас құрмалас сөйлемдердің төмендегідей түрлері кездеседі.

1. Мезгіл бағыныпқылы сабақтас сөйлем. *Ол қан йоқ болтұқда, кісре ел йітміс* — Ол қан жоқ болғаннан соң, ел жітті (жоқ болды). *Ечім қаған олуртұқда, өзүм тардуш будун үзе шад ертім* — Әкем қаған болғаннан соң, өзім тардуш халқына уәзір болдым.

Мағы қорған қышладуқта, йут болты — Мағы қорғанды қыстағаннан соң, жұт болды. *Сұңус болсар, черіг ітер ерті* — Соғыс болса, шеріктерді жіберер еді.

2. Максат бағыныпқылы сабақтас сөйлем. *Түрк будун олурғалы, түрк қаған олурғалы Сантуң балыққа, талуы үзүке тегміс йоқ ерті* — Түркі халқы жаралғалы, түркі қаған отырғалы, Шандун қаласына, теңіз өзендеріне жетпеген еді.

3. Себеп бағыныпқылы сабақтас сөйлем. *Теңрі күч бертүк үчүн, қаған сүсі бөрі тег ерміш* — Тәңрі күш бергені үшін, қаған әскері бөрідей болған еді. *Ічүкдүк үчүн теңрі өлүтміс* — Бағынғанымыз үшін, тәңрі өлтіре қоймас. *Теңрі йарылқадуқ үчүн, мен қазғантуқ үчүн, түрк будун қазғанмыш ерінч* — Тәңрі жаратқаны үшін, мен қолданғаным үшін, түркі халқы пайдаланған-ды.

4. Шартты бағыныпқылы сабақтас сөйлем. *Күлтегін йоқ ерсер, қоп өлтечі ертіміз* — Күлтегін жоқ болса (я болмаса), көп өлуші едік. *Ілтеріс қаған қазғанмасар, уды бен өзүм қазғанмасар, іл йеме, будун йеме йоқ ертечі ерті* — Ілтеріс қаған қолданбаса, содан соң менің өзім қолданбасам, ел де, халық та жоқ болар еді.

5. Қимыл-сын бағыныпқылы сабақтас сөйлем. *Олурыпан, түрк будуның ілін, төрүсүн туту бірміс, іті берміс* — (Қан болып)

отырып, түркі халқының елін, заңын ұстай берген, жалғастыра берген.

Үч қарлуқ йаблақ сақынып, тезе барты — Үш қарлық теріс ойлап, қашып кетті.

Аралас құрмалас сөйлем

Ескерткіштерде сыңарлары салаласа және сабақтаса байланысқан аралас құрмалас сөйлемдер де ұшырайды:

Теңрі күч бертүк үчүн, қаңым қаған сүсі бөрі тег ерміс, йағысы қой тег ерміс — Тәңірім күш бергендіктен, әкем қаған әскері бөрідей еді, жаулары қойдай еді. *Йағы болып, ітіну умадук, йана ічік міс —* Жау болып, өзін-өзі дұрыстай алмады және бағынышты болып қалды. т. б.

Жоғарыда ескерткіштерден келтірілген құрмалас екі сөйлемнің екеуі де аралас құрмалас сөйлем. Олар әрі сабақтаса, әрі салаласа байланысқан. Сондықтан олар аралас құрмалас сөйлемдер қатарына жатады.

Төл және төлеу сөз

Ескерткіштер тілінде төл сөз бен автор сөзін байланыстыру үшін *те, ті* (де) көмекші етістігі қолданылады.

Иіче ісіг-күчіг бергіл, — тідім — Қайта күш-жігерімді жұмса, — дедім. *Секізінч ай бір йаңықа сү йорытайын, — тідім —* Сегізінші айдың бір жанысында әскер жүргізейін, — дедім. *Йағыл, — тіді —* Жақында, — деді. *Сүлүлім, — тіді —* Соғысамын, — деді. *Қара будун: «қағаным, келті» — тіп өгді —* Жай халық (қара халық): «Менің қағаным келді,» — деп мақтанды. *Бенің будуным анта ерүр, — тіміс —* Менің халқым сонда болар, — деген-ді. *Бу йолын йорысар, йарамачы, — тідім. —* Бұл жолмен жүруге жарамайды, — дедім.

Атлат, — тідім — Аттан, — дедім. *Түрк қара қамуғ будун анча тіміс: «Ілліг будун ертім, ілім емті қаны, кімге ісіг — күчіг қазғанурмен», — тір ерміс —* Құллі бұқара халық: «Елді халық едім, елім енді қайда, кім үшін күш-жігерімді жұмсаймын» — деп еді. *Білге Тониқуқ баңа айды: «бу сү елт», — тіді. —* Білгіш Тониқуқ маған айтты: «Бұл әскерді жүргіз» — деді.

Тыныс белгісі

Ескерткіштерде сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бір-бірінен бөлетін бірақ белгі (қос нүкте) бар. Бұл белгі ешуақытта сөздің, не сөйлемнің басында кездеспейді, ол тыныс белгі түрінде сөздің, не сөйлемнің тек соңында жазылады. Бұған текстерден бір үзінді келтіре кетейік.

:М:1*У:ПД:1>Д:Д>Д:КТМ

ПД>Д:ПД>Д:Д>Д:КТМ:МТМ

:М:1*У:ПД:1>Д:Д>Д:КТМ

:М:1*У:ПД:1>Д:Д>Д:КТМ

МТМ:МТМ:МТМ:МТМ:МТМ

МТМ:МТМ:МТМ:МТМ:МТМ

Транслитерациясы:

ТӨРТ БУЛУН ҚОП ИАҒЫ еРМіС, СҮ СҮЛЕПЕН ТӨРТ БУ-
ЛУНДАҚЫ БУДУНЫҒ ҚОП алМыС, КОП БаЗ БАШЛЫҒЫҒ
ИҮКҮНТҮРМіС, ТІЗЛіГіГ СӨКҮРМіС ІЛГЕРҮ ҚАДЫРҚАН
ИЫШҚА ТеГі КерҮ Темір ҚаПыҒҚА ТеГі ҚОНТҮРМыС

Транскрипциясы:

Төрт булуң коп йағы ерміс, сү сүлепен, төрт булундақы бу-
дунығ коп алмыс, коп базкылмыс, башлығығ йүкүнтүрміс, тіз-
лігіг сөкүрміс. Ілгерү Қадырқан йышқа тегі, Темір қапығқа
тегі контурмыс.

Аудармасы:

Дүниенің төрт бұрышы көп жау еді, әскер жүргізіп, төрт
бұрыштағы халықты көп алды, бейбітшілік орнатты. Бастыны
жүгіндірді, тізеліні бүктірді. Алдағы Қадырқан қойнауына
дейін, кері Темір қақпаға дейін елді қондырды.

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША МАҒЛҰМАТ

XIX ғасырдың бас кезінен бастап, ұйғырлардың тарихы, мәдениеті, ұйғырлар туралы мәселе дүние жүзі ғалымдарының назарын өзіне аудара бастады. 1812 жылы Ю. Клапроттың «Ұйғыр тілі және жазуы», 1828 жылы Бичуриннің «Монғолдар туралы жазбалары» және 1841 жылы Мырза Али Қазембектің «Ұйғырлар туралы» зерттеулері жарық көрді. Ұйғырлар туралы мәселеге шетел ғалымдары да ерекше ден қоя бастады.

Шетел ғалымдарымен қатар ұйғырларды арнайы зерттеуге елеулі үлес қосқан — орыс ғалымдары. Бұған дәлел ретінде А. Н. Бернштамның мына сөзін еске түсіре кеткен жөн: «XIX ғасырдың аяғында ұйғыр тану мәселесінің ерекше кең өріс алуына айрықша жағдайлар жасалады. Орыс зерттеушілері Ч. Валиханов, Петровский және Клеменц Шығыс Түркістан ұйғырлардың ежелгі отаны екендігін дәлелдеп береді. Бұдан соң Шығыс Түркістанға ағылшын, француз, неміс, жапон, фин және италия экспедициялары бірінен соң бірі барып қайтты»¹.

Дәл сол кездегі Турфан ойпатынан табылып жатқан ұйғырлар жөніндегі аса құнды деректер көрнекті түрколог В. В. Радловтың назарынан да тыс қалмады. В. В. Радловтың басшылығымен 1888 жылы Ғылым Академиясының жанынан Турфандағы ұйғыр халқының тарихи ескерткіштерін жинап зерттеу жөнінде арнаулы комиссия құрылды. Бұл комиссияның құрамына: В. В. Радлов, К. Г. Зелеман В. П. Васильев, С. Ф. Ольденбург, А. А. Куник, В. Р. Розен және Д. А. Клеменцтер енді. Комиссия сан жағынан өзінің құрамының онша көп емес екендігіне қарамастан бірқатар жүйелі де нәтижелі жұмыстар жүргізді. Соның ішінде С. Ф. Ольденбургтың 1909—1910 және 1911—1915 жылдарда Шығыс Түркістанға барып қайтқан экс-

¹ Бернштам А. Н. Русская и советская уйгуристика. Известия АН КазССР, серия уйгуро-дунганской культуры. 1950, 78-бет.

педицияларын, С. Е. Маловтың ұйғырлар мен саларға, К. Г. Зелеманның Орталық Азияға, Г. И. Анучиннің Алтайға, Е. Д. Поливанов пен Н. И. Конрадтың Жапонияға ұйымдастырған экспедицияларын, сондай-ақ А. Н. Самойловичтің, Б. Я. Владимировтың, В. В. Бартольдтың Турфан ойпатына барып қайтқан сәтті сапарларын атап өткен жөн.

Шығыс Түркістанға жасалған орыс және шетел экспедициялары ұйғырлар туралы, ұйғыр тану ғылымы үшін өте құнды деректер мен материалдар жинады. Осылардың ішінде ерекше көңіл бөлерлік мәселелердің бірі — ұйғыр жазулары туралы деректер.

Тарихи деректерге қарағанда, соғдылар біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Орта Азияда жасаған халықтар ішіндегі ең мәдениетті халықтардың бірі болып есептелінеді. Соғды территорияларынан будды, манихей және христиан діндеріне байланысты көптеген әдеби мұралар, текстер табылған, санскрит, сирия тілдері арқылы соғды тілдеріне аударыла бастайды. Осындай мәдени байланыстар Азия мен Шығыс Түркістанды мекен еткен халықтарға өзінің игілікті әсерін тигізді. Сөйтіп, ұйғырлардың жаңа алфавитінің жасалуына ерекше жағдайлар жасалды. Соғды жазуының негізінде ұйғыр жазуы пайда болды.

Көрнекті тюркологтар Ю. Клапрот, Готье, В. Радлов, С. Е. Малов көне ұйғыр жазуын осы соғды жазуы негізінде пайда болған деп қарайды.

Чех елінің көрнекті ғалымы Ч. Лоукотка өзінің «Жазулардың дамуы» атты еңбегінде: «Түркілер үлкен соғды жазуынан ұйғыр жазуын жасады. Бертін келе бұл жазу жалпы түркілік болып қалыптасқан. Оны Түркістан мен Монғолия жеріндегі түркі тайпалары мен монғолдар кенінен қолданды. Түркі тайпалары ислам дінін қабылдаған кезден бастап, бұл жазу бірте-бірте жойыла бастады» деп жазды. Бұл — өте орынды айтылған пікір. Көне ұйғыр жазуындағы кездесетін таңбалардың көпшілігі соғды жазуымен дәлме-дәл келеді. Сөз басында бір түрлі болса, сөз ортасында екінші және сөз соңында үшінші түрлі болып жазылады.

Кезінде көне ұйғыр жазуын монғолдар мен маньчжурлар да өздерінің тілдік ерекшеліктеріне бейімдей отырып қабылдады.

Көне ұйғыр жазулары XI—XII ғасырларда араб жазуымен қатар пайдаланылды. Сөйтіп, көне ұйғыр жазуы Орта Азия мен Хорезмде XVI ғасырдың аяғына дейін қолданылса, сары ұйғырлар оны тіпті XIX ғасырдың бас кездеріне дейін пайдаланып келді.

Көне ұйғыр жазуымен жазылған түркі тілдерінде ортақ деректер өте көп. Олардың қатарына христиан, будды, манихей материалдары мен ұйғыр халқының өзіне тән әкімшілік, шаруашылық, заңға байланысты сан алуан ескерткіштері жатады.

Әйгілі оқымысты Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты дидактикалық еңбегінің бір түрі осы көне ұйғыр алфавитімен жазылған. Көне ұйғыр алфавитімен жазылған түркі тілдеріне ортақ басқа да көптеген мұралар бар.

Көне ұйғыр жазуымен жазылған деректер барша түркі тілдеріне ортақ, бірақ олардың қатысы мен ұқсас жақтары қазіргі түркі тілдерінде бірдей емес, әрқилы болып келеді. Мұндай ерекшеліктер жеке ру-тайпалардың бір-бірінен территория, әкімшілік тағы басқа жақтарынан бөлініп, өз алдына бөлек ұлт болып қалыптасуымен, олардың өзіндік даму ерекшеліктерімен байланысты.

Көне ұйғыр жазуымен жазылған ескі деректерге әр түрлі шолу, аударма, транскрипциялар жасауда В. В. Радлов, С. Е. Малов, А. Лекок, Ф. В. Мюллер, В. Банг, П. Пеллюсияқты бірқатар ғалымдар айрықша еңбектер сіңірді. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің фонетика, лексика және грамматика сияқты ерекшеліктерін зерттеуде А. Фон, Габен, Э. Р. Тенишев және А. М. Шербак сияқты ғалымдар зор үлес қосты.

Көне ұйғыр жазба нұсқаларының ұзақ жылдар бойы қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері, оқылу заңдылықтары бар. Ал осы аса құнды тарихи мұраның ерекшеліктері мен заңдылықтарын жете меңгеріп, толық игеру студенттер үшін халқымыздың тарихы мен тілін терең білуіне септігін тигізеді.

І ТАРАУ

ФОНЕТИКА

Ескі ұйғыр тілінде жазу жоғарыдан төмен қарай (вертикально) жазылады. Ұйғыр ескерткіштері тілінде не бәрі 23 таңба бар. Әрбір таңбаның өзіндік ерекшеліктері бар. Мұнда әрбір таңба сөз ішінде келетін орнына қарай үш түрлі жазылады: сөз басында бір түрлі болса, сөз ортасында екінші түрлі, сөз аяғында үшінші түрлі болып жазылады. Сөйтіп, ескі ұйғыр жазба нұсқалары тіліндегі 23 таңба 28 әріптің орнына қолданылады.

Ұйғыр алфавиті

Таңбалар			Әріптің мәні
сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында	
•	•	•	А а
•	•	•	Е е
•	•	•	Ы ы, І і,

Танбалар			Әріптік мәні
сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында	
А	а	а	О о, У у
Б	б	б	Ө ө, Ү ү
В	в	в	П п, Б б
Г	г	г	В в
Д	д	д	К к
Е	е	е	Ғ ғ
Ж	ж	ж	Х х
З	з	з	К к
И	и	и	Д л, Т т
Й	й	й	Ж ж
К	к	к	З з
Л	л	л	И и
М	м	м	Л л
Н	н	н	М м
О	о	о	Н н
П	п	п	Р р
Қ	қ	қ	С с
Р	р	р	Ш ш
С	с	с	Ң

Жоғарыдағы ұйғыр алфавиті өзінің жасалуы мен айтылуына қарай ең алдымен дауысты және дауыссыз дыбыстарға бөлінеді.

Дауысты дыбыстар

Ескерткіштегі бес танба сегіз дауысты дыбыстың орнына жұмсалады. Мұны төмендегі кестеден дәл байқауға болады.

Таңбалар			Әріптік мәні
Сөз басында	Сөз ортасында	Сөз соңында	
А	а	А а	Аа
Э	э	Э э	Э э, Ее
Ы	ы	Ы ы	Ы ы, Іі
О	о	О о	Оо, Уу
Ө	ө	Ө ө	Өө, Үү

Әрбір дауысты дыбыстың қолданылуында өзіндік срекшеліктері бар. Олар төмендегідей:

А дауысты дыбысы сөздің барлық шенінде жұмсалады.

Сөз басында:

анта — онда *аңды* — ашты
алды — алды *алқыс* — алғыс
алтун — алтын

Сөз ортасында:

қадын — *қатун* — қатын *йарым* — жарты
бай — бай *бағлығ* — баулы, бақшалы
қан — хан

Сөз соңында:

буқа — *бұқа* *мақа* — маған
қара — *қара* *йаңықа* — жаңаға
анта — онда

Е дауысты дыбысы да сөздің барлық буынында қолданыла береді.

Сөз басында:

ерті — еді *ер* — ер
ерігілігі — ерікті *есідун* — естіп
елігі — елу

Сөз ортасында:

кергек — керек *беклігі* — бектік
темүр — темір *мен* — мен

Сөз соңында:

білге — білгіш, дана *үзе* — үстіне
йеме — және *түркче* — түркіше
бірге — бірге

Ы әрпінің таңбасы қысқан езулік тіл арты **ы** және тіл алды **і** дауысты дыбыстарының орнына жұмсалады. Сөздің барлық шенінде келе береді.

Ы, і дыбыстары сөз басында

іңікте — ішінде *ікі* — екі
ілік — ілкі, алғашқы *ылық* — игілік

ы, і сөз ортасында:

тындыг — тіршілік

теңрім — тәңрім

іңір — ішер

ілк — ілкі — алғашқы

ы, і сөз соңында:

өкунті — өкінді

алты — алты

кірді — кірді

теңрі — тәңрі

болты — болды

О әрпінің таңбасы ашық сзулік тіл арты *о*, қысаң еріндік тіл алды *у* дауысты дыбыстардың орнына жұмсалады. Алғашқы *о* дауысты дыбысы тек бірінші буында, соңғы *у* дауысты дыбысы ескерткіштерде ешқандай орын талғамайды, сөздің барлық буынында жазыла береді.

о, у дыбыстары сөз басында:

уды — ізімен

огланы — ұлы

унч — бәлкі, мүмкін

узун — ұзын

ол — ол

у сөз соңында:

сайу — сайын

тақығу — тауық

босуну — босана

бу — бұ, бұл

йаңылу — жаңыла

Ө әрпінің таңбасы ашық еріндік тіл алды *ө*, қысаң еріндік тіл алды *у* дыбыстарының орнына жұмсалады. Ескерткіштерде *ө* дыбысы тек сөздің алғашқы, бірінші буынында ғана жазылады, ал *у* дауысты дыбысы сөздің барлық жерінде келе береді.

ө, ү сөз басында:

өдүн — отын

өтрү — соң

үлүк — үлес, бөлек

өз — өз

өлті — өлді

ө, ү сөз ортасында:

көңүл — көңіл, жүрек

сөз — сөз

йүзі — жүзі, беті

көркі — көркі

білүр — білер

ү сөз соңында:

өтрү — соң

кентү — өзін

сү — әскер

бүтүрү — бітіре

Үндестік заңы

Ескі ұйғыр ескерткіштерінде дауысты дыбыстардың жасалуы мен айтылуына байланысты ерте заманнан қалыптасқан заңдары бар. Қазіргі замандағы түркі тілдерінің көпшілігінде дауысты дыбыстар тіл және еріннің қатысы жағынан бір-бірімен өзара үндесіп айтылады.

а) дауыстылардың жуан және жіңішкелігіне қарай үндесуі. Ескерткіш тіліндегі қосымшалар үндестік заңы бойынша соңғы буынмен үндесіп, не жуан, не жіңішке болып жалғанады.

Жуан буынды сөздерде:

йағысыз — жаусыз, дұшпансыз

атлығ — атты

тағта — тауда

оғлым — ұлым

Жінішке буынды сөздерде:

көрүклүг — көрікті

үкүшке — көпке

теңрісі — тәңрі, тәңрісі

ікінгі — екінші

сөзлері — сөздері

б) Ерін үндестігі. Ескерткіштерде алғашқы буындағы ерін дауыстылар өзінен соңғы буындарға әсерін тигізіп үндеседі:

күчлүг — күшті

чоклығ — шоқты

өтүнүп — өтініп

өлүм — өлім

төртүнч — төртінші

Дауыссыз дыбыстар

Ескі ұйғыр жазба ескерткіштеріндегі 18 таңба төмендегідей дауыссыз дыбыстардың орнына жұмсалады:

Таңбалар			Әріптік мәні
сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында	
᠑	᠑	᠑	П, Б б
᠒	᠒	᠒	В в
᠓	᠓	᠓	Ғ ғ
᠔	᠔	᠔	К к
᠕	᠕	᠕	Х х
᠖	᠖	᠖	Қ қ, Г г
᠗	᠗	᠗	Т т
᠘	᠘	᠘	Д д
᠙	᠙	᠙	Ж
᠐	᠐	᠐	З з
᠑	᠑	᠑	И и
᠒	᠒	᠒	Л л
᠓	᠓	᠓	М м

Таңбалар			Әріптік мәні
Сөз басында	Сөз ортасында	Сөз соңында	
Н	Н	Н	Н н
Р	Р	Р	Р р
С	С	С	С с
Ш	Ш	Ш	Ш ш
Ч	Ч	Ч	Ч ч
	Н	Н	Н

Жоғарыда көрсетілген ескі ұйғыр жазуындағы дауыссыздар жасалу орындарына қарай төмендегідей бірнеше топқа бөлінеді:

1. Ерін дауыссыз дыбыстары: Б б, П п, М м
2. Тіс және ерін дыбыстары: В в.
3. Тіс дауыссыз дыбыстары: Т т, Д д, С с, З з.
4. Тіл алды дауыссыз дыбыстары: Ш ш, Ж ж, Н н, Л л, Р р, И и, Ч ч.

5. Тіл ортасы дауыссыз дыбыстары: Қ қ, Г г.

6. Тіл арты дауыссыз дыбыстары: К к, Ғ ғ, Х х, Н.

Әрбір топқа жататын дауыссыздардың қолдануына қарай өзіндік ерекшеліктері бар. Біз төменде сол дауыссыз дыбыстардың ерекшеліктеріне кідіріп өтеміз.

Ерін дауыссыз дыбыстары. *Б б, П п* үнсіз дыбыстары. Енисей-Орхон ескерткіштеріне карағанда, көне ұйғыр ескерткіштерінің кейбір графикалық ерекшеліктері бар. Мұнда ұян *б* және қатаң *п* ерін дауыссыз дыбыстары бір таңба арқылы беріледі. Ұян *б* дыбысы сөздің барлық шенінде келе береді, ал қатаң *п* тек сөз ортасында және сөз соңында жазылады.

Сөз басында:

бітіг — хат, жазу *бу* — *буу* — бұл
бар — бар *бічин* — мешін
бегім — менің бегім

Сөз ортасында:

абам — егер *тобуқ* — тобық
ебе — үйге *қабан* — қабан

Сөз соңында:

барып — барып *аңлай* — аңдап (аңлап)
қорқуп — қорқып *түсуп* — түсіп
біліп — біліп

М — мұрын жолды, сонор дыбыс. Орын талғамайды. Сөздің басында ортасында және соңында жазыла береді.

Сөз басында:

<i>Мунтада</i> — мұнда, осында	<i>меңу</i> — мәңгі
<i>муң</i> — мұң	<i>Мсиқа</i> — кісі аты
<i>мен</i> — мен	

Сөз ортасында:

<i>емті</i> — енді	<i>түмен</i> — он мың (түмен)
<i>йеме</i> — және	<i>тамқа</i> — таңба
<i>темүр</i> — темір	

Сөз соңында:

<i>бітідім</i> — жаздым	<i>арам</i> — арам (ай аты)
<i>кім</i> — кім	<i>өзүм</i> — өзім
<i>теңрім</i> — менің тәңрім	

2. Тіс және ерін дауыссыздары

Көне ұйғыр жазуында *ә* әрпі үнсіз ұян, тіс пен ерін дыбысының көпе ұйғыр сөздері мен басқа тілдерден енген сөздерде кездеседі. Сөз басында өте сирек қолданылады. Сөз ортасында және сөз соңында жиі жазылады.

Сөз басында:

әрішті — періште
әсір — алмаз
вусанті — тасыну, сиыну

Сөз ортасында:

<i>сувсамаз</i> — шөлдемес	<i>севінч</i> — сүйікті
<i>савығ</i> — сөзді	<i>тавар</i> — товар

Сөз соңында:

сев — сүй
сув — су
ев — үй

3. Тіс дауыссыз дыбыстары

Т, т — үнсіз қатаң, тіс дыбысы. Орын талғамайды. Сөздің барлық шенінде кездеседі:

Сөз басында:

<i>тіп</i> — деп	<i>таш</i> — тас
<i>теңрі</i> — тәңрі	<i>тегі</i> — дейін, шейін
<i>тұрлук</i> — түрлі, әртүрлі	

Сөз ортасында:

<i>өтүкті</i> — өтінді	<i>йықты</i> — жықты
<i>йақылтымыз</i> — жаңылдық	<i>урты</i> — ұрды
<i>өтру</i> — соң	

Сөз соңында:

<i>Кут</i> — құт	<i>оқат</i> — оқыт
<i>от</i> — от	<i>айт</i> — айт
<i>йарыт</i> — жарат	

Д, д — үнсіз ұян, тіс дыбысы. Орын талғамайды. Сөздің басында, ортасында және соңында жазылады.

Сөз басында:

дінтар — діншіл, дінді қолдаушы
дүрлүк — түрлі
дүңкі — түңгі

Сөз ортасында:

едәу — игі, тәуір *ерді, ерті* — еді.
удуқ — қасиет (ұйық) *өтүнді, өтүңті* — өтінді
адағлығ — аяқты

Сөз соңында:

кед — ки (киін)
Меркід — кісі аты
ыд — ыт — жібер

Сс — үнсіз қатаң, тіс дыбысы. Орын талғамайды. Сөздің басында, ортасында, соңында жазылады.

Сөз басында:

сақын — ойлан *сав* — сөз саптау
сен — сен *севінчліг* — сүйікті
сөз — сөз

Сөз ортасында:

Мсиқа — кісі аты *ексүг* — кемшілік, жетпестік (жетім)
кісі — кісі *Иүсүн* — Жүсіп
ерсер — етсе

Сөз соңында:

ыдыс — жіберген, лақтырған *Хиродис* — кісі аты
біс — бес *улыс* — ұлыс
барс — барыс

Ескере кететін бір мәселе — көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінде *с* дыбысы мен *ш* дыбыстары бірінің орнына бірі қолданылады.

Зз — үнсіз ұяң, тіс дыбысы. Сөздің барлық шенінде жазыла бермейді. Тек сөздің ортасында және соңында жазылады.

Сөз ортасында:

өзге — өзге, басқа *сізлер* — сіздер
сезік — сезім, сезік *үзе* — үстіне
көзі — оның көзі

Сөз соңында:

өз — өз *кіртүңүз* — кірдініз
сіз — сіз *йалунуз* — жалғыз
көз — көз

4. Тіл алды дыбыстары

Шш — қатаң спирант дыбыс. Ескерткіштер тілінде орын талғамайды. Сөздің басында, ортасында және соңында жазылады.

Сөз басында:

шерік — шерік *шануқ* — шетел елі
Шанур — кісі аты *шариат* — шарифат
Шейбани — кісі аты

Сөз ортасында:

нышан — белгі, нысана *ишит* — есіт
кіші — кісі *башла* — баста

Сөз соңында:

бош — бос

баш — бас

өргенmiş — үйренген *турмуш* — тұрған

таш — тас

Нн — мұрын жолды сонор дыбыс. Орын талғамайды. Сөздің басында, ортасында және соңында жазылады.

Сөз басында:

нышан — нысана, белгі *негү* — неге

ном — қасиетті кітап, заң *нече* — неше, қанша

Сөз ортасында:

дінтар — діншіл

өкінді — өкінді

ынша — сонша

мунча — мұнша, осынша

ынанч — сенім, нану

Сөз соңында:

кедін — кейін *қалын* — қалын

қан — қан *күн* — күн

атын — атын

Лл — ауыз жолды сонор дыбыс. Сөз басында сирек қолданылады, бірақ сөз ортасында және сөз соңында өте жиі жазылады.

Сөз басында:

лачын — лашын

Сөз ортасында:

ілік — ілкі

білу — біле

алғай — алғай

оғлы — ұлы, оғлы

улуғ, улық — үлкен

Сөз соңында:

оғул — ұл, оғыл *йыл* — жыл

ол — ол *көл* — көл

ал — ал

Рр — ауыз жолды сонор дыбыс. Сөз басында кездеспейді. Сөздің ортасында және соңында жазылады.

Сөз ортасында:

кірді — бағынды

ара — ара

теңрі — тәңрі

қары — қары (кәрі)

келүрмүш — келтірген

Сөз соңында:

ерсер — ерсе *білгүр* — білгір

бір — бір *йір* — жер

олар — олар

Йй — ауыз жолды сонор дыбыс. Орын талғамайды. Сөздің басында, ортасында және соңында жазылады.

Сөз басында:

йарлуқ — жарлық

йумчақ — жұмсақ

йеме — жөне, тағы

йаруқ — жарық

йем — жем

Сөз ортасында:

<i>айыду</i> — айта	<i>сайу</i> — сайын
<i>бойун</i> — мойын	<i>қыйын</i> — қиын
<i>тйүр</i> — дер, айтар	

Сөз соңында:

<i>алғай</i> — алғай
<i>ай</i> — ай
<i>болғай</i> — болғай

Чч — қатаң аффрикаттық дыбыс. Орын талғамайды. Сөздің басында, ортасында және соңында жазылады.

Сөз басында:

<i>чақ</i> — түзу, шақ	<i>Чоғ</i> — шок
<i>чечек</i> — шешек	<i>чумле</i> — бәрі, бүкіл
<i>Чам</i> — жедел	

Сөз ортасында:

<i>Елші</i> — елші	<i>ынча</i> — сонша
<i>үчүн</i> — үшін	<i>отачы</i> — дәрігер, емші
<i>емші</i> — емші	

Сөз соңында:

<i>йалавач</i> — елші	<i>унч</i> — мүмкіндік
<i>күч</i> — күш	<i>йүкүнч</i> — жүгіну
<i>могоч</i> — шетел елі	

5. Тіл ортасы дауыссыз дыбыстары

К к — үнсіз қатаң, **Г г** — ұяң тіл ортасы дауыссыз дыбыстары. Алдыңғысы сөздің барлық шенінде жазыла береді. Соңғысы тек сөздің ортасында және соңында жазылады.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде қатаң **к** және ұяң **г** дыбыстары бір таңба түрінде беріледі, сөз ортасында және сөз соңында бірінің орнына бірі жұмсала береді.

Сөз басында:

<i>көңүл</i> — көңіл	<i>көрүр</i> — көрер
<i>көз</i> — көз	<i>кісі, кіші</i> — кісі
<i>күн</i> — күн	

Сөз ортасында:

<i>ікі</i> — екі	<i>кергек</i> — керек
<i>беклер</i> — бектер	<i>көркі</i> — көркі
<i>ікігү</i> — екеуі	

Сөз соңында:

<i>үзік</i> — үзік	<i>сүңгү, сүңүк</i> — сүйек
<i>түрлүк, түрлүг</i> — түрлі	<i>біліг, білік</i> — білік
<i>кічіг, кічік</i> — кіші	

6. Тіл арты дауыссыздары

Қ қ — үнсіз қатаң тіл арты дауыссыз дыбысы, орын талғамайды, сөздің барлық жерінде жазыла береді.

Сөз басында:

<i>қутлуғ</i> — құтты	<i>қон</i> — кон
<i>қара</i> — кара	<i>қылмыш</i> — қылған
<i>қар</i> — қар	

Сөз ортасында:

йарылқады — жарылқады *тамқа* — таңба
буқа — бұқа *алқыс* — алғыс
бурқан — буддылық

Сөз соңында:

йоқ — жоқ *арық* — арық
борлуқ — үзімдік *йонлақ* — өтімді, тиімді
тануқ — куә

Ғ ғ — үнсіз, ұяң тіл арты дауыссыз дыбысы. Сөз басында жазылмайды, тек сөздің ортасында және соңында жазылады.

Сөз ортасында:

йығлады — жылады *қылғу* — қылғай
оғлы — ұлы *йығды* — жиды

Сөз соңында:

тағ — тау *бағ* — бау
тапығ — табыс *азығ* (тіс) — азу тіс
арығ — таза

Көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінде қатаң *қ* мен *ұяң ғ* дыбыстары сөз ортасында және сөз соңында бірінің орнына бірі жазыла береді. Бұл — тарихи ерекшелік.

ң — үнді мұрын жолды сонор дыбыс. Сөз басында кездеспейді. Тек сөздің ортасында және сөздің соңында жазылады.

Сөз ортасында:

саңа — саған *теңрі* — тәңрі
маңа — маған *йаңжур* — жанбыр
йаңылу — жанылу

Сөз соңында:

соң — соң
ең — ен
таң — таң

Ассимиляция. Ескі ұйғыр ескерткіштерінде де қатар келген дыбыстардың бірі — екіншісіне ықпал етіп, өзара үндеседі. Сөйтіп, қатар келген дыбыстардың бірінің екіншісіне ықпал ету бағытына қарай олар ілгерінді және кейінді ықпал (ассимиляция) болып бөлінеді.

а) Ілгерінді ықпал:

кішілер — кісілер *йылқа* — жылға
екінті — екінші *қатунлы* — қатынды

б) Кейінді ықпал:

Бүкүн — бүгін

Сонор *р, л, м, н* дыбыстарының қатаң түрі жоқ, сондықтан оларға қосылатын қосымшалар қатаңнан да, ұяңнан да бастала береді:

көртү — көрді *ынантымыз* — біз сендік
ерсер — болса *білтіміз* — біз білдік

Буын. Ескі ұйғыр жазба нұсқаларында буынның барлық түрі де кездеседі.

а) Ашык буын:

бу — *бү*, *бұл* *не-ге* — *неге*
і — *екі* — *екі* *ісі* — *ісі*

б) Тұйык буын:

ач — *аш*
оз — *оз*
ит — *ит*

в) Бітеу буын:

барсын — *барсын* *қут* — *құт*
йаш — *жас* *муң* — *мұң*

II ТАРАУ

ЛЕКСИКА

Белгілі бір тілдегі сөздердің барлығы — сол тілдің сөздік құрамы немесе лексикасын құрайды. Қазіргі кездегі көптеген тілдердің әрқайсысының талай замандар бойына қалыптасқан сөз байлығы — лексикасы бар. Мұндай лексика көне ұйғыр тіліне де қатысты. Ұйғыр жазба нұсқалары тілінің де өткен дәуірлер ішінде қалыптасқан өзіндік бай лексикасы бар. Оның қалыптасуы, байып дамуы сол тілді қолданушы ұйғыр тайпаларының өткен өмірімен тығыз байланысты.

Лексиканың ең басты зерттеу объектісі — сөз. Қысқаша айтқанда, лексика сөзді, сөз мағынасының шығу төркінін, қарым-қатынас жасаудағы аясы, тілдегі қолданылған стильдік жақтары мен қызметін жан-жақты қарастырады.

Тілдегі сөздер белгілі бір мағынада қолданылады, мағынасыз сөз атауы болмайды. Әдетте сөздің мағыналық жақтарын семасиология қарастырады.

Сөз және оның мағыналары

Адам баласы өз пікірін сөздер арқылы жеткізеді. Табиғат пен қоғам өміріндегі құбылыстардың бәрі де тілдегі сөздер арқылы аталады. Сондықтан тілдегі сан алуан сөздер сол халықтың басынан өткізген өмірі мен тарихының айғағы.

Ескерткіштердегі сөздер өздерінің мағынасы жағынан бірібірінен өзгеше, әр түрлі.

Текстердегі *оғул* — ұл, *баш* — бас, *темүр* — темір, *тағ* — тау, *йонт* — жылқы, *екін* — егін, *бағ* — бау сияқты сөздер адам және әр түрлі ұғымдардың аттарын білдіреді.

Ағыр — ауыр, *йаңы* — жаңа, *қара* — қара, *кіші* — кіші, *улуғ* — ұлы, үлкен, *көк* — көк, *қызыл* — қызыл сияқты сөздер түрлі ұғымдардың белгі, сыр-сипатын көрсетеді.

Бір — бір, *ікі* — екі, *үч* — үш, *йіті* — жеті, *секіз* — сегіз, *отыз* — отыз, *тоқузунчы* — тоғызыншы, *төртінч* — төртінші сияқ-

ты сөздер заттардың санын, сан ретін білдіреді. Сондай-ақ текстердегі *біті* — жаз, *көр* — көр, *кел* — кел, *тоғ* — туу, *йоры* — жүр, *сөк* — сөгу сияқты сөздер қимыл-әрекетті, амалды көрсетіп тұр.

Ескерткіштердегі *емді*, *емгі* — енді, *тақы* — тағы, *йана* — және, *соң* — соң, *кідін* — кейін, *бурун* — бұрын сияқты сөздер негізгі сөздермен бірге келіп, олардың қарым-қатынасын анықтайды. Жоғарыда көрсетілген сөздер өздерінің мағына жақтарынан негізгі және көмекші сөздер болып бөлінеді.

Ескерткіш тілінде кездесетін сөздер қазіргі кездегі тілдердегідей тура, ауыспалы, нақты, абстракті мағыналарда да кездеседі.

Лексиканың ең негізгі қарастыратыны — шындық өмірдегі түрлі құбылыстардың аттары болатын сөз және сөз топтары. Сөйтіп, қай тілдің сөз байлығын алып қарасақта, солардың ішінен көзге түсетіні осы сөздер.

Сөздердің мағыналық түрлеріне қарай бөлінуі

Тілдегі сөздердің мағыналық жақтарынан дамуында өзіне сәйкес ерекшеліктері, заңдары болады. Біз олардың барлығына толық тоқтап жатпай-ақ, кейбіреулеріне кідіріп өтуді орынды көрдік.

Омонимдер. Ескерткіш тілінде омонимдер жиі кездеседі. Олар төмендегідей:

бағ — бау, *бағ* — ру, тайпа
бар — бар, *бар* — бару
ет — ет, *ет* — ету
баш — бас, *баш* — аяқты бас
от — от, *от* — отты жер
жел — жел, *жел* — желу
йүз — жүз, *жүз* — бет
өт — өт, *өт* — өту т. б.

Омонимдер өздерінің құрылысы жағынан көп мағыналы сөздерге жақын тұрады. Осыған орай кейде оларды бір-бірінен айыру қиын. Бірақ оларды қиналмай-ақ ажыратуға болады. Сөздегі мағыналар арасында семантикалық (мағыналық) байланыс болса, ондай сөздер көп мағыналы сөздер түрінде қаралады. Егер олардың арасында байланыс болмай, әрқайсысы жеке мағынаға ие болса, ондай сөздер омоним түрінде қаралады.

Синонимдер. Ескерткіштер тілінде дыбысталуы әр түрлі, мағыналары біріне-бірі жақын синонимдер де кездеседі. Тілде синонимдердің көп болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, орамды екендігін көрсететін белгілердің бірі.

Көңіл — йүрек. *йем* — аш
еб — барқ *бүгү* — алп
чаб — сөз *амрақ* — еш (дос)
күн — йашук *қадғу* — бун
ағыт — бошат т. б.

Сөздердің мағыналық жақтары дамып, олардың қосымша жаңа мағынаға ие болуы тілде синонимдердің жасалуына ықпал етеді.

Антонимдер. Текстерде мағыналары бір-біріне қарама-қарсы келетін антонимдер де кездеседі. Олар төмендегідей:

Аз — көп	ұлуғ — кішіг
ақ — қара	Баш — адағ
күн — түн	қатығ — йумчак
қыш — йаз	

Жоғарыдағыдай сөздердің бәрі бірдей әруақыт өзара синонимдес бола бермейді. Тексте кездесетін *тон, көгершін, қоңыз* сияқты сөздердің қарсы мәндес келетін түрлері жоқ.

Антоним болатын сөздердің көпшілігі сын есімдер. Өйткені, олар көбінесе сапалық, болмаса сапалық белгісі бар сөздер, өзара бір-бірімен антоним болып келе алады. Тілде антонимдердің стильдік қызметі ерекше күшті болады.

Көне ұйғыр ескерткіштері тілінің лексикасының құрамы

Тілдегі сөздер сол тілдің лексикасын қамтиды. Тілдің сөздік құрамы неғұрлым бай, әр тарапты болса, тіл де солғұрлым бай болады.

Көне ұйғыр тілінің лексикасы негізгі екі бөлімнен тұрады:

1. Түркі тілдеріне ортақ сөздер.
2. Басқа тілден енген сөздер.

Түркі тілдеріне ортақ сөздер

Ескерткіш тілінде кездесетін сөздердің көпшілігі — түркі тілдеріне ортақ сөздер. Ескерткіштер жазылғалы бірталай уақыт өтті. Сол дәуірлер ішінде көне ұйғыр тілінің лексикалық құрамы өзгеріп, дамыды. Солай бола тұрса да оның құрамындағы көптеген сөздер біздің дәуірге дейін келіп жетті. Оларды мағыналық жақтарынан төмендегідей топқа бөлуге болады

1. Адамға байланысты сөздер:

ата, ада — ата	баш — бас
ақа — аға (ақа) — үлкен туыс	адағ — аяқ
іні — іні	көз — көз
күдегү — күйеуі	көңул — жүрек
оғул — ұл	йүз — жүз

2. Табиғат құбылыстарына байланысты сөздер:

йағач — ағаш	қар — қар
йер — жер	сув — су
тағ — тау	

3. Қоғамдық өмірге байланысты сөздер:

бег — бек	іді — қожа
қан — қан	тарқан — шен
тігін — тегін	халық — халық

4. Мал және айуандарға байланысты сөздер:

<i>ат</i> — ат	<i>ит</i> — ит
<i>айығ</i> — аяу	<i>арслан</i> — арыстан
<i>буқа</i> — бұқа	<i>бөрі</i> — бөрі
<i>йонт</i> — жылқы	<i>ірбіз</i> — жолбарыс
<i>барыс</i> — барыс	

5. Егіншілікке байланысты сөздер:

<i>екін</i> — егін	<i>күнчит</i> — күнжі
<i>еңіз</i> — жырылған жер	<i>уруғ</i> — тамыр
<i>бағ</i> — бау, бакша	<i>тарығ</i> — астық (тары)
<i>борлық</i> — үзімдік	

6. Заттардың сапа-сырын білдіретін сөздер:

<i>ағыр</i> — ауыр	<i>кішіг</i> — кішкене
<i>йаңы</i> — жана	<i>улуғ</i> — ұлық, үлкен
<i>қара</i> — қара	

7. Есімдіктер:

<i>Мен</i> — мен	<i>мунча</i> — мұнша
<i>сен</i> — сен	<i>барча</i> — барша
<i>ол</i> — ол	<i>бу</i> — бұ, бұл
<i>біз</i> — біз	<i>өзүм</i> — өзім
<i>олар</i> — олар	

8. Заттың санын және сан ретін білдіретін сөздер:

<i>бір</i> — бір	<i>йіті</i> , <i>йеті</i> — жеті
<i>ікі</i> , <i>екі</i> — екі	<i>секіз</i> — сегіз
<i>үч</i> — үш	<i>отуз</i> — отыз

9. Әрекет пен қимылды көрсететін сөздер:

<i>адырыл</i> — айрыл	<i>тіп</i> — деп, айтып
<i>кед</i> — ки	<i>тегдүкте</i> — тигенде
<i>қылмыш</i> — қылған	<i>север</i> — сүйер
<i>болты</i> — болды	<i>тезер</i> — қашар
<i>бігіділер</i> — жазды	<i>оқытдылар</i> — оқытты
<i>қиғыр</i> — айғайла	

10. Көне ұйғыр жазба нұсқалары тілінде жоғарыда көрсетілген сөздерден басқа төмендегідей сөздер де кездеседі.

<i>емті</i> — енді	<i>кідін</i> — кейін
<i>тақы</i> — тағы	<i>соң</i> — соң
<i>йана</i> — және	<i>бурун</i> — бұрын т. б.

Ескерткіштердегі басқа тілден енген сөздер

Ұйғыр жазба ескерткіштері тілінің лексикасында шығу төркіні жағынан басқа тілден енген сөздер бар. Өйткені, сөздік құрамында басқа тілдерден сөз енгеген таза тіл жоқ. Әр түрлі тілде сөйлейтін халықтар өзара бірімен-бірі қарым-қатынаста болады, соның нәтижесінде бір тілден екінші тілге сөз ауысу процесі болады.

Мұндай жайттарды біз көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінен де кездестіреміз. Ұйғыр тіліне енген сөздер сол дәуірдегі

ұйғыр тілінің дыбыстық заңдары мен ерекшеліктеріне бағынды. Ескерткіштегі фактілерге қарағанда, төмендегідей тілдерден сөз енген.

Соғды тілінен:

Езруа, зуван, біті, кед.

Үнді тілінен:

адам, сарт.

Грек тілінен:

ном.

Табғаш тілінен:

мін, қуа, тайчы, сеңун, саң, со, суй, тсаң, сы, чаң.

Монғол тілінен:

булуң, ем, белге, бічі, бора, ірбіс, чағ, орду

т. б. сөздер.

Ескерткіштер тілінде жоғарыда көрсетілген тілдерден баска араб-парсы тілдерінен енген сөздер де байқалады.

Араб тілінен енген сөздер. Тарихи деректерден белгілі жалпы түркі тілдеріне араб сөздері VII—VIII ғасырлардан бастап ақ ене бастайды. Ескерткіштерде: *аср, дін, лекан, мехнат, намаз, Мысыр* т. б. сөздер бар.

Парсы тілінен енген сөздер. Ұйғыр ескерткіштерінде парсы тілдерінен де ауысқан сөздер бар. Мұндай сөздер түркі тілдеріне негізінде көрші тәжік тілі арқылы ауысты. Олар: *йад, йан, діндар, фаришта, нышан, үнер, шатраныш* т. б.

Ескерткіштер тіліне енген шетелдік сөздердің көпшілігі сол өздерінің алғашқы мағыналарын сақтап, семантикалық жақтарынан көп өзгеріске ұшырамаған.

III ТАРАУ

МОРФОЛОГИЯ

Сөз тұлғасы

Ескі ұйғыр ескерткіштері тілінің де ерте кездерде қалыптасқан, жүйелі морфологиялық құрылысы болған. Будды, манихей, ұйғыр халқының әкімшілік, шаруашылық өміріне байланысты кездесетін ескерткіштер тілінде қазіргі заманғы түркі тілдерінде кездесетін грамматикалық формалардың бәрі де түгел кездеседі.

Ескі ұйғыр жазу ескерткіштері тіліндегі сөздер өзінің құрамына қарай төмендегідей үш топқа бөлінеді:

1. Түбір сөздер. Ескерткіштерде бөліп, жаруға келмейтін жалаң түбірлерден құралған түбір сөздер де кездеседі. Олардың түрлері төмендегідей:

а) Тек жалғыз дауыстыдан құралған түбір. Мұндай сөздер текстерде онша көп емес.

ы — бұта, өсімдік

б) *С—У** (Дауыссыз және дауыстыдан құралған түбір):

<i>бу</i> — бұ, бұл	<i>кү</i> — данқ
<i>лу</i> — ұлу	<i>тү</i> — түк (шаш)
<i>не</i> — не	<i>со</i> — шынжыр

в) *У—С* (Дауысты және дауыссыздан құралған түбір):

<i>ад</i> — ат)	ат, данқ	<i>ит</i> — ит
<i>аз</i> — аз		<i>от</i> — от
<i>ай</i> — ай		<i>ол</i> — ол
<i>ал</i> — ал		<i>өз</i> — шеше
<i>өб</i> — үй		<i>өд</i> — уақыт
<i>ер</i> — ер		<i>уд</i> — бұқа
<i>ем</i> — ем		<i>уз</i> — шебер
<i>ід</i> — есеп.		<i>үч</i> — үш
<i>іг</i> — ауру		<i>үн</i> — үн т. б.
<i>іч</i> — іш		

в) *С—У—С* (дауыссыз, дауысты және дауыссыздан құралған)

<i>бағ</i> — байлам, байлау	<i>муң</i> — мұң, қайғы
<i>баш</i> — бас	<i>қой</i> — қой
<i>бай</i> — бай	<i>қуш</i> — құс
<i>бар</i> — бар	<i>сәб</i> — сөз
<i>бег</i> — бек	<i>сан</i> — сан
<i>біл</i> — біл	<i>суө</i> — су
<i>бір</i> — бір	<i>тағ</i> — тау
<i>бош</i> — бос	<i>таң</i> — таң
<i>бөз</i> — бөз	<i>тіл</i> — тіл
<i>кім</i> — кім	<i>йағ</i> — май
<i>күч</i> — күч	<i>йаз</i> — жаз
<i>мен</i> — мен	<i>йүк</i> — жүк

г) *С—У—С—С* (дауыссыз, дауысты, дауыссыз және дауыссыз):

<i>барс</i> — барыс	<i>йұрт</i> — жұрт
<i>барқ</i> — үй	<i>йонт</i> — жылқы
<i>берк</i> — берік	

Екі буынды түбірлер ашық, тұйық және бітеу буындардан құралады.

1) *У—С—У* (дауысты, дауыссыз және дауыстыдан құралған):

<i>ағы</i> — казына	<i>ікі</i> — екі
<i>апа</i> — апа	<i>іні</i> — іні
<i>ата</i> — ата	

* Бұдан былайғы жерде *У* дауысты, *С* дауыссыз дыбыс түрінде оқылсын.

2) У—С—У—С (Дауысты, дауыссыз, дауысты және дауыссыз):

<i>адағ</i> — аяқ	<i>ешід</i> — есіт
<i>ачығ</i> — ашы	<i>ынан</i> — сен
<i>ағыр</i> — ауыр	<i>өкүн</i> — өкін

3) У—С—С—У (Дауысты, дауыссыз, дауыссыз және дауысты):

<i>алқу</i> — бөрі	<i>орду</i> — сарай
<i>алты</i> — алты	<i>орта</i> — орта
<i>арта</i> — арта	<i>утлы</i> — сыйлық

Текстерде У—С—С—У—С; У—С—У—С; С—У—С—С—С—У; С—У—С—У—С; У—С—С—С—У және тағы басқа түрлері кездеседі:

<i>баға</i> — бақа	<i>ішле</i> — істе
<i>балық</i> — қала	<i>сілк</i> — сілік
<i>чечек</i> — шешек	<i>бедіз</i> — ою
<i>бічін</i> — мешін	<i>қатун</i> — қатын
<i>йаруқ</i> — жарық	<i>арслан</i> — арыстан
<i>сығта</i> — жыла, сықтау	<i>ердем</i> — батырлық

2. Туынды сөздер. Ескі ұйғыр ескерткіштеріндегі сөздер тек жалаң түбірден ғана құралмайды. Олар қазіргі тілдердегідей жұрнақтар жалғану арқылы да жасалады.

<i>етікчі</i> — қарыздар	<i>білігсіз</i> — біліксіз
<i>йолчы</i> — жолшы	<i>бөлүг</i> — бөлік
<i>күчлүг</i> — күшті	<i>батсық</i> — батыс
<i>қорқыныш</i> — қорқыныш	

3. Күрделі сөздер. Күрделі сөздер қатарына, көбінесе, кісі аттары мен жер-су және кейбір сөз тіркестері жатады:

Бег Буқа — Бекбуқа (кісі аты)
Иал Тұрған — Иалтурған (кісі аты)
Іл Темір — Елтемір (кісі аты)
Орқун йір — Орхон жер
бү күн — бүгін

Зат есім

Зат есімдер заттың, нәрсенің, құбылыстардың аттарын білдіреді. Зат есімдер семантика-мағыналық жағынан екіге (нақтылы және абстракті) бөлінеді. Көзге көрініп, денеге сезілетін зат атаулары нақтылы есімдерге жатады:

<i>оғул</i> — ұл	<i>уд</i> — сиыр
<i>кіші</i> — кісі	<i>лашын</i> — лашын
<i>йонт</i> — жылқы	<i>қуш</i> — құс

Абстракті зат есімдер негізінде адамның ойлау қабілеті арқылы танылады. Олар көзге көрінбейді, тек заттық ұғымды білдіреді.

<i>тапығ</i> — қызмет, жұмыс	<i>тынлық</i> — тіршілік
<i>біліг</i> — білік	<i>берім</i> — берім, қарыз

Зат есімдер өзінің морфологиялық жағынан септеледі, тәуелденеді, көптеледі, кейде жіктеледі. Құрамы жағынан пегізгі, туынды түбір болып бөлінеді. Буын құрамына қарай бір, екі, және үш буынды болып келеді. Бірақ төрт және одан да көп буынды болып келуі ескерткіштерде сирек.

Көптік жалғау

Көптік жалғау — түркі тілдерінің бәріне де тән категория. Ескерткіштерде қазіргі ұйғыр және өзбек, татар тілдеріндегідей етістік түбіріне көптік жалғауы жалғана береді.

бартылар — барды *тұтдылар* — тұтты, ұстады

оқутдылар — оқытты *бітіділер* — жазды

Ескерткіш тілінде де көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік мағынаны білдіретін сөздер кездеседі. Олардың қатарына кейбір жинақты ұғымды сөздер, лексикалық мағынасының өзінде көптік мәні бар сөздер жатады, зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін *үкүш*, *көп* сияқты сөздер айтылғанда оларға көптік жалғауы жалғанбайды.

Текстерде кездесетін қос сөздерге де көптік жалғауы жалғанбайды.

Ескерткіштерде көптік форма *-лар*, *-лер* аффикстері арқылы беріледі.

Жуан буынды сөздерде *-лар* түрінде келеді.

тынлығлар — тіршіліктер *орынлар* — орындар

йоллар — жолдар *дінтарлар* — діндарлар

Жінішке буынды сөздерде *-лер* түрінде келеді:

теңрілер — тәңрілер

йеклер — жындар

Тәуелдік жалғау

Көне ұйғыр жазба нұсқалары тілінде де тәуелдік жалғаулар үш жаққа, жекеше және көпше болып бөлінеді.

Ескерткіштерде кездесетін тәуелдік жалғаулар төмендегідей:

жақ	жекеше	көпше
I жақ	-м, -ым, -ім, -ум, -үм	-мыз, -міз, -ымымыз, -іміз
II жақ	-н, -ың, -ің, -уң, -үң	-ңыз, -ңіз, -ыңыз, -іңіз
III жақ	-ы, -і	-лары, -лері

жақ	жекеше	көпше
I жақ	<i>теңрім</i> — тәңрім <i>ақам</i> — ағам <i>інім</i> — інім <i>ұрығым</i> — ұрығым <i>тоғушым</i> — туысым	<i>теңріміз</i> — тәңріміз <i>ақамыз</i> — ағамыз <i>ініміз</i> — ініміз <i>білігіміз</i> — білігіміз <i>күчүміз</i> — күшіміз
II жақ	<i>евің</i> — үйің	<i>улусыңыз</i> — облысыңыз

йерің — жерің
сабың — сөзің

йарлығыңыз — жарлығыңыз

III жақ

басы — басы
сачы — шашы
улуғы — ұлысы
кішісі — кішісі

атлары — аттары
адақтары — аяқтары
бойунлары — мойындары
едәулері — жақсылары

Тәуелді жалғаулы сөз орауақыт ілік жалғаулы сөзбен байланысты айтылады.

Септік жалғаулар

Зат есімдер сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысты айтылады. Олар әдетте септік жалғаулары арқылы келеді. Көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінде төмендегідей септіктер кездеседі.

1. Атау	5. Жатыс
2. Ілік	6. Шығыс
3. Барыс	7. Көмектес
4. Табыс	

Атау Атау тұлғада тұрған сөздің ешбір жалғауы болмайды. Ол басқа септік жалғауларының жалғануына негіз болып есептеледі. Атау тұлғадағы сөздер түбір, туынды, біріккен, қос сөздер түрінде және тәуелдік жалғау түрінде келеді.

Ол бег тіріліп келті — Ол бек жиналып келді.

Тоғмақ болмасар, қарымақ, өлмек болмаз — Туу болмаса, қартаймақ, өлмек те болмас.

Ілік септік. Ілік септікте тұрған сөз заттың, қимылдың, не белгінің белгілі біреуге тән екендігін көрсетіп, *-ың, -ің, -ның, -нің* (нұң, нүң) аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

<i>Темірнүң</i> — темірдің	<i>бегнің</i> — бектің
<i>бөрінің</i> — бөрінің	<i>йернің</i> — жердің
<i>Оғлының</i> — ұлының	<i>сабының</i> — сөздің

Ілік септікте тұрған сөздер ешуақытта жекке айтылмайды. Олар үнемі тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесте келеді. *Үчүн-чі ең кішігі* — оғлының аты — Мағастава ерті — Екінші, ең кіші ұлының аты — Мағастава еді.

Текстерде ілік жалғаулы сөз ашық түрде де, жасырын түрде де келеді. Ілікте тұрған сөз сөйлем ішінде, негізінде, анықтауыш мүше қызметін атқарады.

Барыс септік. Барыс септік белгілі істің, қимылдың алған бағытын көрсетіп, төмендегідей аффикстер арқылы жасалады:

а) *-қа, -ке:*

<i>йылқықа</i> — жылқыға	<i>іске</i> — іске
<i>тынлығықа</i> — тіршілікке	<i>күчке</i> — күшке
<i>қанқа</i> — қанға	<i>улуғқа</i> — ұлыққа

б) *-ғару, -геру, -ғары, -гері:*

біргеру — бері қарай
йергеру — жерге қарай

теңрігеру — тәнірге карай
-ғары, -гері аффикстері — құранды аффикстер. Олар -ға және -ру қосымшалары арқылы жасалған. Текстерде -ру, -рү аффикстері жалғанған сөздер де кездеседі:

оңару — оңға
іңеру — далаға
ыңару — ол жерге т. б.

в) -ра, -ре:
Өңре — алға ташра — сыртқа, далаға
г) -а, -е; Жіктік есімдіктері мен тәуелдік жалғаулы сөздерден соң жалғанады:

құтыңа — құтына күчүңе — күшіне
башыңа — басына йеріңе — жеріне

Ескерткіштердегі барыс септікте келетін сөздердің мағыналары әр түрлі. Олар бет алысты, бағытты, мекенді және мезгілді көрсетеді. Сөйлем ішінде не толықтауыш, не пысықтауыш қызметін атқарады.

Табыс септік. Табыс септіктегі сөз амал мен іспен тікелей байланысты болып, төмендегідей аффикстер арқылы жасалады.

а) -ны, -ні.

бітігні — жазуды кісіні — кісіні
оғлыны — ұлды бізні — бізді
оларны — оларды

б) -ығ, -іг, -уғ, -іг.

кісіг — кісіні төруг — төрені
ісіг — істі құдуғығ — құдықты
номуғ — ережені, заңды

-ығ, -іг аффикстері қазіргі кездегі түркі тілдерінде кездеспейді, бірақ Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба нұсқаларында жиі қолданылған. Ол — монғол тілінен енген форма.

в) -ын, ін, -н; Тәуелдік жалғаулы сөздерден соң жалғанады.

ағзын — аузын көркүн — көркін
йерін — жерін
ойнун — ойнын сөзін — сөзін т. б.

Табыс септіктегі сөздер толықтауыш қызметін атқарады, ашық түрде де, жасырын түрде де кездеседі.

Жатыс септік. Текстерде жатыс септік заттың мекен, мезгілін білдіріп, -та, -те, -да, -де аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

Көңүлте — көңілде бітігде — жазуда
йазуқта — жазыққа, далада тегдүкте — жеткенде т. б.
балықта — калада

Тәуелдіктің үшінші жағында -ынта, -інте, -нта, -нте аффикстері арқылы келеді.

ташында — сыртында күчінте — күшінде
ічінте — ішінде қатунында — қатынында
елігінде — қолында

Жатыс септікте тұрған сөздер сөйлем ішінде, көбінесе, жанама толықтауыш, не пысықтауыш мүше болады.

Шығыс септік. Шығыс септікте тұрған сөздер кимылдың орнын, себебін, мезгілін білдіріп, *-дың, -дін, -тын, -тін, (-дан, -ден, -тан, -тен)* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

<i>теңріден</i> — тәңріден	<i>улустын</i> — облыстан
<i>төпедін</i> — төбеден	<i>өзнідін</i> — өзінен
<i>балықтың</i> — қаладан	

Көмектес (құралды) септік.

Көмектес септік текстерде төмендегідей қосымшалар арқылы жасалады.

а). *-н, -ын, -ін.*

<i>көзін</i> — көзімен	<i>тілін</i> — тілімен
<i>құлғақын</i> — құлағымен	<i>елігін</i> — қолымен
<i>адақын</i> — аяғымен	

б) *бірле:*

оғланы бірле — ұлымен бірге
отын бірле — отынмен бірге
өдін бірле — уақытпен бірге
кіші бірле — кісімен бірге

Зат есімдердің жасалуы

Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріндегі зат есімдер төмендегідей жұрнақтар арқылы жасалады.

-чы, -чі:

<i>йолчы</i> — жолшы	<i>өлутчі</i> — өлтіруші
<i>өтүкчі</i> — қарыздар	<i>йадчы</i> — жаткер

-дам, -дем, -тем, -тем:

<i>ердем</i> — батырлық	<i>йантам</i> — жалғыз, бір ғана
<i>теңрідем</i> — тәңрілік	<i>бірдем</i> — тек
<i>күнтем</i> — күнделік	

-ғақ, -гек, -қақ, -кек.

<i>ешкек</i> — есек	<i>тоғзақ</i> — тозан
<i>құлғақ</i> — құлақ	<i>безгек</i> — безгек

-лық, -лік, -лық, -лік:

<i>күчлүг</i> — күшті	<i>чечеклік</i> — шешекті
<i>сүлүг</i> — әскерлі	<i>йімішлік</i> — жемісті
<i>йаналыг</i> — отты	<i>түрлүк</i> — түрлі

-ғу, -ғү, -қу, -кү:

<i>едгү</i> — игі, жақсы	<i>інічкү</i> — тыныштық
<i>адынағу</i> — өзге, бөтен, баска	<i>меңгүгү</i> — шаттық

-суқ, -сақ:

бағырсақ — бауырлас
таңсуқ — тансық
тапығсақ — қызметті, шаруалы.

-ғ, -г, -қ, -к (-уғ, -үг, -ық, -ік):

айығ — айтыс *ачық* — аш

асыҥ — пайда

арыҥ — таза

баҥ — байлау, байлам

бітіҥ — жазу

біліҥ — білік

қапыҥ — қақпа

бөлүк — бөлек

бычақ — пышақ

Сын есім

Көне ұйғыр жазба нұсқаларында кездесетін сын есімдер мағынасына қарай екі түрлі.

1. Сапалық сын есімдер.

2. Қатыстық сын есімдер.

Сапалық сын есімдер. Ескерткіштерде ешбір аффиксіз түбір күйінде заттың түр-түсін, сыр-сипатын көрсететін сапалық **сын** есімдер де кездеседі. Олар төмендегідей тонқа бөлінеді:

1. Заттың түр-түсін білдіретін сын есімдер:

боз — боз

сарыҥ — сары

йашыл — жасыл

қызыл — қызыл

көк — көк

2. Заттың көлемі мен аумағын білдіретін сын есімдер:

артуқ — артық

йумчақ — жұмсақ

бедүк — биік

йумғылы — жинақы

йыңқы — жіңішке

күчлүг — күшті

улуғ — ұлы, үлкен

3. Заттың сапа, сыр-сипатын білдіретін сын есімдер:

ач — аш

тіріг — тірі

арыҥ — таза

тоқ — тоқ

бош — бос

ысық — ыстық, ыссы

йаблақ — жаман, төмен

Қатыстық сын есімдер. Текстерде қатыстық сын есімдер аффикстер жалғану арқылы басқа сөз таптарынан жасалады. Сын есімдер жасайтын аффикстердің бастылары төмендегідей:

-лы, -лі.

теңрілі — тәңрілі

беглі — бекті

йарақлы — жарақты

қатунлы — катынды

йеклі — жанды, рухты

-лығ, -ліг, -лық, -лік:

көрүлүг — көрікті

тонлығ — тонды

адағлық — аяқты

бағлығ — баулы

күчлүг — күшті

-сыз, -сіз, -суз, -сүз:

білігсіз — біліксіз

йоқсуз — жоқсыз

інчсіз — қайғысыз

сүзсіз — түпсіз

сүзсіз — сусыз

-дақы, -декі, -тақы, -текі. Бұл аффикс — жатыс септіктің *-да,*

-де, -та, -те аффикстері мен сын есімнің *-қы, -кі* жұрнақтары ар-

қылы жасалған күрделі аффикс.

евіндекі — үйіндегі *ажурлардақы* — дүннелердегі

ішінтекі — ішіндегі

-қы, -кі аффикстері жалғанған сөздер текстерде мезгілдік және мекендік ұғымдарды білдіретін сын есімдер тудырады:

ішкі — ішкі *бұрынқы* — бұрынғы

бүгінкі — бүгінгі

-тег, -дағ есімдерге жалғанып, салыстырма мәнді сын есімдер жасайды:

күнтег — күндей *антағ* — сондай

Сын есімнің шырайлары

Көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінде төмендегідей үш түрлі шырайлар кездеседі.

Жай шырай:

узун — ұзын

едгү — игі

қара — кара

көк — көк

йашыл — жасыл

Салыстырмалы шырай:

бегрек — бегірек

күнтег — күндей

артуқрақ — артығырақ

Күшейтпелі шырай:

ең кішігі — ең кішісі

ең ілкі — алғашқы

ең ұлуғы — ең үлкені

Сын есімдер әдетте сөйлем ішінде анықтауыш болады. Кейде сын есімдер етістіктен бұрын болған мүшеден бұрын келсе, пысықтауыш та болады. Сын есімдер сөйлем соңында көмекші етістіктермен тіркесіп, баяндауыш та болады.

Заттанған сын есімдер сөйлем ішінде бастауыш та, толықтауыш та болады.

Сан есім

Ұйғыр жазба ескерткіштерінде сан есімдер мағынасына қарай төмендегідей топтарға бөлінеді:

1. Есептік сан есімдер:

бір — бір

йегірмі — жнырма

ікі — екі

отуз — отыз

үч — үш

қырқ — қырық

төрт — төрт

еліг — елу

беш — бес

алтмыш — алпыс

алты, алды — алты

жетміш — жетпіс

йеті, йіті — жеті

секіз он — сексен

секіз — сегіз

йүз — жүз

тоқуз — тоғыз

бін — мың

он — он

түмен — он мың

2. Реттік сан есімдер. Текстерде реттік сан есімдер *-інті, -нч, -ынч, -інч* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады:

екінті — екінші

үчүнч — үшінші

төртінч — төртінші

бісінч — бесінші

алтынч — алтыншы *бір йегірмінч* — он бірінші

3. **Жинақтау сан есімі.** Жинақтау сан есімі ескерткіштерде -егу аффиксінің жалғануы арқылы жасалады.

екігу — екеуі *бірегу* — біреуі

үчегу — үшеуі

4. **Бөлшекті сан есімдер.** Текстерде кейбір сан есімдер -ар, -ер, аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

бірер — бір ғана, жеке *үчер* — үштен

ікірер — екіден *онар* — ондап

5. **Аралас сан есімдер.** Мұнда кіші сандар үлкен сандардан бұрын келеді.

үч йегірмінч — он үшінші *біш йегірмінч* — он бесінші

бір йегірмінч — он бірінші

Сан есімдер негізінде сөйлем ішінде анықтауыш мүше қызметін атқарады. Бірақ сан есімдер сөйлемнің басқа да мүшелері бола алады.

Есімдік

Ұйғыр жазба ескерткіштеріндегі есімдіктер төмендегідей топтарға бөлінеді.

1. Жіктеу есімдігі:

Мен — мен *біз* — біз

сен — сен *сіз* — сіз

ол — ол *олар* — олар

Жіктеу есімдіктері септеледі:

Атау: *мен* — мен, *біз* — біз

Ілік: *менің* — менің, *біздің* — біздің

Барыс: *маңа* — маған, *бізге* — сізге

саңа — саған, *сізге* — сізге

аңа — оған, *оларқа* — оларға

Табыс: *мені* — мені, *бізні* — бізді

сені — сені, *сізні* — сізді

Жатыс: *менде* — менде, *бізде* — бізде

Шығыс: *ментін* — менен, *біздің* — бізден

2. Сұрау есімдігі:

кім — кім

қай — қай

не — не

қачан — қашан

нече — неше

қанча — қанша

нечүк — қалай

3. Сілтеу есімдігі:

бу — бұ, бұл *ол* — ол

Сілтеу есімдіктері де септеледі:

Атау: *ол*

бу

Ілік: *аның* — оның

буның

Барыс: *аңа* — оған

буңа — бұған

Табыс: *аны* — оны

буны — мұны

Жатыс: *анта* — онда

бунта — мұнда

Шығыс: *антын* — одан *бунтан* — мұнан
Көмектес: *анын* — онымен

4. Өздік есімдігі:

Өз — өз *кентүн* — өзі
өзүм — өзім

5. Болымсыздық есімдігі:

нең — ештеңе

6. Жалпылау есімдігі:

барча — барша *үкүш* — көп т. б.
қамуғ — бүкіл

Есімдіктер де белгілі бір сөз табының орнына жұмсалуына қарай сөйлемде кез келген мүше бола алады.

Етістік

Етістік — лексикалық мағынасы мен морфологиялық тұлғасы және сөйлемдегі атқаратын қызметі жағынан ерекше, күрделі сөз таптарының бірі.

Ескерткіш тілінде кездесетін етістіктер құрамына қарай төмендегідей топтарға бөлінеді:

1. Негізгі етістіктер

2. Туынды етістіктер

1. **Негізгі етістіктер.** Текстерде негізгі етістіктер қатарына қимыл мен қозғалысты, жай-күйді және амалды білдіретін төмендегідей етістіктер жатады:

<i>бар</i> — бар	<i>буз</i> — бұз
<i>ят</i> — жат	<i>түш</i> — түс
<i>біл</i> — біл	<i>тоқы</i> — ұр
<i>олтур</i> — отыр	

2. **Туынды етістіктер.** Туынды етістіктердің көпшілігі түбір етістіктен де, басқа сөз таптарынан да аффикстер жалғану арқылы жасалады.

Текстердегі туынды етістіктер етістік негізді және есім негізді болып екіге бөлінеді.

Ескерткіштердегі туынды етістіктер жасайтын аффикстердің бастылары төмендегідей:

1. *-а, -е, -у, -ү:*

ата — ата *күче* — күште
бошу — боша

2. *-ад, -ед, -д:*

қутад — құтты болу *ігід* — жақсарт
муңад — мұңай

3. *-ла, -ле:*

ігле — ауыр *күле* — мақта

4. *-сыра, сіре:*

күңсіре — күшсіре *татығыра* — тәттісіре

Етістіктің болымды және болымсыз түрлері

Текстерде кездесетін етістіктер болымды және болымсыз болып кездеседі. Болымсыз етістіктер істің, қимылдың реалсыз жақтарын көрсетіп, -ма, -ме аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

бармады — бармады

тегмеді — жетпеді, тимеді

қорықмады — қорықпады

сөзлемеді — сөйлемеді

тұтмады — тұтпады, ұстамады

Болымды етістіктер істің және қимылдың реалды жақтарын білдіреді. Оған -ма, -ме аффикстері қосылмайды.

ашты — ашты

турзун — тұрсын

айт — айт

есід — есіт

Сабақты және салт етістіктер

Ескерткіштердегі етістіктер сөйлемдегі басқа сөздермен байланысуына қарай екіге бөлінеді:

а) Сабақты етістік.

б) Салт етістік.

Сабақты етістік. Сөздер сөйлем ішінде әртүрлі жолмен байланысады. Сабақты етістіктер табыс септіктегі сөздермен байланысты келеді:

Теңріг білмедүк — тәңрін білмеген. *Аны айтайын* — оны айтайын. *Қаптығын ача берті* — есігін аша берді. *Номуғ білметің* — Занды білмедің.

Салт етістік. Кейбір етістіктер табыс септіктегі сөздерді тілемейді. Мұндай етістіктер салт етістіктер қатарына жатады:

өтүн — өтін *келті* — келді

кір — кіру *жатты* — жатты т. б.

Ескерткіштерде кездесетін кейбір етістіктер қазіргі қазақ тіліндегідей бірде сабақты, бірде салт етістік болып та келе береді. Сондай-ақ сөздерге аффикстер жалғау арқылы сабақты етістіктерді салт етістікке, не керісінше жасауға болады. Текстердегі *біті* — жаз сабақты етістік, *бітіл* — жазыл болса, салт етістік болады.

Етістіктің категориялары

Істің, қимылдың және амалдың жағдайын байқағанымызда, оның қай кезде, қай шақта істелгенін, істеліп жатқанын, не істелуге тиісті екендігін де сеземіз. Мұны шақ көрсетеді. Етістікте шақ болады. Басқа сөз таптарында шақ болмайды. Осыған сәйкес етістіктің үш жағы болады:

а) өткен шақ.

б) осы шақ.

в) келер шақ.

Етістіктің үш жағы болады: I жақ, II жақ және III жақ.

Етістіктің есімше, көсемше, етіс, рай сияқты категориялары да болады. Етістік жіктеледі.

Етістіктің жіктелуі. Істің субъектісін білдіру үшін етістікке жалғанатын жіктік жалғаулар үш жаққа және жекеше, көпше болып бөлінеді.

Ж а қ	Ж е к е ш е	К ө п ш е
Бірінші түрі		
I ж а қ	-дым, -дім, -тым, -тім	-дымыз, -діміз -тымыз, -тіміз
II ж а қ	-дың, -дің, -тың, -тің	-дыңыз, -діңіз -тыңыз, -тіңіз
III ж а қ	-ды, -ді, -ты, -ті	-дылар, -ділер -тылар, -тілер
Екінші түрі		
I ж а қ	-мен	-міз
II ж а қ	-сен	-сіз
III ж а қ	—	-лар, -лер

Көсемше

Тексттегі көсемшелер негізгі етістіктегі істің, қимылдың ама-лын, мезгілін, мақсатын және басқа қасиеттерін көрсетіп, төмендегі affикстер жалғану арқылы жасалады.

1. -а, -е:

адыра — айыра *өдуре* — бола

2. -у, -ү, -йу, -йү:

ешіту — есіте, есітіп, *тапышу* — табысу, табысып
йорыйу — жүре, жүріп *манчулайу* — солай ете, сүйте

3. -ыпан, -пен, -пан, -пен:

барыпан — барып *айрыпан* — айырып
кезіпен — кезіп *тіпен* — деп, айтып

4. -қалы, келі, -ғалы, -гелі:

өлгелі — өлгелі *бітіргелі* — бітіргелі
уққалы — ұққалы, түсінгелі *бергелі* — бергелі
көргелі — көргелі

Ескерткіштердегі көсемшелер әдетте етістіктен болған баяндауыштың алдында тұрып пысықтауыш болады. Құрмалас сөйлемдерде көсемшелер көбінесе, бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы болып келеді.

Есімше

Есімшелер етістік түбірден жасалады. Олар бірде етістік, бірде есім мағынасында жұмсалады. Есімшелер есім сөздердей септеледі, тәуелденеді, көптік жалғауын қабылдайды және етістіктердей үш жақ, үш шаққа бөлінеді.

Есімшелер төмендегідей affикстер арқылы жасалады.

1. *-дуқ, -дүк, -туқ, -түк:*
келмедүк — келмеген тірілтүк — жиналған
айтдүк — айтқан
2. *-мыш, -міш, -мыс, -міс (-муш, -мүш)*
Көрмүш — көрген келміш — келген
айтмыш — айтқан өтүмүш — өтінген
3. *-ур, -үр, -йүр, -йүр, -ер, -р:*
йатур — жатар түшер — түсер
білінмес — білінбес білір — білер
тоғар — туар сақынур — ойлар, ойланар
4. *-ығма, -ігме, -уғма, -үгме:*
учуғма — ұшатын тутуғма — тұтатын, ұстайтын
келүгме — келетін көрүнүгме — көрінетін
5. *-дачы, -дечи, -тачы, -течі.*
башлатачы — бастауыш бычтачы — пішетін
6. *-ғлы, -глі:*
түйуғлы — түйықты йаратуғлы — жаратулы.
ачығлы — ашулы

Етіс

Ескерткіштегі етістер мағынасы мен морфологиялық тұлғасына қарай өздік, өзгелік, ырықсыз және ортақ етіс болып, төртке бөлінеді:

1. **Өздік етіс.** Істі, қимылды істеушінің басқа біреу арқылы істемей, тіке өзі істегендігін, не істейтіндігін білдіреді. Өздік етіс тек сабақты етістіктен жасалып, етістіктің түбіріне *-н, -ын, -ін* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады:

өтүн — өтін севін — сүйін
бошан — босан

2. **Ырықсыз етіс.** Текстерде ырықсыз етіс етістіктің түбіріне *-л, -ыл, -іл* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

адырыл — айрыл бычыл — пішіл
сачыл — шашыл

3. **Ортақ етіс.** Қимыл бір ғана субъекті арқылы істелмей, бірнеше субъекті арқылы істеліп, етістіктің түбіріне *-с, -ыс, -іс, -уш, -үш* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

сөзлеш — сөйлес уруш — ұрыс

4. **Өзгелік етіс.** Іс істеушінің өзі істемей, басқа біреу арқылы істелгендігін көрсететін етістіктің түрі. Ескерткіштерде өзгелік етіс *-т, -ыт, -іт, -тыр, -тір, -тур, -түр, -дур, -дүр* т. б. аффикстерінің жалғануы арқылы жасалады.

мүндүр — міндір йантур — кайтар
тегүр — жеткіз кувант — қуант т. б.
келтүр — келтір

Етістіктің райлары

Көне ұйғыр жазба нұсқалары тілінде етістіктің төмендегідей райлары кездеседі.

Ашық рай: Істелетін істің субъектісі көрсетіліп, оның белгілі бір мезгілде істелетіндігін, істеліп жатқандығын, не алдағы кезде істелетіндігін білдіреді. Ашық райдың үш шағы болады.

Осы шақ. Ашық райдың осы шағы істің дәл осы кезде істеліп жатқандығын білдіріп, *-а, -е, -й, -чы, -чі, -у, -ү, -йу, -йү* affикстерінің жалғануы арқылы жасалады:

<i>бару</i> — бара	<i>йорыйу</i> — жүрс, көше
<i>йаңылу</i> — жаңыла	<i>өлүтчі</i> — өлтіруші
<i>туту</i> — ұстай	<i>йарамачы</i> — жарамайтын т. б.
<i>башлайу</i> — бастай	

Өткен шақ. Белгілі бір істің, кимылдың бұрынды-соңды істеліп өткендігін білдіреді.

<i>барды</i> — барды	<i>ешіткен</i> — естіген
<i>келті</i> — келді	<i>турур ерті</i> — тұрған еді.
<i>кетті</i> — кетті	

Келер шақ. Істің әлі басталмағандығын, тек алдағы кезде істелетіндігін көрсетеді. Текстерде келер шақ етістіктің түбіріне *-р, -ар, -ер, -ур, -үр, -ғай, -гей, -ғалы, -гелі, -сар, -сер* affикстерінің жалғануы арқылы жасалады:

<i>өкүнүр</i> — өкінер	<i>турур</i> — тұрар
<i>болғай</i> — болғай	<i>барғалы</i> — барғалы

Шартты рай. Ескерткіштерде шартты райлар да кездеседі. Олар *-сар, -сер* affикстерінің жалғануы арқылы жасалады. *тұтсар* — тұтса, ұстаса *көрсер* — көрсе *сөзлесер* — сөйлесе

Бұйрық рай. Ескерткіштер тілінде істің бұйрық мағынасын көрсететін етістіктің түрлері де кездеседі. Бұйрық рай II және III жақта ғана айтылады. Бұйрық райдың II жағы етістіктің түбірі болып саналады.

<i>оол</i> — бол	<i>қылмаң</i> — қылма
<i>кел</i> — кел	<i>сөзле</i> — сөйле
<i>ешідің</i> — естідің	

Текстерде бұйрық рай *-ғыл, -гіл, -зун, -зүн* affикстері жалғану арқылы да жасалады.

<i>барғыл</i> — барғыл	<i>йарылқазун</i> — жарылқасын
<i>барзун</i> — барсын	

Қалау рай. Ескерткіштер тілінде іске тілек қойыла, қалау мағынада айтылатын етістіктің түрі де кездеседі. Олар *-айын, -ейін, -лым, -лім* affикстерінің қосылуы арқылы жасалады.

<i>қылайын</i> — қылайын	<i>тутмайын</i> — ұстамайын
<i>білейін</i> — білсін	<i>тілейін</i> — тілейін

Көмекші етістіктер

Ұйғыр жазба нұсқалары тілінде де етістіктер негізгі және көмекші етістіктер болып екіге бөлінеді. Көмекші етістіктер өзінің тікелей мағынасында айтылмайды, өз алдына сөйлем мүшесі бола алмайды, негізгі етістіктердің шылауында келіп, сөйлем мүшесі болады.

Текстерде көмекші етістіктер қатарына *олтур, тур, йоры, йат, кел, көр, түш, қач, біл* т. б. етістіктер мен *ерті, ертім* етістіктері жатады.

Көмекші етістіктер әдетте көсемшелерден соң келеді. Сөйтіп, олар күрделі етістіктер құрады. Күрделі етістіктердің *жақ, шақ, жекеше, көпше* түрлері осы көмекші етістіктер арқылы танылады.

Үстеу

Ұйғыр жазба нұсқаларда істің, қимылдың сыр-сипатын, мезгіл-мекенін көрсететін үстеулер де баршылық.

Ескерткіштерде кездесетін үстеулер өзінің мағынасына қарай төмендегідей топтарға бөлінеді.

Мезгіл үстеулері:

<i>бүкүн</i> — бүгін	<i>бурун</i> — бұрын
<i>емті</i> — енді	<i>соң</i> — соң

2. Мекендік үстеулер:

<i>анта</i> — онда	<i>түбен</i> — төмен
<i>бу йерте</i> — бұл жерде	<i>ырақ</i> — алыс
<i>йоқары</i> — жоғары	<i>ілгерү</i> — ілгері

3. Сын-қимыл үстеулері:

<i>біргерү</i> — бірге	<i>қатығты</i> — қатты
<i>тавраты</i> — тез	<i>ыйын</i> — жай

4. Сан мөлшер үстеулері:

<i>анча</i> — сонша	<i>аз</i> — аз
<i>қоп</i> — көп	

Ескерткіштердегі туынды үстеулер төмендегідей аффикстер арқылы жасалады:

1. *-ра, -ре, -ру, -рү*:

<i>өңре</i> — алға	<i>оңару</i> — оңға
<i>іңре</i> — ішке	<i>ынағару</i> — ол жаққа
<i>іңерү</i> — сыртқа	

2. *-ғары, -гері, -ғару, -герү (-қары, -кері)*:

<i>біргерү</i> — бірге	<i>турғары</i> — ол жаққа
<i>йоқары</i> — жоғары	

3. *-ты, -ті*:

<i>едгүті</i> — игі, жақсы	<i>улаты</i> — ілесе, бірлікте
<i>қатығты</i> — қатты	<i>арыты</i> — шаршай
<i>түкеті</i> — түгел	

4. *-ча, -че*:

номча — занша ашнуча — алғашкыша
мунча — мүнша көнүсінче — дұрысынша

5. -тағ, -тег (-дағ, -дег)

мунтағ — сондай теңрітег — тәңрідей
антағ — осындай

Үстеулер сөйлем ішінде, негізінде пысықтауыш мүше болады.

Шылаулар

Ескерткіш тілінде өздігінен сөйлем мүшесі бола алмайтын, өз алдына дербес мағынасы жоқ, басқа сөздермен жанаса айтылатын шылаулар да кездеседі. Олардың бастылары төмендегідей:

бірле — бірге, мен, бен, пен	да, де — да, де
үзе — үстіне	яна — және
үчүн — үшін	йеме — тағы
сайу — сайын	тақы — тағы
ара — ара	тегі — дейін, шейін
асра — жай	ма — ма (мы, мі)
ічре — ішке	

IV ТАРАУ

СИНТАКСИС

Синтаксис — грек сөзі, оның мәні құру, құрастыру немесе ретке келтіру деген мағынаны білдіреді.

Синтаксис қай тілде болса да, сөздердің және сөз тіркестерінің сөйлем құру жолдарын, сөйлемдердің типтерін, мүшелерін, синтаксистік байланыстардың түрлерін, сөйлемдердің қолдану жолдарын қарастырады. Синтаксистің негізгі объектісі — сөйлем. Сөйлем — пікір алысуды, қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін тілдің негізгі бір бөлегі. Сондықтан біз көне ұйғыр тіліндегі сөйлемдердің құрылымы мен типтеріне, сөз тіркестеріне төменде кідіріп өтуді орынды көрдік.

Синтаксис тіл ғылымының ең негізгі бір саласы ретінде сөз тіркесі мен сөйлемдерді қарастырады.

Сөз тіркесі

Әрбір сөйлем сөздерден не сөз тіркестерінен құралады. Олар қалай болса, солай айтыла бермейді, белгілі бір тәртіппен өзара мағыналық және тұлғалық жақтарынан бір-бірімен байланысып келеді.

Көне ұйғыр жазба нұсқалары тілінде де толық мағыналы екі, кейде одан да көп сөздердің бір-біріне тұлғалық және ма-

ғыналық жақтарынан байланыса келетін сөз тіркестері де кездеседі. Олар тең дәрежеде байланыспайды, бірі екіншісіне бағынып байланысады. Осыған орай сөз тіркестері бағынықы сөз және басыңқы сөз болып екіге бөлінеді.

Сөйлемде бағынықы және басыңқы сөздер өз алдына жеке-жеке сөйлем мүшесі болады.

Ескерткіштер тіліндегі сөйлемдерде сөздердің байланысу тәсілдері төмендегідей:

1. **Аффикстер арқылы.** Көне ұйғыр және жазба нұсқаларындағы сөздер көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғаулар арқылы байланысады: *Мен іглетүкде ең башлайу маңа торт йек йақын келті* — Мен отырғанда алдымен бастап, маған төрт жын жақын келді. *Ілік бекке тегді* — Алғаш бекке тиісті. *Сіз бізні кездіңіз* — Сіз бізді кідірттіңіз. *Сіз бізні құтқарың* — Сіз бізді құтқарың.

2. **Шылаулар** (демеулік және жалғаулықтар) арқылы байланысады: *Болмақ үчүн тоғмақ белгүрүр* — Жаралу үшін туу болады. *Аны емті мен айтайын* — Оны енді мен айтайын.

3. **Орын арқылы.** Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі — сөздерді байланыстыратын негізгі тәсілдердің бірі:

Тануқ — Бұйан Қара. Қуа — Бұйан Қара.

Таңуқ — Еңч. Қуа — Еңч.

4. **Интонация.** Сөйлемдегі сөздердің байланысу тәсілінде интонация ерекше орын ұстайды. Егер белгілі бір сөздегі интонацияны қоймай айтсақ, кейбір сөздің мәні де өзгеріп кетеді.

Сөздердің байланысу түрлері

Біз жоғарыда ұйғыр жазба нұсқаларындағы сөздердің бір-бірімен қалай байланысатын тәсілдерін білдік. Енді төменде сөздердің байланысын түр-түрге бөліп қараймыз. Ескерткіштер тіліндегі сөздердің байланысын қазіргі қазақ тіліндегідей бес түрге бөліп қарауға болады. Өйткені, сөздердің дәл осындай байланыс түрлері көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Олар: қиысу, менгеру, матасу, қабысу және жанасу.

1. **Қиысу.** Текстерде сөз бен сөздің жіктік жалғаулар арқылы байланысқан түрі — қиысу да кездеседі. Олар жекеше, көпше және жақ жағынан үйлесіп айтылады.

Үчүнчі ең кіңігі олғының аты Мағастви ерті — Үшінші ең кіші баласының аты Мағастви еді. *Е, йаруқ үзүт, сіз нечүк уғайсыз, е, йаруқ үзүт арығ бушығ бірелім* — О жарық дүние, сіз қалай ұғасыз, о, жарық дүние, таза намыс берейік.

2. **Менгеру.** Ескерткіштерде ілік септігінен басқа септік жалғаулары арқылы байланысатын менгеру де ұшырайды. *Мен емті сізлерке тірілімip тылтағымын сөзлейін* — Мен енді сіздерге жиналған себебімді айтайын.

3. **Матасу.** Ескерткіштер тілінде сөздердің ілік септігі мен тәуелдік жалғаулар арқылы байланысатын матасу да кездеседі.

Матаса байланысқан сөздер бір-бірімен жекеше, көпше және жақ жағынан да үйлесіп айтылады. *Теңірімнің бірігін біз ешіделім* — Төңірімнің жазғанын біз естіміз. *Еріксіз қанның бу йарлықын ешідің* — Ерікті қанның бұл жарлығын есітіп.

4. **Қабысу.** Көне ұйғыр жазба нұсқаларында сөздердің бірі-бірімен ешбір жалғаусыз, шылаусыз тұру арқылы байланысатын түрі — қабысу да кездеседі. *Құсқу йыл* — тышқан жыл. *Бу нышан* — бұл белгі. *Бу йір* — бұл жер. *Бір күрі* — бір табак. *Бісінч йыл* — бесінші жыл.

5. **Жанасу.** Текстерде сөздер алыс, не жақын тұруына қарамай ешбір жалғаусыз шылаулар арқылы байланысатын жанасу да кездеседі. *Иорыдық үчүн* — Шаршағандық үшін.

Ескерткіш тілінде кездесетін сөз тіркестері тіркесу қабілеттеріне қарай есімді және етістікті болып, екі топқа бөлінеді.

Есімді сөз тіркестері қабыса, матаса және менгеріле байланысады, етістікті сөз тіркестері қабыса және менгеріле байланысады.

Сөйлем

Тілдің негізгі бір бөлігі — сөйлем. Көне ұйғыр жазба нұсқаларында белгілі ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөз тіркесін құрайтын сөйлемдер де кездеседі. Өйткені, адам баласы бірі-бірімен пікір алысып, түсіну үшін, қарым-қатынас жасау үшін сөйлейді. Сөйлемдер бір сөзден де, бірнеше сөздерден де құрала береді. Әрбір сөйлемнің өзіндік белгісі болады. Сондықтан жеке сөйлемдер төмендегідей белгілерден құралады:

1. Сөйлем белгілі, аяқталған ойды білдіреді.
2. Сөйлем бір немесе бірнеше сөзден жасалады.
3. Сөйлемдегі сөздер сөз тіркесін жасайды, өзара бірімен бірі тығыз байланыста болады.
4. Сөйлемдердің өзіне тән айтылу әуені (интонациясы) болады.
5. Сөйлемде сөздер мен сөз таптарының барлық түрі де кездеседі.

Дәл осындай белгі-шарттар ескі ұйғыр жазба нұсқаларында, тіпті ерте кездерде, қазіргі замандағы түркі тілдері бірі-бірінен өз алдына жеке тіл болып қалыптасқанға дейінгі дәуірлерге дейін қалыптасқан. Бірақ бұған қарап, көне ескерткіштер тіліндегі сөйлемдер мен қазіргі түркі тіліндегі сөйлемдер бірдей деген ұғым тумауы керек. Ескерткіштер тілі, негізінде, сол дәуірдегі тайпа құрамындағы рулардың ауызекі сөйлеу тілі арқылы жасалды. Тілдер содан бері дамыды, жетілді, бір түрде қалып қойған жоқ.

Сөйлемдердің мақсатына қарай бөлінуі. Адам басына келген ойды ауызша да, жазбаша да білдіре алады. Сондықтан сөйлемдер айтылу мақсатына және дауыс ырғақтарына қарай алдымен үшке бөлінеді:

1. Хабарлы сөйлем.
2. Сұраулы сөйлем.
3. Лепті сөйлем.

Хабарлы сөйлем. Ескерткіштер тілінде белгілі бір мәселе туралы ойды, айтайын деген мақсатты тек хабарлау арқылы білдіретін хабарлы сөйлемдер де кездеседі:

Бу нышан менің ол — бұ белгі менікі. Менің өзім — бітім — менің өзім жаздым. Теңірімнің бітігін біз ешітелім — Тәңірімнің жазғанын біз естік.

Көне ұйғыр жазба нұсқаларындағы хабарлы сөйлемдер де сөйлем мүшелерінің, сөйлемде кездесетін баяндауыштардың мағыналық және тұлғалық ерекшеліктеріне қарай болымды және болымсыз болып келеді.

Сұраулы сөйлем. Текстерде сұраулы сөйлемдер бір нәрсенің қандай екенін, оқиғаның, істің жай-күйін білу үшін қолданылған. Олар белгілі бір грамматикалық категориялар арқылы жасалған:

Не йерде тутунды?— Қай жерде ұсталды? Емті нечүк қылайын?— Енді не қылайын? Емті мен сізлерке өтүнемін?— Мен енді сіздерден өтінем?

Көне ұйғыр жазба ескерткіштері тіліндегі сұраулы сөйлемдерді жасауда азды-көпті интонацияның да ерекше мәні болған. Сондай-ақ сұраулы сөйлемдер тек сұрау есімдіктері арқылы емес, сонымен қатар кейбір сұраулық шылаулар мен (сирек) интонация арқылы да жасалған.

Лепті сөйлем. Текстерде лепті сөйлемдер адамның көңіл күйіне байланысты қолданылған. Хабарлы және сұраулы сөйлемдерге қарағанда, лепті сөйлемдердің өзіндік ерекшеліктері бар. Лепті сөйлемдер негізінде сөйлеушінің қуаныш, реніш, өкініш, наразылық тілегін, т. б. түрлі көңіл күйлерін білдіреді. Лепті сөйлемдер көтеріңкі дауыспен айтылады:

Ай, едәулерім!— Әй, жақсыларым! Мақа бергіл!— Маған беріндер! Өр тұрғыл!— Жоғары тұрындар! Мұны ешідіңдер!— Мұны естіндер!

Сөйлем мүшесі

Ескерткіштердегі сөйлем мүшелері сөйлемдегі қызметіне қарай тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер болып екі топқа бөлінеді. Сөйлемнің негізгі мүшелері болып есептелетін бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері деп аталады. Бастауыш кен мағынада заттық түсінікті білдіреді, баяндауыш оның жай-күйін аңғартады.

Бастауыш. Сөйлемде атау септік тұлғада тұрып, ойдын несі болатын тұрлаулы мүше — бастауыш.

Көне ұйғыр жазба нұсқаларындағы төмендегі сөздер бастауыш қызметін атқарады: атау тұлғадағы зат есімдер, есімдіктер, заттанған (субстантивтенген) сын есімдер, сан есімдер, есімдер, қимыл атауы т. б. Қысқасы, бастауыш бола алмайтын сөз аз. Олар түбір тұлғада да, көптік, тәуелдік жалғау түрлерінде де кездеседі. Сөйтіп, сөйлемде бастауыш қызметін атқаратын сөздер — зат есімдер мен солардың орнына жұмсалатын басқа сөз таптары.

Ол бек тіріліп келті — Ол бек жиналып келді. *Тоғмақ болмасар, қарымақ, өлмек болмаз* — туу болмаса, қартаю, өлу болмас. *Бір емранмақ Әрзуа теңрі тамқасы.* — Бір сүю Әрзуа тәңірінің белгісі. *Бірісі тутылып, ікегүсі қорқынчылық озар* — Біреуі ұсталып, екіншісі құтқарылды.

Баяндауыш. Баяндауыш та түрлі сөз таптарынан жасалады: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімше, көсемше, қимыл атауы т. б. Баяндауыш болатын сөздер негізінде сөйлемнің соңында келеді. Баяндауыш жасалу құрамына қарай дара баяндауыш және күрделі баяндауыш болып екіге бөлінеді.

Мен жүкүнүрмен — Мен жүгінемін. *Ол бітігні бегімке бердім* — Ол жазуды бергіме бердім. *Мен өзім бітідім* — Менің өзім жаздым. *Таңуқ — Қабан* — Қуа — Қабан. *Таңуқ — елчі* — Қуа — елші.

Баяндауыштар қай сөз таптарынан жасалуына қарай етістік баяндауыштар және есім баяндауыштар болып екіге бөлінеді. Бастауыш пен баяндауыш сөйлем ішінде жақтық және сандық түрде бірімен-бірі қиысады. *Мен айтайын* — Мен айтайын. *Менің ешітмішім* — Менің есіткенім. *Ол турур* — Ол тұрар. *Олар турурлар* — Олар тұрар. *Мен ігледүкте* — Мен ауырганда.

Тұрлаусыз мүшелер

Тұрлаусыз мүшелер қатарына толықтауыш, анықтауыш және пысықтауыш жатады. Олар тұрлаулы мүшелердің мағыналарын анықтап, толықтырып, пысықтап отыру үшін қызмет етеді. **Толықтауыш.** Ескерткіштер тілінде белгілі бір заттын (объектінің) қимыл процесін білдіріп, сабақты етістіктермен тығыз байланыста келетін толықтауыштар да кездеседі.

Толықтауыштар зат есім, зат есімдер орнына қолданылатын немесе заттық мағынаға ие болған есімдік, сан есім, сын есім, есімше, қимыл атаулы үстеулерден болады.

Толықтауыштар құрамына қарай дара және күрделі толықтауыш болып екіге бөлінеді. Толықтауыштар жеке бір сөзден құралса — дара, екі, одан да көп сөзден құралса, ол күрделі толықтауыш болады.

Толықтауыштар сөйлемдегі аткаратын қызметіне қарай тура және жанама толықтауыштар болып та екіге бөлінеді.

Тура толықтауыш. Табыс септікпен байланысты келетін толықтауыштар тура толықтауыштар деп аталады. *Көңүлүн, білігін артатдымыз ерсер* — Көңілін, білігін әлек етсе. *Өзүмүзні емгетербіз* — Өзімізді емдерміз. *Өз йүклерні ачдылар* — Өз жүктерін ашты.

Жанама толықтауыш. Ілік септіктен басқа әртүрлі септіктерде кездесетін толықтауыштар жанама толықтауыш деп аталады. *Ілк бекке барып* — Әуелі бекке барып. *Маңа бергіл* — Маған бергейсін. *Ол бітігні бегімке бердім* — Ол жазуды бегіме бердім. *Маңа төрт йеклер келті* — Маған төрт жын жақын келді.

Анықтауыш. Текстерде заттың түр-түсін, сынын, меншікті екендігін және санын білдіретін анықтауыштар да кездеседі.

Төменгі сөз таптары анықтауыш болады:

1. Негізгі және туынды сын есімдер.
2. Екі зат есім қатар келсе, оның біріншісі анықтауыш болады.
3. Ілік септіктегі сөздер анықтауыш болады.
4. Сілтеу есімдіктері де сөйлемде анықтауыш болады.
5. Сан есімдер анықтауыш болады.
6. Есімшелер де анықтауыш болады.

Іл Теміртін бір күрі күнчіт алтым — Ел Темірден бір табак күнжі алдым. *Бу нышан менің ол* — Бү белгі менікі. *Үчүнчі ең кічікі оғлының аты Мағастави ерті* — Үшінші ең кіші ұлының аты Мағастави еді. *Теңрімнің бітігін біз ешітелім* — Төңірімнің жазғанын біз естік. *Оларның тамшының көрүп* — Олардың қашқанын көріп.

Пысықтауыш. Текстерде іс-әрекеттің жай-күйін, сынын, сипатын, мезгілін, мөлшерін, мекенін, себебін, мақсатын білдіретін пысықтауыштар да кездеседі. Пысықтауыштар үстеулерден, сын есімдерден, сан есімдерден, көсемшелерден, мезгілді білдіретін зат есімдерден жасалады және барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде тұрып, мекен, мезгіл, сын-қимыл мағыналарды білдіретін сөздер пысықтауыш болады.

Көне ұйғыр жазба нұсқаларында кездесетін пысықтауыштар бірнеше түрге бөлінеді:

1. Қимыл-сын пысықтауыш
2. Мезгіл пысықтауыш
3. Себеп пысықтауыш
4. Сан-мөлшер пысықтауыш
5. Мекен пысықтауыш

1. **Сын-қимыл пысықтауыш.** Сөйлемде істің, қимылдың қалай болғандығын білдіреді:

Теркін — тез *қатығды — қатты*

Нечүкін — қалайша

2. **Мезгіл пысықтауыш.** Істін, қимылдың мезгілін білдіреді:

Бүкүн — бүгін *турқары — әруақыт*

өңре — алғашқыда

3. **Мекен пысықтауыш.** Істін, қимылдың мекенін, орнын, бағытын білдіреді. Мекен пысықтауыш мекен үстеулерінен, барыс, жатыс септік тұлғаларда тұрып, белгілі мекенді, беталысты көрсететін сөздерден жасалады:

Іңре — ішке *йоқары — жоғары*

ыңару — ол жерге *түбен — төмен*

4. **Себеп және мақсат пысықтауыш.** Істін, қимылдың себепін, мақсатын білдіреді.

Оғланы үчүн — баласы үшін *Іслегелі бардылар — істегелі барды*
Болмақ үчүн — болу үшін

5. **Сан-мөлшер пысықтауыш.** Істін, қимылдың сан-мөлшерін білдіреді:

Нече — неше *үкүш — бүкіл*

аз — аз *сайу — сайын*

қоп — көп

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері

Ескерткіштерде сөйлемдегі қызметі біркелкі өзара тұлғалас келетін бірыңғай мүшелер де кездеседі. Мұндай мүшелер біріне-бірі бағынбай, өзара салаласа байланысып, бәрі де бірдей дәрежеде бір сөзге қатысты болып келеді. Бірыңғай мүшелерді байланыстыратын әдістер — интонация және жалғаулықтар:

Ол йағысыз, йавлақсыз ерті — Ол жаусыз, дұшпансыз еді.
Сіңірін, тамырын йергелміш — Сіңірін, тамырын шырмады (орады).
Маңа йабуз, йаман қылынмыш йоқ — Маған жауыздық, дұшпандық қылған жоқ.
Нече қорқытдымыз, үркітдіміз — Қанша қорқыттық, үркіттік.

Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі

Сөздер сөйлем ішінде қалай болса, солай келе бермейді, олардың өзіне тән орын тәртібі болады, мағына және тұлғасына қарай бір-бірімен тіркесіп тұрады.

1. Бастауыш әдетте сөз басында келеді:

Боғағучы болтум — бумақшы болдым. Емгеткүчі болтум — жалшы болдым.

2. Баяндауыш сөздің соңында келеді. *Неме ішсіз бош йорйор — Және іссіз бос жүрер.*

3. Толықтауыш өзінің толықтайтын мүшесінің алдында тұрады: *Сіз бізні құтқарың!* — Сіз бізді құтқарын! *Маңа төрт йеклер келті — Маған төрт жын келді.*

4. Анықтауыштар өзінің анықтайтын сөзінен бұрын келеді: *Бу сабығ ешітіп* — Бұл сөзді есітіп. *Аның сабын алып* — Оның сөзін еске алып. *Ол ач барс үскінте суна ұатты* — Ол аш барыс алдында созылып жатты.

5. Пысықтауыш өзінің пысықтайтын сөзінің алдында келіп, кейде арасына сөз салып, кейде салмай тұрады.

Ешіте йарылқазун — Есіте жарылқасын. *Азқына өңре йорыйу турсундир* — Сәл алға жүре тұрсын.

Сөйлемнің түрлері

Көне ұйғыр жазба нұсқаларында сөйлемдер өзінің құрылымы жағынан екі түрлі. Олар:

1. Жай сөйлем
2. Құрмалас сөйлем.

Жай сөйлем

Ескерткіштер тілінде жай сөйлемдер де кездеседі. Текстерде кездесетін жай сөйлемдердің бәріне бірдей тоқтап жатпай, оларға кейбір мысалдар келтірумен шектелдік:

Едғу қылынч үкүшрек қылмадым — Игілікті істерді көбіне қылмадым. *Теңрім менің теңрім* — Тәңрім менің тәңрім. *Бу нышан* — бұл белгі. *Ол бег тіріліп келті* — Ол бек жиналып келді.

Құрмалас сөйлем

Көне ұйғыр жазба нұсқаларында жай сөйлемдердің өзара бір-бірімен тіркесе байланысып, күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлемдер де кездеседі.

Текстерде құрмалас сөйлемдердің үш түрі де: салалас құрмалас, сабақтас құрмалас және аралас құрмалас сөйлемдер де кездеседі.

Салалас құрмалас сөйлем. Текстерде салалас сөйлемге енген жай сөйлемдердің жасалуы екі түрлі.

а) Жалғаулықты салалас құрмалас сөйлем.

б) Жалғаулықсыз салалас құрмалас сөйлем.

Жалғаулықсыз салалас сөйлемдер енген жай сөйлемдер өзара іргелесе тіркеседі:

Түзүн білге кішілер тірілелім, теңрімнің бітігін ешітелім, төрт іліг төрүлерке тапыналым, төрт улуг емгекте құртулалым — Түзуді білгіш кісілер жиналайық, тәңрімнің жазғанын естіік, төрт елді төрелерге сынайық, төрт ұлы еңбекке бел байлайық. *Бу барс неғу ййүр, ашадықы ашы неғу ол* — Бұл барыс не жер, жейтін асы не екен?

Жалғаулықты салаластағы жай сөйлемдер әрі мағына, әрі

форма жағынан бір-бірімен жалғаулықтар арқылы байланысып келеді.

Ескерткіштерде мұндай сөйлемдер *яна, йеме, тақы, да, де, та, те* шылаулары арқылы келеді. Жалғаулықты салалас сөйлемдер ескерткіштер тілінде өте көп емес.

Сабақтас құрмалас сөйлем. Ескерткіштер тілінде кездесетін құрмалас сөйлемдердің екінші түрі — сабақтас құрмалас сөйлемдер. Сабақтас құрмаласқа енген сөйлемдердің бірі басынқы, екіншісі бағыныңқы болып келеді. Мұнда басынқы сөйлем белгілі ойдың мағынасын айқындайды, ал басынқы сөйлем басынқы сөйлемдегі ойдың мағынасын білдіреді. Сөйтіп, тексте кездесетін сабақтас құрмалас сөйлемдер мағынасына қарай әртүрлі болып келеді. Енді солардың кейбіреуіне текстерден мысалдар келтіре кетейік: *Қачан йірге тегдүкте Бодистө йана ынчта тіп сақынты* — Қашан сол жерге Бодиств жеткенде және солай деп ойлады.

Ілігіміз Ыдұқ қут күн теңріче бата йарылқадуқ үчүн қамағ йоқ чығай будун — буқун босушлығ қадуғулұғ болтумуз ерті — Еліміз қасиетті құтты күн тәңірінше жарылқағаны үшін жарлы халықтың бәрі емес — бүгін босушылық, қайғылы болмас еді.

Аралас құрмалас сөйлемдер. Көне ұйғыр жазба нұсқаларында компоненттері салаласа және сабақтаса байланыса келіп, күрделі ойды білдіретін аралас құрмалас сөйлемдер де кездеседі. Бұған қарағанда, құрмалас сөйлемдердің мұндай түрлері ерте кездердің өзінде-ақ қалыптаса бастағанға ұқсайды. Енді осы аралас құрмалас сөйлемге текстерден кейбір мысалдар келтіре кетейік.

Тенрі оғлы ерсер, змурун күжи алғай, ілік қан ерсер, алтун алғай, бірук отачы емчі ерсер, от йем алғай — Тәңірдің ұлы болса, рахим, мархабат алар, елдік хан болса, алтын алар, дәрігер емші болса, шөп, жем алар.

Маңа йеме тапығ удұғ қылсалар, үзүксүз бу ном ерденіг ешідселер, бу мунтағ бұйан түсун болғайлар — Егер маған қызмет етсе және сынса, әруақыт бұл әділ кітапты тындаса, ол сондай пайда табады.

Төл және төлеу сөз

Ескерткіштерде сөйлеуші өз сөзінің ішінде екінші біреудің сөзін бұлжытпай сол күйінде және оның түрін өзгертіп, тек мазмұнын айтатын жайттар да кездеседі. Мұнда төл сөз сөйлеуші сөзінің негізінде *ті /те/* етістігі арқылы жасалатындығы байқалады:

«Бу ірінч йарлығ ач барсқа нөгүлүк умұқ ынақ болмазмен» — тіп — «Бұл бақытсыз жарлы аш барысқа неге мен жәрдемші, көмекші болмаймын», — деп.

Сен үч йолы ынча тіп айтқыл — Сен үш жолы осылай деп айт!

Түменліг йеклер келір тійір — Он мыңдаған жын келер де.

Текстерде айтылатын тіркестер мен ойлар қалай болса, солай айтыла бермейді. Онда кәдімгідей сөйлеу ырғағы, үзіліс сияқты құбылыстар да болған. Осыған орай көне ұйғыр жазба нұсқаларында тыныс белгісі де қолданылған. Ол тек сөйлемнің соңында ғана кездеседі. Ол төмендегідей белгі: ❖ Будды мәнді ескерткіштен бір мысал келтіре кетейік:

فصل اول در بیان

שבת ויחגגו שבעה ימים

המחבר, שמואל בן יצחק, נפטר ביום...

(10) $\frac{1}{x^2} = x^{-2} \therefore \frac{d}{dx} x^{-2} = -2x^{-3} = -\frac{2}{x^3}$

جاءت انفسهم يهتاف بك حادك ورج مصموم ب

وہ سب سے پہلے وہاں سے نکلتے ہیں اور پھر وہاں سے

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

وہ ہمہ الخشب و ہر صفت ہست صفت

(10) چلے .. وندلک چلے وندلک چلے (میلک)

سید احمد علی صاحبزادہ

Транскрипциясы:

Нечеде үңчү атлыг балык тагы Суvasдік-Сы атлыг саңрам та танушуп, өтрү котдуруп алты. Ол кү эзлүк өлүргү сав біртім кодуپ, бір йнтам бу ном ердініг бошкундылар тутдылар, бігіділер, окудулар, окутдылар.

Аудармасы:

Іншіу қаласындағы Сувасдік-Сы атты монастырда тауып алды. Ол даңқты басшы өлетін сөзін айтып, бір дүниедегі ережелерді басшылыққа алды, жазды, оқыды және басқаға оқытты.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

СӨЗДІК

А

Аб — аң
ағ — шығу
ағдың — шықтық
Ағтур — шығар
Ағы — ағы (көздің ағындай), бағалы зат
Ағычы — құнды, бағалы, қазынашы
Ағыл — қора
Ағыр — ауру, ауыр
Ағыт — ағыт
Адағ — аяқ
Адаш, адас — туыс
Адғыр — айғыр
Адыр — айыр
Адыңчығ — түрлі
Аз — аз
Аз — ру, тайпа аты
Азы — азу
Азман — азбан
Азуқ — азық
Ай — ай
Ай — айт
Айғучы — кеңесші, мәслихатшы
ақун — қашқын
Ақы — мырза
Ал — ал
Алмыс, алмыш — алған
Алп — алып, батыр
Алпағу — алашауыт
Алтун — алтын
Алтун йыш, йыс — Алтай тауы
Алқун — алқын
Алқыш — алғыс
Алмыс — алпыс
Алты — алды, алты
Алуқ — қайғы, қасірет
Алығ — алғы

Алын — алын
Ана — ана
Антағ — сондай, солай
Анта — онда, сонда
Анта өтрү — содан соң
Аны — оны
Аң — түсінік
Апла — аңда
Аңыз — аңыз (дала, егістік жер)
Апа — апа, шеше (үлкен әйел туыс)
Апа тарқан — шен, дореже
Апар — аварлар, халық
Ара — ара
Ара бады — арасына барды
Арт — арт
Артуқ — арғық
Артур — арттыр
Арқа — арқа
Арық — арық
Ас — асу, **ас** — тамақ
Асра — әсре
Ат — кісі аты, мылтықты ат, ат — жылқы
Атлат — аттан
Атлығ — атты
Ата — ата
Атағ — атак
Атсар — мерген (атса)
Атчыл — атишыл (атты сүйші)
Аты — туысы, немересі
Ақ — ақ
Ақа — аға
Ач — ашу, (қарны аш)
Ас — ас, тамақ
Ашну — алдыңғы
Аша — аса (таудан аса)
Ашсыз — тамақсыз, ассыз

Б

Ба — байла
 Бағ — бау
 Баға — дәреже
 Бағыр — бауыр
 Баз — бейбітшілік
 Баз қаған — кісі аты
 Бай — бай
 Байыркү — жер аты, рудын бір түрі
 Балбал — балбал, тас кісі (тас бей-
 не)
 Балық — балық, қала
 Баңа — маған
 Баңару — маған қарай
 Бар — бар
 Барс — барыс
 Барс бег — кісі аты
 Барым — барымта
 Бат — бат (сүңгү — сүңгі бойы)
 Батсық — күн батыс
 Бас, баш — бас
 Бас — бас
 Башла — баста
 Басмасар — баспаса
 Басыт — бастыр
 Башғу — басқы, алдыңғы
 Башлығ — бастық
 Бег — бек
 Бөгілгі — бектік
 Бедіз — өрнек, ою
 Бедізші — оюшы, суретші
 Бел — бел
 Бен — мен
 Бенгү — мәңгі
 Бөңіз — көзқарас
 Бер — беру
 бес, беш — бес
 Біз — біз
 Біл — біл
 Білігі — білік
 Білігісіз — біліксіз
 Білтүр — білдір
 Бін — мін
 Бің — мың

Е

Еб — үй
 Ебле — үйлендір
 Егід — тәрбиелеу
 Егір — иір
 Егіртебі — кілем (йіруден жасалған
 зат)
 Едгү — әйгі
 едер — ер
 Езгене — жер аты
 Еке — женге
 екіз — егіз
 Екі — екі
 Екінті — екінші

Бір — бір
 Біргеру — бері қарай
 Біріне — оңға
 Бірле — бірге
 Біті — жаз
 Бітігі — хат
 Бітігі таш — жазулы тас, ескерткіш
 Біс, біш — бес
 бісің — бесінші
 бішін жыл — мешін жыл
 Бод — бой, дөпе, құрылыс
 Боғуз — тамақ
 Боғузанты — бауыздалды
 Боз — боз
 Бойла — дәреже, иен
 Бол — бол
 Болчу — жер аты
 Бор — шарап
 бойун — мойын
 Бөгү — бөбек, батыр
 Бөд — тақ, хан орны
 Бөккі чөл — жер аты
 Бөлен — Тибет елшісі
 Бөрі — бөрі, қасқыр
 Бу — бұл
 Будун — халық
 Буз — мұз
 Буз — бұзу
 Бұйруқ — бұйрық
 Булғанч — былғаныш
 Булуң — булуң, бұрыш
 Бунта — мұнда
 Буң — мұң
 Бунад — мұнай
 Бумын қаған — түркі тайпаларының
 ілкі хан
 Бұны — мұны
 Бұнча — сонша
 Бүгүн — бүгін
 Бүнтүт — қамқоршы
 Бұқа — бұқа
 Бұқарақ — Бұхара (жер аты)

Етіл — етілді
Еңі, еңу — әжс (кәрі шөме)
Еңілі — ең ілігі, алғашқы

Ігід — тарбиелеу
Іді — ис, кожа
Ізгіл — тайпа
Іл — ел
Ілбілге қатун — Құлтегінің шешесі
Ін — түс
Інгек — сиыр
Ікі — скі

йабғу — йабғы
йаблақ — жаман
Йабыз — теріс, пашар
Йағмур — жаңбыр
Йағлакар — кісі аты
Йағы — жау
Йалабач — елші
Йағ — суар
Йағыл — жақында
Йағычы — әскер басы
Йазы — жазық
Йаз — жаз (жыл мезгілі)
Йаз — жаз
Йайла — жайла
Йайлақ — жайлау
Йантур — қайтар
Йаныл — жаныл
Йара — жара
Йарат — жарат
Йарақлығ — жаракты
Йарыс иазы — жер аты
Йаса — жаса
Йат — жат
Йат — жат
Йаш — жас
Йашыл — жасыл
Йашыл үгүз — жер аты
Йййү — жеп
йіг — игі
йігірмі — жиырма
Йегүн — жиен
Йичге — жіңішке
Йинчу үгүз — Сыр-Дарья
Йер иір — Жер
Йит — жіт

кйік — кйік
кір — кір
кісі, кіші — кісі
кісре — соң
кічіг — кішкене
Көгмен йыш — (тау аты)
Көз — көз

Ерінч — бәлкі, мүмкін
Ертіс — Ертіс өзені

I

Іні — іні
Ініегүн — іні-жиен
Іркін — кісі аты
Іс — іс, жұмыс
Іч — іш
Ічік — бағын
Ічре — ішке
Ічрекі — ішкі

Й

йеті, йіті — жеті
Йетінч — жетінші
Йетміш — жетпіс
Йоғ — жоқтау
Йоғлат — жоқтат
Йоған — жуан
Йол — жол
Йоллығ тегін — (кісі аты)
Йолсуз — жолсыз
Йолуқ — жолық
Йоқ — жоқ
Йоқла — жоқта
Йоңшур — жауды
Йоры — жүр, көш
Йуйқа — жұқа
Йурт — жұрт
Йут — жүт
Йүгүр — жүгір
Йүз — жүз
Йүз — жүзу
Йүкүн — жүгін
Йүрек — жүрек
Йығ — жи
Йыл — жыл
Йылсық — байлық
Йылқы — жылқы
Йымчақ — жұмсақ
Йырайа — солға
Йыш, йыс — тоғай, орман (қойнау)
Йегін Сіліг — кісі аты
Йегірмі — жиырма
Йел — жел
Йелме — барлаушы
Йеме — және
Йерчі — жершіл

К

көлүк — көлік
көңүл — көңіл
көр — көр
көргү — көргі
көрүг — тыншы
кү — дыбыс, сес
күк — бәлкі

Күлтегін — кісі аты
күмуш, күмүс — күміс
күн — күн
күнтүз — күндіз
күң — күн
күнед — күн болу
күт — күту
күч — күш
Күчлүг — күшті

Мағы қорған — жер аты
Маңа — маған
Макрач тамғачы — кісі аты
му — мы (жалау)

Не — не
неке — неге
нең — нәрсе

Обут — ұят
оғлаң — бала
оғрақлат — тоқтат, кідірт
Оғуз — оғыз
оғул — ұл
оғуш — тайпа
ол — ол
олур — отыр
олурсық — отырыс

ө — ойла
Өг — шеше
өглес — талқылас
өд — уақыт
өз — өз
өзүнче — өзінше
өкүн — өкін
өл — өл
өлүг — өлік
өлүр — өлтір

саб — сөз саптау
сад, шад — уәзір
сайу — сайын
сан — сан
санағалы — санағалы
санч — шанш
сақын — ойлан
сарығ — сары
сач — шаш
Сіз — сіз
сен — сен
Соғдақ — соғды (халық)

кедім — киім
кедімліг — киімді
Кел — кел
Кергек — керек
Кергек болты — өлді
Кергексіз — есепсіз
кеч — кеш
кечіг — өткіл
кечірсіз — өткілсіз

М

мен — мен
мені — мені
менің — менің

Н

нен — нен, қандай болса да
Нең Сенүн — кісі аты
нече — неше, қанша

О

он — он
он оқ — тайпа
опла — шабуылға
орду — орда
орун — орын
от — от
от — от (иәңгі жер)
отуз — отыз
отуз татар — отыз татар

Ө

өң — өң
өңре — алға
өңрекі — алдыңғы
өрт — өрт
өрүн — ақ түсті
өт — өт
өгрү — содан соң
Өтүкен — жер аты
өтүн — өтін
өтүнч — өтініш

С

сөз — сөз
сөзлеш — сөйлес
сөк — сөк
суб — су
Соңа йыш — жер аты
Сү — әскер
Сүле — сүлету
сүңүз — сүңгі, найза
сүңүк — сүйек
сүңүс — сүңгіле
сүңүс — сүңгілес
сүңіг — тәтті
сы — сындыр

сығыт — сақтау
сығытчы — жылап сықтаушы
сыңар — сыңар
семіз — семіз

секіз — сегіз
секізнич — сегізінші
сүр — сүр, ку

Т

таб — тап
Табар — товар, дүние
Табғач — табғаш (халық)
табысған — коян
Тағ — тау
Тадыхын Чор — кісі аты
Талуй — теңіз, телегей теңіз
Тамақ — жер аты
Тамға — тамба
Тамғачы — тамбашы
Тачам — кісі аты
Таң — таң
таң үнтүрү — таң ата
тап — тап
тардуш — ру аты
Тархан — дәреже, атак
Тарқанч — тарқау, ылырау
Тат — тат
Татабы — ру аты
Тас — тас
Таш — тас
ташра — тыска
Ташық — тасы, тасу
Татар — ру аты
те — де
тег — жет
тегі — дейін, шейін
тыл — тіл
ті — де, айт
тіле — тіле
Тінесі — кісі аты
Тегін — тегі.
тір — дер
тіріг — тірі
тіріл — жинал
тіркеш — тіркес
тоғ — ту
Тоғла — жер аты
Тод — той
Тоғсық — күн шығыс
Тон — тон

Тонлығ — тонды
Тонсыз — тонсыз
Тона тігін — кісі аты
тоңра — ру аты
Тоңра сем — кісі аты
топ — топ
топлағалы — топтағалы
торығ — торы
ток — ток
тоқры — тақар (халық)
Токуз — тоғыз
Токуз оғуз — оғыз рулары
Токузынч ай — тоғызыншы ай
төгүн — төгүн ат (танбалы ат)
ток — тек
Төліс — ру аты
Төпе — төбе
төрт — төрт
төртінч — төртінші
төрү — төре, заң, ереже
түй — тұй, түсін
тумуғ — жабық, тұйық
тур — тұр
тут — тұт, ұста
турук — тұрық, тұрақ
түгүл — түгіл
түз — түзу, дұрыс
түзсіз — түзу емес
түкет — түгес, азайт
Түмен — он мың
Түн — түн
Түргес — ру аты
Түрк — ру аты
Түс — түс
Түпүт — ру аты
тыңла — тыңда
Төзік — ру аты
Темір — темір
Темір қапығ — Темір қаппа
Тенрі — тәңрі

У

Удар сүнүн — елші
Уйа — ұя, туыс
уды — сопынан
Удышу — ұшырау, қарсы келу
уду — ұйқы
Узун — ұзын
Ула — жалғастыр
Улуғ — ұлы, үлкен
Улуғ Іркін — кісі аты
Улус — ұлыс

Умай — әйелдер құдайы
уна — ұна
Ұр — ұру
Урғыл — ұрғыл
Уруғсырат — ұрықсырат
уруғ — ұрық
Усын — ел (не жер аты)
учы — шеті, ұшы
учуз — арзан
учук — құс

Үгүз — өзен
үз — үз, үзу
үзе — үстіне
үзге — үстіне карай
үкүл — бүкіл
үкүш — көп

Қабыс — қабыс, бірік
Қаған — қаған
Қағансырат — қағансырат
Қадырқан йыш — жер аты
қаз — қаз
Қаз — қаз
Қазлығ көл — жер аты
Қазған — пайда ету
Қал — қал
қалың — қалың
Қалысyz — түгел, қалмай
қан — хан (ел билеуші)
қан — қан
Қара — қара
қары — көрі, қары
Қатун — қатын, әйел

Чаб — сөз
Чан сенүн — кісі аты
Чече сенүн — кісі аты
Чөлгі — шөлдік
Чөлгі аз — шөлдік аздар
Чугай йыш — жер аты

Шад — уәзір
Шад апыт — уәзірлер

ы — бұта, шөл
Ығлат — жылат
ыд — жібер
Ыдуқ — қасиетті

Ү

үлүг — үлес
үле — үле
үч — үш
үчүн — үшін
үчүнч — үшінші
үчегү — үшеуі

Қ

қатығ — қатты
Қыз — қыз
қыз-қудуз — қыз-қырқын
қызыл — қызыл
қиын — қиын
қыл — қыл
қылын — қылын
қылыч — қылыш
қырқ — қырық
қыс — қыс
қытан — ру аты
қыш — қыс
қышла — құста
қырқ аз — қырық аз (ру аттары,
мүмкін, қырқыз)

Ч

Чугай жузы — жер аты
Чор — дәреже, атак
Чығай — шығай, сараң, кедей, жар-
лы
Чуш башы — жер аты
Чықан — кісі аты

Ш

Шантун — жер аты
шег — шек

Ы

Ынанчу — кісі аты
ырақ — алыс
ычгын — ышкын

Текст

1. 10YFD: 1010: Y4J>X: KTNH: 2YHJF*9: 46J1: 46N4 (1)
 10YAF: 10H0Y: JTFH: J810J>: 10DD: 10DD
 10YAH
 2. HMQ: JTFH: 20J0JTNH: 10XF: F0YAF: H0YH: 10J0YH (2)
 JHAY00: J9YX: F0H: JHAY00HMQ: JTFH: JHAY00
 J0HAY0YF9: J9YD
 3. 10Y40: J>J>: 10F0: 20J>: JTNH: F010: J0J>: H0T: 1J (3)
 H9H: H4H0T1J>: H9H: H4H0H9: 20J0JTNH: F0T
 10TTH: F0TH: J4H
 4. J4J1: F1J>: 2Y0D: 10HY: *0JF: J4Y: 2YHJFHY: 2YH (4)
 JH40: 2Y00: J4J1: J0YX: F1H: JYD: H4JY00
 *F0: H4: 10H9: 10: JYJY0D
 5. FYD: H0TFH9: J4: (2) H4Y00: J9YD: J8AY00: J> (5)
 01F: 10Y0D: J0: H9: H9TTH: JY0: H4H: 10J>D
 10TTH: H4H
 6. J0: Y00: 10H4YD: H9H: JH0X: 01F: J4: H9TTH (6)
 Bx0: 10TTFYD: 00: H4Y: H4H00: J810J>: 10TTH
 Y0D: H9TTH: 10T
 7. 10TTH: H4YH: F0TH: 00TNB: 01H4YH: H4X00Y0D (7)
 H4J>: H9H: H4H: H4: 10TTH: J0TY00: F0H
 8. J0: 20... H9H: J0H4J: H9TTH: 10H4H: J>: J0: H4H (8)
 J>: J4Y0TTH

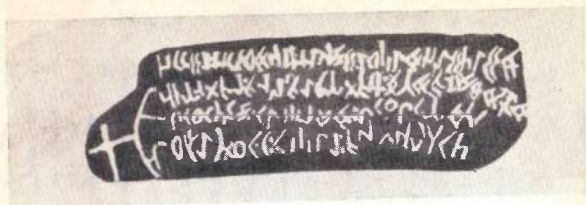
(Oa)

[illegible]

(Ob)

ۛۛۛ : ۛۛۛ : ۛۛ(ۛۛۛ) (1)
 ۛۛۛۛ : ۛۛۛ(ۛۛۛ) (2)

Енисей ескерткіштері

Текст

✠✠J>J:4HΓOYH:J✠✠^D(M:ETTHHMY (1)

ΓBΓH:Γ^Γ:✠AΓ:Γ^>A:ENYH (2)

(✠)XT:HX:JXT:HY>O>J (3)

J✠1:✠BΓH:JY^D>H:ΓHBD>H (4)

Суджі ескерткіші

Текст

✠YΓΓ Γ^OYH 4HJYD:ΓHHTΓΓ:4YDY (1)

JYHD ΓJ^H ΓJD>JH✠:ΓJY>:4H4H (2)

:H✠:ΓJHD>J:ΓEM H4A:JYJ:YJ^>H:H✠ (3)

:J4Y^J:ΓJ,Γ:HMJ:✠JY>Y:✠HJ (4)

:ΓHT:4Y>Y:✠JJD> JJJ:✠HT:4J:DJ:ΓXEH (5)

:H✠JY>:✠XYX:ΓHT:AM:✠HΓH:AM:✠H>:ΓHΓY:✠HT (6)

X:Y>4>A:YTHHJ:JH4✠:✠HTΓX:HYJH:H✠HΓH
✠H(TΓ)

:✠HYH:ΓA✠:✠HTHJ:H✠A:HMHEY (8)

:JY^>H:ΓA:JHJH:J>J:JH4✠JXT:✠JY> (9)

ΓBHJ:ΓY:✠JY>:Y>J> (10)

JY>:✠H:✠X✠THJ (11)

Алтун йарук

(үзінді)

(15)

(4.5)

(10)

(20)

(5)

(5)

- (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12) (13) (14) (15)

- (16) (17) (18) (19) (20) (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28)

- (72) تملکوسا متد ما تیدین متکوس وینج متکد ویرینس
 (73) ده متد ما وینج عکتر حر متی تملک متی عیند
 (74) تیر متمتدس متی متکیر ویر متدسا تیر ییریم وینج
 (75) تملکوسا متدسا ما تیر عیسا قتی متد متکیرن ویر عیند
 (76) وینج ویکر ویر تیر عینکس تیرن ما ویرکیر ویرینس
 (77) متدس ویرن تیر متدس متدسا متد
 (78) تیر عیند ما ویرینج عکس متدسا
 (79) متدس متدس وینج
 (80) متدس وینج
 (81) متد
 (82) ویرینج

МАЗМУНЫ

Алғы сөз

3

I Бөлім

Көне түркі ескерткіштерінің тілі. Көне түркі жазба ескерткіштері жайлы	5
қысқаша мағлұмат	12
I тарау. Фонетика	46
II тарау. Лексика	61
III тарау. Морфология	106
IV тарау. Синтаксис	

II Бөлім

Көне ұйғыр ескерткіштерінің тілі. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің зерт-	122
телуі туралы мағлұмат	124
I тарау. Фонетика	135
II тарау. Лексика	139
III тарау. Морфология	155
IV тарау. Синтаксис	

III Бөлім

Қосымша материалдар	165
-------------------------------	-----

Губайдулла Айдаров

**ЯЗЫК ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ
V—VIII ВЕКОВ**

(На казахском языке)

Редакция менгерушісі *М. Жәмеков*. Редакторы *Ә. Меңдекеев*, *З. Бисенғалиев*.
Қарқамдеуші редакторы *Қ. Өтебаев*. Тех. редакторы *А. Бабина*.
Коррскторы *Д. Қаниева*

ИБ № 2888

Теруге 1.11.85 жіберілді. Басуға 30.10.86 қол қойылды. УГ № 27074. Шпіннімі 60×90/16. Баспаханалық № 1 қараз. Өріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Баспа табағы 11.5. Шартты баспа табағы 11.5. Шартты бояулы бет таңбасы 11.75. Есептік баспа табағы 9.0. Тиражы 3 500 дана. Заказы № 70. Бағасы 75 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Мектеп» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетіне қарасты «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Пастер көшесі, 41-үй.

: 140YAL: 14KFSY: 5YIF: 5346

: HNF: 5Y4N: 2376YTH: 14X
: 5HLY66: 5YTY: 1EK: 5YH5

: 1446: 776: 4DF6: 2376: 77
: H9K: H4HT776: H9K: H

: 5461: 1777: 776D: 14KY: 14
: 2H46: 2776: 5461: 5EY

: 177D: H77K9: 54: (?) 477
: 617: 1447D: 56: H9: H9

: 56: 7677: 14HJ4D: H9K
: BXX: 14777D: 66: 4777:

: 1477H: 14YNI: 1K77: 6H
: 1477: H9K: 4774: 477

Q. 1877. 1877. 1877. 1877.

